

Arne Overrein

URO UNDER HIMMELEN – ENDRINGER I VERDENS- SAMFUNNET SIDEN 2008

En serie med folkelige protester, opprør og kriser har vært et nærmest permanent trekk ved verdenspolitikken de siste åra. Mest iøynefallende er kanskje opprørene i de arabiske land mot en lang rekke udemokratiske regimer. Den økonomiske krisa som startet i 2008, berører imidlertid enda langt flere mennesker både i vestlige land og i de mindre utviklede land i sør. I kjølvannet av denne har fulgt ulike former for sosial protest mot arbeidsløshet, mot nedskjæringer av offentlig velferd, mot økte matvarepriser og mot pensjonsreformer og ruinerte pensjonsfond. I tillegg har krisa forsterket endringsprosesser i verdenssamfunnet, først og fremst Kinas betydning som økonomisk og politisk stormakt. Særlig i Europa har de sosiale protestene slått over i en politisk krise for EU og de europeiske politiske elitene (sosialdemokrater og borgerlige), fordi elitene her har knyttet seg så tett opp til et EU-prosjekt uten demokratisk støtte. Tilsynelatende hersker stabilitet i andre deler av verden, men dette er like tilsynelatende som at det tsaristiske Russland i det 19. århundre var et bolverk mot revolusjonære omstyrtningsforsøk. Ironisk nok framstår både Russland og Kina – med sine særegne varianter av statskapitalisme – som stabiliserende elementer i den verdenspolitiske arkitekturen. Kina betraktes nå som en garantist for verdenskapitalismen – med en kjøpekraft og finansstyrke som man håper skal dra de vestlige land ut av krisa. Under overflata gjærer det imidlertid også i disse to land. Store demonstrasjoner etter de forfalskede dumavalgene i Russland i desember 2011 og en lang rekke rasende, men kun lokale, opprør mot den korrupte partieliten i Kina bærer bud om dette.

I

Andre land og andre opprør skal vi her la være unevnt. Det er ingen tvil om at verden over minsker tilliten til politikere, partier og institusjoner. Aldri har det vært så mange demokratiske land i verden, men aldri tidligere har en overmektig kapitalisme som kjøper opp politikere, finansierer partier og valgkamper, kontrollerer media, bestikker velgere og organiserer valgfusk gjort demokratiet så illusorisk. Vel å merke – dette foregår ikke bare i land «vi ikke vil sammenligne oss med», men i Vestens kjerneområder. Utbruddet av den økonomiske krisa i 2008 har kastet et avklarende lys over hvor intimt og tett samarbeidet mellom stat og kapital er blitt. Både middelklasse og arbeiderklasse rammes av krisa og vender seg mot de superrike. Den

nyliberale ideologiens hegemoni er kraftig utfordret. Men her må advares mot overdreven optimisme – den er på ingen måte knekt. Ikke fordi den kan varte opp med så gode argumenter, men fordi den har et massivt fotfeste i akademiske, departementale og privatkapitalistiske institusjoner verden over.

I likhet med den arabiske våren var 2011 også året for Occupy Wall Street bevegelsen med sitt antikapitalistiske forsvar for de 99% av amerikanerne som har merket lite eller ingenting til velstandsøkning. Bevegelsen har vakt oppsikt, ikke minst blant de øvrige 1%. Det er alvor når et slikt fenomen dukker opp i kapitalismens høyborg. For første gang siden 1930-tallet har noen greid å sette de sosiale konfliktene i USA i fokus. Til og med president Obama ytrer forståelse for bevegelsen: «De der oppe på toppen er blitt rikere enn noensinne gjennom sine inntekter og investeringer, alle andre må kjempe med kostnader som vokser og med lønninger som ikke gjør det.»¹ 20 år etter Sovjetunionens sammenbrudd har de mest høystemte bekjennelsene til det frie markedets velsignelser forstummet.

Så kan vi mot denne bakgrunnen spørre: Hva har kommet ut av protestene? Hvilke gjennombrudd til noe positivt nytt har skjedd i de seinere åra? Og da må svaret bli: forholdsvis lite. Vi har ikke opplevd radikale reformer som har dreid samfunnsutviklinga mot venstre. Det har ikke skjedd noen økt splittelse innad i de politiske elitene, slik det ofte gjør i krisetider. Siden krisa brøt ut i 2008 har politikerne stått samlet mot protestene, som derfor nok en gang trues av resignasjon og oppløsning. Politikerne opptre mer og mer på en arena dominert av tunge overnasjonale organer som legger premissene for den videre utviklinga: IMF, G20, G7, NATO, de internasjonale klimaforhandlingene, ECB (Den europeiske sentralbanken) – i tillegg de nasjonale sentralbankene som politikerne velvilligst har «frigjort» fra demokratisk kontroll. Den internasjonale samordning av krisepakker og beslutninger har vært langt mer framtrødende under denne krisa enn under 30-tallets depresjon, da samordning var nesten fraværende. Politikerne og elitene kommuniserer med hverandre, men stadig mindre med det alminnelige publikum. Og når de en sjelden gang gjør det, presenteres velgerne for avgjorte saker som de må godta – «there is no alternative». Det er ikke merkelig at politikere er lite populære og at benevnelsene Washington, Brussel og Wall Street – steder med særdeles stor maktkonsentrasjon – er blitt for skjellsord å regne.

Det som her er sagt, gjelder særlig Europa som tross alt er den verdensdel som har de sterkeste demokratiske og nasjonalstatlige tradisjoner og som derfor har mest å tape når rettigheter og demokratiske kontrollmekanismer skal nedbygges. De europeiske folkene er i dag lammet av frustrasjon og resignasjon. Et betydelig mindretall er dog rasende og har tatt opp kampen mot makthaverne – Europas nye føydalherre. Til og med filosofene har forlatt den høyakademiske diskurs og gitt seg raseriet i vold. Med den aldrende Jürgen Habermas i spissen fordømmer de politikerne og fortviler

over at filosofenes europeiske drømmer går i knas.² De nåværende makt-haverne i Europa har aldri forstått eller forsøkt å forstå den nære sammen-hengen mellom revolusjon og demokrati, mellom sosialt opprør og bygging av demokratiske ordninger, som går som en rød tråd gjennom Europas historie.

De europeiske land styres i dag av konservative ledere. For godt og vel 10 år siden satt sosialdemokratiske regjeringer med flertall i EUs råd – men de forspilte sin historiske sjanse til å endre EU og velsignet derimot EUs markedsliberalistiske lovgivning.³ I dag er situasjonen den at i en rekke land – Tyskland, Storbritannia, Italia, Spania, Sverige, Hellas, Portugal osv – er sosialdemokratene stemt ut av regjeringskontorene, til dels med historisk katastrofale valgresultater (som i Tyskland og Sverige). Dette skjedde ikke fordi de opptrådte med en radikal krisepolitikk og kriseforståelse, ikke fordi de forsøkte å mobilisere sitt eget grunnplan til en utenomparlamentarisk bevegelse mot krisa (slik for eksempel Det norske Arbeiderparti gjorde på 1930-tallet), men fordi de fulgte den samme oppskriften som alle de andre og vendte det døve øret til sosial protest og frustrasjon fra basis og fagforeninger. Det er ikke merkelig at presidenten for Verdens Fagforeningsunion, tyskeren Michael Sommer, uttrykker mistillit til de politiske partienes potensial når det gjelder å skape en «allianse av verdens progressive krefter» og i denne sammenheng omtaler den Sosialistiske Internasjonale, altså de sosialdemokratiske partiene, som «en skygge av seg sjøl».⁴ Man snakker ofte – og med rette – om den politiske venstresidas krise. Men sosialdemokratiets krise er minst like dyp. Den økonomiske krisa åpenbarer en generell krise for all demokratisk partipolitikk, noe som rammer sosialdemokratiet, med sin velgerbasis i arbeiderklassen, hardest. Den økonomiske krisa stiller radikale spørsmål på dagsordenen: Hvordan kan demokrati i lengden bestå i et samfunn som lar kapitaleierne innkassere gevinsten når kapitalismen går godt, og velter byrdene og kostnadene over på de brede lag når kapitalismen går dårlig?

Det nye i Europa er åpenlys nedbygging av det nasjonale demokratiet til fordel for EU-institusjoner uten demokratisk legitimitet, altså en ekstrem negativ utvikling. Og vel å merke uten at politikerne engang stiller problemet på dagsordenen.⁵ Man kan spørre hvordan Europa – som ynder å framstille seg, og det med en viss rett, som demokratiets og menneskerettens kontinent – kan sette demokratiet på spill og ofre en lang rekke sosiale rettigheter til fordel for et sentralisert EU? Kan Europa fortsatt støtte demokrati-forkjemperne i den arabiske verden og kampen for menneskerettigheter i Russland og Kina og samtidig undergrave demokratiet hjemme hos seg sjøl? Hvordan kan politikerne kritisere mangelen på arbeiderrettigheter i Kina samtidig som de fører krig mot de europeiske fagforeningene? Stadig flere ser hykleriet i dette. Og i tillegg: makthaverne i Moskva og Beijing gleder

seg over at Europa gir dem gratis argumenter i debatten om demokrati og menneskerettigheter.

Dette siste er ikke tatt ut av tomme lufta. Da skandalene omkring Murdoch-avisenes telefonavlyttinger og Murdochs tette forbindelser med statsminister David Cameron ble kjent i Storbritannia, kunne en departementssjef i Det sentrale propagandadepartement i Beijing opplyse at skandalen ville bli brukt i en kinesisk lærebok for å belyse hvordan vestlige media krenker verdigheten og privatlivets fred til vanlige borgere under dekke av slagordet «pressefrihet». Da gateopptøyer i Storbritannia sommeren 2011 førte til at samme Cameron begynte å snakke om nettovervåkning av dem som planla opptøyer, kommenterte det kinesiske nyhetsbyrået Xhinua: «internett er også et tveegget sverd... Til allmennhetens beste er nettovervåkning legitimt og nødvendig.»⁶

I USA vant Obama i november 2008 en sterk seier over republikaneren McCain. Seieren kom som en direkte følge av den økonomiske krisa – oppslutninga om Obama gikk markant opp fra september 2008. Obama fikk til slutt 67 millioner stemmer mot 58 millioner til McCain. Men seinere har Obama skuffet de 67 millionene. Occupy-bevegelsen, som ikke er noe parti og ikke har noen presidentkandidat, er resultatet av denne skuffelsen. Det er mulig Obama i den kommende valgkampen vil forsøke å gjøre som Roosevelt på 1930-tallet. Roosevelt spilte på den sosiale misnøyen og kom med utfall mot businesseliten. Dette sikret gjenvalg i 1936. Heller ikke i USA har det skjedd noe positivt gjennombrudd, men Occupy-bevegelsen har sterkt bidratt til å sette fokus på det forhold at USA er et klassesamfunn, og at det er konflikt mellom de ulike klasseinteressene. Det republikanske partiet og den ekstreme Tea Party-bevegelsen er så langt til høyre at dette i seg sjøl bidrar til en mer polarisert offentlig samtale enn i Europa. En meningsmåling fra desember 2011 viste at 44% av USAs innbyggere støtter Occupy Wall Street-bevegelsen, mens 35% er motstandere av den.⁷ Det bygger seg opp et bredt, om enn diffust folkelig press. Men hittil mangler det både organisasjonsstyrke og teoretisk styrke. Det gjelder ikke bare i USA, men hele den globale venstresida.

II

Den arabiske våren vakte store forhåpninger, men er etterfulgt av høst og vinter. Opprøret mot de etablerte maktstrukturene i den arabiske verden har en lang forhistorie. (Jf. artikkel av Mjøset, Butenschøn og Harpviken i dette *Vardøger*.) Særlig i Egypt har nedskjæringer etter IMF's modell foregått i flere tiår. Fjerninga av subsidier og privatisering har skapt en liten, arrogant (i egne øyne moderne) vestorientert overklasse som blir foraktet av alle andre. Det har undergravd offentlig sektor og svekket fagbevegelsen og dermed basisen for en sekulær politikk. Store deler av arbeiderklassen er presset ut i

arbeidsløshet eller har søkt utkomme i den uformelle økonomien. «Det sosiale islam» med sine hjelpeprogrammer – finansiert av oljepenger fra Saudi-Arabia og andre sjeikdommer – har i denne sammenheng spilt en betydelig rolle som et sikkerhetsnett for mange.⁸

Den arabiske våren er et opprør mot svake stater og halvføydale og slektsbaserte maktstrukturer med lange tradisjoner. Det enorme trykket som USA og verdenssamfunnet utøver for å stabilisere Midtøsten, herunder også å sikre Israels interesser, hindret bygginga av sterke, sjølstendige stater. Lappeteppet av etniske og religiøse grupper ble reprodusert i stadige konflikter fordi statene verken var sterke eller demokratiske nok til å sveise befolkninga sammen i en sivilisert og nasjonal enhet. Irak, Syria, Bahrain, Libanon og Afghanistan er utpregede eksempler på dette.

Vesten har i 2011 gjennomført regimeendring i Libya og et nytt styre forsøker nå med lite hell å få hundrevis av uavhengige militsgrupper til å nedlegge sine våpen og avslutte sine stridigheter.⁹ Men når det gjelder de langt viktigere landene Egypt og Syria, er alt i det uvisse. Valget i Egypt i desember 2011 og januar 2012 viste at de fleste egyptere prioriterte å stemme for muslimske partier. Muslimbrødrene og salafistene (en slags Midtøstens Tea Party-bevegelse) fikk til sammen hele 75% av stemmene ved parlamentsvalget, mens to liberale og sekulære partier fikk til sammen 20%. Ett parti av aktivister fra Tahirplassen ved navn «Revolusjonen går videre» fikk 2.4%.¹⁰ Her – i likhet med Irak hvor sjia-partier (med amerikansk velsignelse) kom til makta etter valg som gikk langs religiøse skillelinjer – ser det ut til at en stabilisering vil kunne skje ved at de muslimske partiene behendig sikrer seg regjeringsmakt gjennom kompromisser med de gamle maktene. I så fall lover ikke dette godt verken for å avskaffe indre terror, bekjempe sosial urett eller å sikre demokrati. Den arabiske våren er derfor i beste fall en uforløst revolusjon. Som om dette ikke er nok, truer Israel med å kaste Midtøsten (og USA) ut i krig mot Iran. Israel, USA og de reaksjonære herskerne i Midtøstens oljestater utgjør en destruktiv konstellasjon som lammer regionen og når som helst kan eksplodere i et kaotisk krigsinferno.

Faktisk er det en pågående krise eller krig i samtlige av den sammenhengende rekken av land som strekker seg fra Tunis i vest, via Libya, Egypt, Israel/Palestina, Libanon, Syria, Irak, Iran til Afghanistan og Pakistan i øst. I tillegg må i hvert fall Jemen og Bahrain føyes til denne lista. Sammenlignet med dette er situasjonen i Kina og Russland stabil i den forstand at det ikke finnes noen umiddelbar trussel mot de bestående regjeringene. Mens både indre og ytre faktorer har bidratt til å opprettholde fragmentering og politisk kaos i det utvidede Midtøsten, har utviklinga i Kina og Russland siden 1990-tallet entydig gått i retning av å styrke staten både mot opposisjon og mot alle forsøk på vestlig innflytelse og destabilisering. Som nevnt gjærer det under overflaten på det innenrikspolitiske området. For eksempel viser meningsmålinger at over 80% av russerne mener at statlige embetsmenn ikke

respekterer lovene og at det for enkeltpersoner er umulig å få rettslig oppreisning når deres interesser blir krenket.¹¹ Demonstrasjonene mot de forfalskede dumavalgene i desember 2011, med oppslutning av alle anti-Putinkrefter fra høyre til venstre, viser at det er grenser for hvor langt regimet kan gjøre Russland til en de facto ettpartistat. Imidlertid er de politiske elitene og store deler av folket i disse to landene samlet om nasjonens enhet, spesielt i krisesituasjoner og spesielt mot USAs innflytelse. 75% av russerne støttet den militære intervensjonen mot Georgia i august 2008. Begge land forsøker å benytte tradisjonelle verdensanskuelser for å skape nasjonal enhet. I Russland framstår Putin som troende og gir den russisk-ortodokse kirke makt og privilegier. I Kina opplever konfusianismen en renessanse – kommunistpartiet har overtatt den konfusianske tanken om «harmoni» både i Kina og i verden. Ideen om å gjenreise de to lands historiske «storhet» står sterkt. Kina og Russland er i overskuelig framtid tapt for Vesten og den liberal-kapitalistiske samfunnsmodell.

III

Vi kan ikke si at verden har beveget seg mot venstre, men verden er likevel i endring, styrkeforhold forskyves. Den økonomiske krisa har forsterket pågående endringer i verdenssamfunnet, først og fremst Kinas økte betydning og USAs voksende problemer. Året 2008 varslet på mange måter et tidsskifte. Kinas symboltunge arrangement av de olympiske leker, Russlands innmarsj i Georgia og utbruddet av den økonomiske verdenskrise skjedde omtrent samtidig. Det er likevel for tidlig å si hvor radikalt dette tidsskiftet er.

Krisa startet som en finans- og bankkrise, men den utviklet seg til en statsgjeldskrise. De redningspakkene som berget mange banker fra konkurs og som faktisk sikret de største bankene en eksplisitt statsgaranti mot konkurs, bidro til å forsterke de vestlige statenes gjeldsproblemer som hadde bygd seg opp over lang tid. De enorme kostnadene som krigene i Irak og Afghanistan førte med seg, var en viktig bakgrunn for USAs gjeldsproblemer. (Se Rune Skarsteins artikkel i dette *Vardøger*.) En konsekvens av dette var at landets forsvarsbudsjett – som utgjør nesten halvparten av verdens militærutgifter – måtte reduseres. Det er nå tverrpolitisk enighet i USAs kongress om betydelige reduksjoner av forsvarsbudsjettet – 450 milliarder dollar er vedtatt som kutt i den kommende tiårsperioden. Det er diskusjon om å kutte ytterligere 500 milliarder dollar i samme periode, noe som samlet vil bety 17% reduksjon i forhold til nåværende budsjett. I den nye forsvarsstrategien har man forlatt det gamle målet om at USA skal kunne utkjempe to langvarige bakkekriger samtidig. Krigene i Afghanistan og Irak viste seg å kreve langt større mannskapsstyrker enn antatt. De nåværende kuttforslagene betyr at hærens innsatsstyrke må reduseres med om lag 100.000. Den vil i så fall bli på omtrent samme størrelse som før 11.

september 2001 – 480.000.¹² Den nå avgåtte forsvarsminister Bill Gates snakket om at USA burde begrense sin krigføring til nødvendige kriger, «wars of necessity» og omtalte krigene i Afghanistan og Irak som valgte kriger, «wars of choice». Han synes å stille et stort spørsmål ved om disse valgte krigene overhodet burde ha vært ført.¹³

I desember 2011 ble de siste amerikanske soldatene trukket ut av Irak. Landet overlates til seg sjøl i en tvilsom forfatning. En sjia-dominert regjering som pleier gode forbindelser med USAs erkefiende Iran, sitter med makta. USA har mildt sagt fått lite igjen – i form av politiske og økonomiske gevinster – på sitt krigseventyr. I februar 2012 meldte USAs forsvarsdepartement at USA trekker sine tropper ut av Afghanistan innen utgangen av 2013. Dette kom fullstendig overraskende på den afghanske regjeringa og også på NATO, herunder den norske regjeringa, som har som mål å overlate landet til Afghanistans hær innen utgangen av 2014¹⁴. Skal Norge kjempe videre i Afghanistan uten amerikanske soldater ved sin side?

Uansett: Afghanistan risikerer nå en indre borgerkrig hvor Taliban lett vil kunne gå av med seieren. En langvarig krig – av overivrige forsvarsvenner i Høyre og Frp omtalt som Norges «forsvar» i Afghanistan – nærmer seg en pinlig avslutning. Den logiske og ironiske konsekvensen må være at de samme forsvarsvennene bør anklage USA for svik i Afghanistan. Den norske regjeringa – inklusive partiet SV – burde berømmes av høyrepartiene for å ha vist seg «mer katolske enn paven» i denne saken.

Den kombinerte virkningen av økonomisk krise og motstanden i Irak og Afghanistan er bakgrunnen for USAs vending bort fra Bush- og Clinton-periodens militarisme. Sjøl om USA som følge av budsjettreduksjoner og avvikling av Irak og Afghanistan framstår som militært redusert, er det viktig å forstå at dette ikke nødvendigvis betyr noen svekkelse av USAs langsiktige posisjon som verdensmakt. Hva man gir opp er å føre meningsløse kriger – wars of choice i Gates' terminologi – hvor målet er uklart/skiftende, og verken seier eller gevinst er innen rimelig rekkevidde. Dette kan snarere vise seg som en nødvendig korreksjon av visse irrasjonelle og moralistiske innslag i USAs utenrikspolitikk. Faktum er at USA i all hovedsak bevarer sin militære slagkraft og uttrykkelig har gjort det klart at landet fortsetter sin styrkeoppbygging i Øst-Asia – rettet mot Kina. Man vil derimot være forsiktige med å vikle seg inn i kostbare bakkekrieger – bombekrieger i Europas nærområder, som i Libya, ønsker man å belaste de europeiske NATO-land med. Det store bildet er at USA – til tross for mislykkede kriger og økonomisk krise – har bevart sitt omfattende nettverk av alliansesystemer både i Asia og Europa og fortsatt må regnes som verdens supermakt. USA er det land alle forholder seg til. USA har i tillegg en politisk og kulturell innflytelse som den største konkurrenten, Kina, ikke har noen mulighet til å utfordre i overskuelig framtid.

IV

Kinas økonomi har vokst ufortrødent videre også under verdenskrise. Veksten har langt overgått de sterkeste vekstperiodene i tidligere oppstigende nasjoner som USA, Japan og Tyskland. Med de nåværende vekstkurvene vil Kina seinest i løpet av 2020-tallet være verdens største økonomi. Ikke bare Kina som eksportland, men også Kinas import er i dag avgjørende for verdensøkonomien. Etter kriseutbruddet høsten 2008 har G20s betydning økt gjennom en lang rekke toppmøter. Kina spiller her en framtrædende rolle. Det samme gjelder IMF, hvor Kina nå tilfører nye penger, og dermed øker sin innflytelse i IMF's organer. I tillegg kommer posisjonen som vetomakt i Sikkerhetsrådet. Kina må taes hensyn til og har verdens øyne rettet mot seg. Men som Nordhaug og Skarstein er inne på i dette *Vardøger*, står den kinesiske modellen overfor store utfordringer. Hvordan skal levestandard og lønninger til Kinas arbeiderklasse kunne heves, slik at Kinas økonomi blir mindre eksportavhengig og arbeiderklassens konsum blir en drivkraft for økonomisk vekst? Vil Kinas industribedrifter klare overgangen til høye lønninger og til mindre arbeidsintensiv produksjon, eller vil de flykte utenlands til India, Vietnam og andre lavlønsland? Kinas nåværende modell bygger på en ekstrem utbytting av landets arbeidere og bønder. Resultatet har vært billige industriprodukter som flommer utover verdensmarkedet. Den utenlandske valutaen som er tjent inn på eksport, har landet brukt til å kjøpe obligasjoner i de avanserte industrilandene. Inntektene USA har fått av kinesiske statsobligasjonskjøp har gjort at USA kunne lånefinansiere sin egen import av kinesiske varer. Penger, varer og kreditt sirkulerer, Kina er med andre ord fullt integrert i verdenskapitalismen og har sterk interesse av at finans- og gjeldskrise i Vesten overvinnes. I Kina har toppsjiktet i kommunistpartiet og deres etterkommere av bortskjemte barn og barnebarn, blitt en del av kapitalistklassen. De har beriket seg blant annet ved å slå til seg privatisert statseiendom på billigsalg. Det vil derfor ligge an til klassekonflikter når Kinas arbeiderklasse krever en større del av verdiene den produserer.

Av disse grunner er ikke Kina noen alternativ samfunnsmodell som kan virke inspirerende og samlende på venstrekreftene i verden. Kina er snarere en kapitalistisk modell med langt mindre demokrati og større ulikheter enn USA. I tillegg har Kina problemer med å finne en politisk-kulturell identitet som både fungerer innad i Kina og samtidig er attraktiv på det internasjonale plan. I beste fall kan Kina bli et litt mer sivilisert kapitalistisk samfunn. I så fall er det den kinesiske arbeiderklassen som kan kjempe fram dette mer siviliserte samfunnet.

Det eneste mulige alternativet som kunne virke mobiliserende på arbeiderklassen i dagens verden ville være en demokratisk-sosialistisk bevegelse som mobiliserer mot økonomisk utbytting, mot nedbygging av

velferdsstaten og for demokratiske krav. Slike bevegelser finnes over store deler av verden. Men de preges av venstrepartienes ideologiske og organisatoriske svakhet, og av at fagbevegelsen verden over organiserer langt under halvparten av den globale lønnsarbeiderklassen. Krisas foreløpige resultat begrenser seg til at det kapitalistiske system har mistet sin stråleglans. Spørsmålet om alternativer til kapitalismen er igjen kommet på den politiske dagsordenen.

(Februar 2012)

NOTER

- 1) Obama gjengitt i *Neue Zürcher Zeitung* 07.12.2011
- 2) Se G. Diez: «A Philosopher's Mission to Save the EU». *SpiegelOnline* 25.11.2011. Ifølge dette oppslaget er også Habermas rasende over den «nedbygging av demokrati» som foregår i EU: «Jeg fordømmer de politiske partiene. Våre politikere har lenge vært ut av stand til å aspirere til noe som helst annet enn å bli gjenvalgt. De har overhodet ingen politisk substans.»
- 3) Dag Seierstad: «Den forspilte sjansen.» *Klassekampen* 07.05.2011
- 4) «Wo steht die internationale Gewerkschaftsbewegung heute?» Intervju med Sommer. *Internationale Politik und Gesellschaft* Nr 2, 2011, s 11
- 5) Når de europeiske elitene en sjelden gang berører demokratiproblemet skjer det i et forvrengt perspektiv, der årsakene til den nåværende demokratikrisa legges på de nasjonale demokratiske institusjonene. Mario Monti (nåværende italiensk statsminister) og Sylvie Goulard sier i en artikkel i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 15.02.2012: «Funksjonsunderskuddet til de nasjonale demokratiene er langt på vei årsak til de nåværende forstyrrelsene.»
- 6) «Quarterly Chronicle and Documentation.» *The China Quarterly*, 208, December 2011, s. 1079
- 7) Se *New Statesman* 9. januar 2012, s. 24
- 8) Islam har som religion alltid hatt en «sosial» dimensjon, men det er illusorisk å tro at islam av den grunn er en kapitalisme-kritisk religion. Se analysen til M. Rodinson: *Islam and Capitalism*. Penguin, Harmondsworth 1977
- 9) «Libya Struggles to Curb Militias as Chaos Grows.» *New York Times* 08.02.2012
- 10) *Neue Zürcher Zeitung* 13.01.2012
- 11) Se *Russland-Analysen* Nr. 230, 02.12.2011, s. 29 og 30.
- 12) «Panetta to offer Strategy for Cutting Military Budget». *New York Times* 02.01.2012
- 13) «Looking Back, Gates Says He's Grown Wary of 'Wars of Choice'». *New York Times* 18.06.2011
- 14) *Neue Zürcher Zeitung* 02.02.2012

Rune Skarstein

OVERAKKUMALASJON AV PRODUKTIV KAPITAL ELLER FINANSKAPITAL? OM ÅRSÅKENE TIL DEN ØKONOMISKE KRISA

De rådende marxistiske forklaringene på den nåværende økonomiske krise står overfor et dobbelt dilemma. For det første brøt krise ut i en periode da profittrenten i selskapssektoren i USA ifølge offisiell statistikk var stigende, i perioden 1982 til 2007, med et lite dupp i årene 1997–2002. Dette skjedde etter at den hadde falt siden midten av 1960-årene.¹ Men marxistisk økonomisk teori forklarer krise nettopp som et resultat av fallende profittrente. For det andre er de fleste marxistiske økonomer enige i at krise ble utløst av prosesser i finanssektoren der det ikke blir produsert merverdi. Men de avviser at selve årsakene kan være lokalisert i den sektoren.² Marxistiske forklaringer overser at dynamikken i finanssektoren kan være den egentlige årsaken till økonomiske kriser.³

I denne artikkelen vil jeg først drøfte noen aspekter ved Marx' teori om merverdi og profitt som indikerer at finanssektoren i perioder kan være avkoblet fra den produktive sektoren som den selvsagt i siste instans er avhengig av i sin profittjakt. Deretter følger en diskusjon av grunnlaget for finansiell profittjakt, dvs. aspekter ved den merverdiproduktive delen av økonomien («realøkonomien») som har vært vesentlige for akkumuleringen av finanskapital i de siste to-tre tiårene. Så følger en diskusjon av nye midler for finansiell profittjakt, såkalte finansinnovasjoner, de siste 20 årene. I den oppsummerende delen av artikkelen argumenterer jeg for at krise er et resultat av overakkumulering av finanskapital i forhold til profittmulighetene. Nå er denne krise blitt en generell økonomisk krise preget av sviktende effektiv etterspørsel og massearbeidsløshet i USA og Europa. Jeg er fullt klar over at dette perspektivet ikke er i samsvar med Marx sitt syn.⁴

Noen aspekter ved Marx' teori om merverdi og profitt

De marxistiske økonomenes utelatelse av finanskapitalens dynamikk kan ha sin rot i Marx' egne arbeider. I sin teori om økonomiske kriser, mest tydelig i diskusjonen av profittrentens fallende tendens, setter han søkelyset utelukkende på forholdet mellom kapital og arbeid i den merverdiproduktive delen av økonomien, med industrien som gjennomgående eksempel. Siden finanssektoren var temmelig underutviklet på Marx sin tid, er ikke dette underlig. Han analyserte imidlertid kreditt- og banksektoren, og han gjorde det klart at kredittrenten er en del av merverdien som skapes i den produktive sektoren

av økonomien. Under ellers like forhold innebærer derfor denne renten en reduksjon av profittvolumet i den produktive sektoren.

I sin analyse av utligningen av profitttratene innen hver sektor og mellom sektorene viste Marx at profitten som hver enkelt kapital tilegner seg, kan være forskjellig fra den gjennomsnittlige profitten på totalkapitalen, av to grunner. For det første kan merverdiraten (merverdien dividert med arbeidskraftens verdi) til hver enkelt kapital avvike fra totalkapitalens merverdirate. For det andre kan verdisammensetningen (den konstante kapitalens verdi dividert med arbeidskraftens verdi) til hver enkelt kapital være forskjellig fra totalkapitalens verdisammensetning ved like merverdirater. Selvsagt kan det finnes en rekke forskjellige kombinasjoner av disse to grunnene.⁵

Som en konsekvens av den kapitalistiske konkurransen har enkeltkapitalenes profitttrater en tendens til å bli utlignet ved at kapital beveger seg fra bransjer eller sektorer med relativt lav profitttrate til bransjer eller sektorer med høyere profitttrate. Hovedpoenget her er at enkeltkapitalen som regel ikke høster den merverdien som er blitt produsert under dens kommando. Som Marx uttrykker det: «... like store kapitaler som (...) kommanderer svært forskjellige mengder merarbeid, altså produserer svært ulike mengder merverdi, bringer like stor profitt.»⁶ Dette betyr at gjennom utligningen av profitttratene blir ikke profittmengden til hver enkeltkapital bestemt av merverdimassen denne kapitalen har «sugd opp», men av verdien til den forskutterte kapitalen multiplisert med den gjennomsnittlige profitttraten i økonomien som helhet. Selv enkeltkapitaler som ikke kommanderer noe merarbeid, vil – i den grad konkurransen fører til utligning av profitttratene – høste en profitt som er mer eller mindre proporsjonal med den forskutterte kapitalmengden.⁷ Dette innebærer at gjennom den kapitalistiske konkurransen vil alle former for kapital, inkludert finanskapital, høste en profitt som er mer eller mindre proporsjonal med den forskutterte kapitalmengden. Alle former for kapital, inklusive finanskapital, vil høste en profitt som tenderer til å være proporsjonal med kapitalens størrelse og varierer rundt den allmenne profitttraten.

Fordi jakten på profitt er selve drivkraften i den kapitalistiske produksjonsmåten, vil mange kapitalister oppfatte den merverdiproduktive sektoren av økonomien som en brysom eller unødig omvei. *Pengekapital som søker avkastning innenfor finanssektoren, tar så å si en snarvei i profittjakten.* Marx så helt klart dette aspektet ved den kapitalistiske produksjonsmåten, og han nevnte det flere ganger i *Das Kapital*. Her er et eksempel:

«Verdiens pengeform er dens mest handgriperlige framtredelesform. Sirkulasjonsformen P–P' [penger–mer penger. R.S.], som har virkelige penger som utgangs- og sluttspunkt, er derfor det mest konkrete uttrykk for det drivende motivet i den kapitalistiske produksjon, nemlig jakten på penger. Her fortoner produksjonsprosessen seg bare som et uunngåelig mellomledd, som et nødvendig onde, i pengejakten. Alle nasjoner med en

kapitalistisk produksjonsmåte blir derfor i perioder grepet av en hektisk virksomhet for å tjene penger uten innblanding fra produksjonsprosessen.»⁸

All finanskapital har sirkulasjonsformen P–P' (penger–mer penger). Fra finanskapitalistens ståsted ser det derfor ut som om «pengene yngler penger», som Marx uttrykte det. Han mente at i denne sirkulasjonsformen er «kapitalens fetisjkarakter fullstendig»:

«[Sirkulasjonsformen] P–P' er kapitalens absolutte form, verdi som forøker seg selv. (...) Nå har vi P–P' som *subjekt*. P–P' er kapitalens begrepsløse form, forvrengningen og tingliggjøringen av produksjonsforholdet i høyeste potens. (...) Kapitalen opptre i en form der den *synes* å være en selvstendig kilde til verdi; (...) i denne formen er dens motsetningsfylte karakter helt tilslørt og visket ut, den står ikke i noe motsetningsforhold til arbeidet.»⁹

Men det synes å være en ambivalens i Marx' analyse av pengekapitalen i form av aksjekapital eller andre typer «verdi»-papirer når han karakteriserer disse formene som «fiktiv» eller «illusorisk» kapital.¹⁰ Denne ambivalensen kombinert med finanskapitalens underutviklede karakter på hans tid er kanskje grunnen til at han analyserer pengekapitalen bare i dens direkte forhold til den produktive kapitalen og unnlater å undersøke finanskapitalens indre dynamikk.

Det er dessuten en inkonsistens i Marx' framstilling av profittraten. Som vi har sett, sier han klart at all kapital, inkludert alle typer finanskapital, deltar i fordelingen av totalprofitten mer eller mindre proporsjonalt med sin størrelse. Da skulle finanskapitalen også bli inkludert i nevneren for den allmenne profittraten. Men han inkluderer bare merverdiproduktiv kapital i analysen av profittratens fallende tendens i tredje bindet av *Das Kapital*. Marx er ikke alene om å gjøre dette. I nasjonalregnskapene er «kapital» representert bare som «reakapital» i form av redskaper, maskiner, bygninger osv., med andre ord stort sett «kapital som suger opp merverdi» (Marx). Finanskapital som jakter på profitt innenfor finanssektoren uten noen direkte kontakt med «realøkonomien», blir ikke registrert i nasjonalregnskapene. Den kolossale akkumulasjonen av finanskapital, særlig etter 1990, er derfor ikke synlig i nasjonalregnskapene. Finanskapitalen er ikke inkludert verken i beregninger av kapitalkoeffisienten («capital-output»-forholdet) eller i profittreter.

Grunnen til denne utelatelsen er kanskje et syn som later til å være felles for de fleste ikke-nyklassiske økonomer fra venstremarxister til keynesianerne. Det går ut på at størrelser i finanssektoren gjenspeiler størrelser i realøkonomien («the fundamentals») i den betydning at de er resultatet av et samspill mellom de to sektorene. Det innebærer at akkumulasjon av finanskapital ikke kan skje på egen hand, avkoblet fra realøkonomien.¹¹ Jeg mener

at denne oppfatningen er feilaktig, og at den sperrer for en bedre forståelse av årsakene til økonomiske kriser.

Store deler av finanssektoren, spesielt mye av bank- og forsikringsvirksomhet, er nødvendige supplement til den merverdiproduktive delen av økonomien. Men finanssektoren har vokst langt utover det omfang og de funksjoner som er nødvendige for å yte lån eller forsikring til de produktive sektorene. I stedet for å finansiere investeringer i realøkonomien har finanssektoren etablert sine egne kapitalkretsløp der det foretas rene finansinvesteringer og ofte blir høstet veldige profitter på slike investeringer. Grovt sett kan vi si at den delen av finanssektoren som i hovedsak driver med handel med såkalte verdipapirer av alle slag, og som utvikler stadig nye verdipapirer for å skaffe seg profitt på denne handelen, representerer akkumulasjon av finanskapital. Men til syvende og sist er finanskapitalens profittjakt avhengig av forhold i den merverdiproduktive delen av økonomien. Disse forholdene eller betingelsene har selvsagt forandret seg over tid. Først vil jeg derfor drøfte aspekt ved realøkonomien som har vært nødvendige betingelser for akkumulasjonen av finanskapital de siste 20 til 30 årene.

Grunnlaget for finansiell profittjakt

Den økende vektleggingen av «aksjonærverdi»

Et viktig trekk ved vendingen til nyliberalisme rundt 1980 var den sterkere vektleggingen av «aksjonærverdi». Denne endringen reflekterer en forandring av maktforholdene mellom finanskapital og produktiv kapital. Tilhengerne av «aksjonærverdi» argumenterer med at de som til enhver tid sitter med aksjene er eierne, og at selskapene må praktisere «eierdemokrati». Ifølge denne ideologien er det dessuten aksjeeierne som tar den økonomiske risikoen. Derfor må bedriftsledernes målsetting være en maksimal vekst i «aksjonærverdien», og insentivene til bedriftslederne må være utformet utelukkende for å tjene dette formålet. Her ligger grunnlaget for den voldsomme veksten i bonusutbetalinger.¹²

Den sterke prioriteringen av aksjonærene har i de fleste vestlige land ført til en betydelig endring i fordelingen av overskuddene mellom utbytte og tilbakeholdt profitt i selskapene. I USA ble dividendene som andel av total profitt i ikke-finansielle selskaper unntatt jordbruk doblet fra 24,7% i 1980 til 50,1% i 1990 og holdt seg deretter relativt konstant til slutten av tiåret. Etter 1997 begynte total profitt i disse selskapene å falle, fra et nivå på nesten 500 milliarder dollar i 1997 til ca. 325 milliarder i året med dot.com-krise, 2001–2002. Likevel fortsatte dividendevolumet å stige i hele perioden 1989–2003. Etter år 2000 tok det fullstendig av og nådde hele 87% av total profitt i 2003. Som Aglietta og Rebérioux påpekte i 2005:

«Gjennom mer enn 20 år har vi observert en jevn vekst i dividendene fullstendig løst fra endringer i profittene. (...) I de to siste tiårene har

aksjonærene gradvis lykkes i å sikre sine inntekter mot konjunktursvingninger og dermed redusere sin risiko. Argumentet om at bedriften bør ledes utelukkende i aksjeeiernes interesse fordi det er de som bærer risikoen for tap, har derfor tapt mye av sin gyldighet.»¹³

Den økte vektleggingen av aksjonærverdi har utvilsomt fremmet akkumuleringen av finanskapital i de siste tiårene. I den amerikanske økonomien var denne prosessen knyttet til stagnerende effektiv etterspørsel, stadig sterkere utenlandsk konkurranse og lavere vekst i realinvesteringene. Fra år 2000 til 2006 økte realinvesteringene unntatt boliger med bare 6,5%, mens bruttonasjonalproduktet (BNP) økte med 16,3% takket være en relativt sterk vekst i det private konsumet.¹⁴ Stagnasjonen i etterspørselen etter amerikanske produkter og tjenester var en del av grunnlaget for endringen fra real- til finansinvesteringer. Kappløpet om aksjonærverdi nørte dessuten opp under inflasjonen i aksjemarkedet over hele verden. Det sikret selvsagt aksjeeierne store kapitalgevinster så lenge festen varte. Indeksen på New York Stock Exchange økte med 125% fra en foreløpig historisk topp på ca. 4700 i august 2000 til en ny historisk topp på 10600 i juli 2007.¹⁵ Men mellom 1. januar og 11. oktober 2008 sank den totale markedsværdien til aksjer i amerikanske selskaper med 40%, fra rundt 20.000 milliarder dollar til 12.000 milliarder. Også i de fleste andre vestlige land var fallet i aksjeprisene på ca. 40%.¹⁶

Subprime-lån, boligprisinflasjon og refinansiering av fast eiendom

Mange kommentatorer hevder at såkalte *subprime*-lån i USA forårsaket finanskrisa.¹⁷ Etter mitt skjønn er dette en overdrivelse. Selvsagt spilte subprime-lånene en rolle. Men ifølge nyhetsbulletinen til amerikanske pantelånere, *Innside Mortgage Finance*, var den totale utbetalingen av subprime-lån i perioden 2000–2007 på 2500 milliarder dollar. I mars 2007 ble totale utestående subprime-lån estimert til 1300 milliarder dollar.¹⁸ Dette er et svært beskjedent tall sammenlignet med estimatet på den totale føderale redningspakken. I mars 2009 meldte *Bloomberg News* at den amerikanske regjeringen og sentralbanken hadde brukt, lånt ut eller lovet 12.800 milliarder dollar, eller 42.100 dollar (svarende til ca. 265.000 kroner) pr. hushold i USA. Generalinspektøren for Troubled Assets Relief Program (TARP), Neil Barofsky, uttalte i juli 2009 at den totale føderale redningspakken kunne komme opp i 23.300 milliarder dollar.¹⁹ Disse tallene tyder på at det var langt mer enn misligholdte subprime-lån som belastet balansene til amerikanske banker under finanskrisa. Mislighold av subprime-lån kan ha utløst krisa, men var ikke dens avgjørende årsak.

Omfattende refinansiering av fast eiendom – først og fremst private boliger – muliggjort av en lav rente og prisinflasjon på boliger, var en langt viktigere årsak.²⁰ Bare i 2005 ble 40% av samtlige boliglån i USA refinansiert.²¹ Slike transaksjoner bidro sterkt til den voldsomme veksten i husholdenes gjeld fra og med år 2000.

Tabell 1: Amerikanske husholds gjeld ved slutten av året, 2000 og 2007

	2000	2007	Prosent vekst, 2000–2007
Total gjeld, milliarder US dollar	6987	13803	97%
Boliggjeld, milliarder US dollar	4798	10540	120%
Annen gjeld i husholdene, milliarder US dollar	2189	3263	49%
Boliggjeld som %-andel av total gjeld	69%	76%	
Total gjeld som %-andel av disponibel inntekt	94%	133%	

Kilder: Federal Reserve, *Flow of Funds Accounts of the United States*, 2nd Quarter 2010, table D.3, www.federalreserve.gov/releases/Z1/; og A. Shaikh, referert til her i sluttnote 1, s. 53.

Husholdenes totale gjeld økte med 97% fra 2000 til 2007, og den nådde 13.800 milliarder dollar svarende til 133% av total disponibel inntekt i 2007. Boliggjelden bidro sterkt til denne økningen, og dens andel av total gjeld steg fra 69% i 2000 til 76% i 2007 (jf. tabell 1). Her bør en merke seg at subprime-gjelden på 1300 milliarder dollar utgjorde bare 12% av den totale boliggjelden i 2007. Det var relativt bedre stilte arbeidere og middelklassefamilier som sto for den store veksten i husholdenes gjeld. Gjennom refinansiering av boliglånene skaffet de seg «frie kontanter» (*free cash*) til konsum, kontanter som kompenserte stagnasjonen i lønningene. Dette forklarer hvorfor det private konsumet i USA økte med 20,1% fra 2000 til 2006. Det var mer enn veksten i BNP i den samme perioden, på 16,3%, selv om reallønningene praktisk talt ikke økte i det hele tatt.

Nedbrytingen av fagforeningene i USA, som fikk ekstra skyv under president Reagan tidlig i 1980-årene, var en viktig betingelse for lavlønnspolitikken i USA. Organiseringsgraden i privat sektor sank fra mer enn 30% i 1950-årene til knappe 10% i år 2000.²² Reallønningene til arbeidere i privat sektor unntatt jordbruket (i faste 1982-priser) nådde en topp på 8,99 dollar pr. time i 1972, og falt deretter til 8,24 dollar i 2006, trass i den betydelige produktivitsveksten i denne perioden.²³ Fra 2001 til 2006 økte den gjennomsnittlige reallønnen i USA bare halvparten så mye som arbeidsproduktiviteten. Gjennom denne prosessen falt lønnsandelen av BNP, mens profittandelen økte tilsvarende.²⁴ Stagnerende reallønninger har gått hand i hand med økende inntektsulikhet. Gini-indeksen for pengeinntekter i USA økte fra 0,39 i 1970 til 0,47 i 2005, som var høyest av alle utviklede vestlige økonomier.²⁵ Kredittfinansiert privat konsum erstattet altså i stor grad lønnsfinansiert konsum og førte til høyere samlet etterspørsel og høyere sysselsetting enn det ellers ville ha vært tilfelle.

Ifølge en beregning trakk amerikanske konsumenter mer enn 9000 milliarder dollar i kontanter ut av refinansiering av boliger i perioden fra 1997 til slutten av 2006. Dette beløpet svarte til over 90% av samlet disponibel personinntekt i 2006.²⁶ En annen beregning viser at de «frie

kontantene» som kom fra denne forgjeldingsprosessen, økte fra et gjennomsnitt på 5,2% av disponibel husholdsinntekt i 1991–2000 til 11,9% i 2001–2005.²⁷ Bare en liten økning i lånerenten og stagnasjon i boligprisveksten var nok til at et stort antall hushold fikk problemer med å betjene sin gjeld. Før eller seinere måtte bobla briste. Men dette var ikke tilstrekkelig til å skape en global økonomisk krise. Andre faktorer virket i samme retning.

Overgangen til obligatorisk fondering av pensjonene

Et viktig trekk ved pensjonsreformene i vestlige land etter ca. 1990 er overgangen fra «pay as you go»-systemer til såkalt «fondering» av pensjonene. Ved «pay as you go» ble pensjonene utbetalt fra løpende skatteinntekter. Ved fondering skal lønnstakerne «spare» for sine framtidige pensjoner, altså kollektivt eller individuelt sette av en del av sine inntekter i fond som pensjonsutbetalingene seinere skal komme fra. De nyklassiske økonomenes argument for denne endringen er at overgangen til fondering innebærer en engangsøkning i total sparing i økonomien og som konsekvens av den økte sparingen en økning i kapitalbeholdningen og produksjon per capita. Denne produksjonsøkningen skal forberede samfunnet på den framtidige aldringen i befolkningen.

Men det er et åpent spørsmål om fonderte pensjoner faktisk vil føre til større sparing. Enda viktigere er det at dette argumentet er basert på det førkeynesianske synet at sparingen bestemmer realinvesteringene, ikke omvendt. Dessuten ignorerer de nyklassiske økonomene Keynes sitt «spareparadoks», nemlig at økt sparing vil føre til lavere effektiv etterspørsel og dermed lavere produksjon og sysselsetting.²⁸

På den andre siden er det åpenbart at systemene med fonderte pensjoner har ført til en veldig økning av finansielle aktiva, såkalte verdipapirer, og en økt omsetning av både ulike typer institusjonaliserte pensjonsfond og av personers private pensjonssparinger som forvaltes av forsikringsselskaper. Ved utgangen av 2007, beregnet Morgan Stanley at pensjonsfondene globalt forvaltet en kapital på 22.000 milliarder dollar, mens forsikringsselskapene forvaltet en kapital på 18.000 milliarder dollar. Til sammen forvaltet altså disse institusjonene en kapital på 40.000 milliarder dollar, som tilsvarte nesten tre ganger USAs BNP.²⁹

Under finanskrisa fikk praktisk talt alle pensjonsfond i verden erfare at fondering er et farlig spill. Fra utgangen av 2007 til fjerde kvartal i 2009 tapte de amerikanske private fondene og de offentlige pensjonsfondene i delstatene 3195 milliarder dollar, som representerte en nedskrivning av deres aktiva på 33%.³⁰ For å kompensere for dette tapet blir lønnstakerne tvunget til å betale høyere premier.

Veksten av statsfond

Mange stater med store og vedvarende handelsoverskudd og offentlige budsjettoverskudd, spesielt oljeproduserende land, trenger ikke all den inntjente valutaen som reserver forvaltet av sentralbanken. Denne situasjonen har ført til veksten av såkalte statsfond («*sovereign-wealth funds*»). Etter midten av 1990-tallet har disse fondene vokst seg så store at de representerer et betydelig bidrag til den internasjonale finanskapitalen. Ved utgangen av 2007 utgjorde statsfondene globalt 2876 milliarder dollar, i hovedsak investert i aksjer og obligasjoner. Av det totale beløpet var 2103 milliarder dollar, eller 73%, petroleumsrelaterte fond. Tabell 2 viser fondene på 50 milliarder dollar eller mer ved utgangen av 2007.

Tabell 2: Statsfond på minst 50 milliarder dollar ved utgangen av 2007

Land og fondets navn	Fondets størrelse, milliarder dollar	Etableringsår
Forente arabiske emirater: Abu Dhabi Investment Authority	875	1976
Norge: Statens pensjonsfond utland	380	1996
Singapore: GIC	330	1981
Saudi Arabia: flere fond	300	Ikke oppgitt
Kuweit: Reserve fund for future generations	250	1973
Kina: China Investment Corporation	200	2007
Singapore: Temasek Holdings	159	1974
Libya: Oil Reserve Fund	50	2005
Qatar: Qatar Investment Authority	50	2005

Kilde: *The Economist*, 19.01.2008, s 63.

Som vi ser av tabellen, er det norske petroleumsfondet verdens nest største statsfond. Vi kan være sikre på verken den norske regjeringen, uansett farge, eller noen av de andre landene med store statsfond vil støtte innføring av en avgift på valutatransaksjoner. Noen få av fondene, spesielt det kinesiske, er riktignok «strategiske» i den betydning at de tar sikte på oppkjøp av interessante selskaper utenlands. Men flertallet av fondene er utelukkende på jakt etter størst mulig og sikrest mulig avkastning i de internasjonale finansmarkedene. De representerer med andre ord et betydelig bidrag til den spekulative globale finanskapitalen. Statene overlater som regel forvaltningen av disse fondene til meklere og investeringsbanker som har innkassert store honorarer for denne virksomheten. Siden en stor del av fondene (opptil 60% av det norske) er investert i aksjer, er det grunn til å anta at de bidro betydelig til inflasjonen i aksjemarkedene fram til 2007.

USAs økende underskudd og utenlandsgjeld

Den amerikanske dollarens spesielle rolle som handels- og reservevaluta i verdensøkonomien har ført til en økende internasjonal etterspørsel etter dollar. Dette har ikke bare gjort det mulig, men i stor grad gjort det nødvendig for USA å ha vedvarende store underskudd i utenrikshandelen. USA hadde handelsunderskudd i alle år fra 1976 til 2010, og underskudd på driftsbalansen i alle år i den samme perioden, bortsett fra 1991. I perioden 1982–2006 var USAs akkumulerte handelsunderskudd på 5545 milliarder dollar, mens det akkumulerte underskuddet på driftsbalansen overfor utlandet var på 6168 milliarder dollar, som tilsvarte 46% av USAs BNP i 2006.³¹

De store underskuddene på driftsbalansen innebærer at utenlandsgjelden vokser. USAs netto utenlandsgjeld ble mer enn doblet fra 3565 milliarder dollar i 2002 til 8206 milliarder i 2009, som tilsvarte 57,6% av BNP.³² Det er en nær sammenheng mellom utenlandsgjelden og den offentlige gjelden. For de 25 årene fra 1982 til 2006 var det akkumulerte underskuddet i offentlig sektor på 5624 milliarder dollar. I 2010 var det offentlige budsjettunderskuddet på 1556 milliarder dollar, som tilsvarte 10,6% av BNP.³³ De voksende underskuddene i 2009 og 2010 var i hovedsak en følge av de føderale redningspakkene til finanssektoren og en mer ekspansiv finanspolitikk for å motvirke krisa. Men før krisa økte det føderale budsjettunderskuddet fra nesten null i 2001 til 4,6% av BNP i 2003 og 2004. Disse underskuddene var et resultat både av Bush-regjeringens skattereduksjoner til den rikeste delen av USAs befolkning og av raskt voksende krigsutgifter i Irak og Afghanistan.

De offentlige budsjettunderskuddene og underskuddene på driftsbalansen overfor utlandet betinger hverandre gjensidig. De offentlige underskuddene blir i hovedsak dekket ved utstedelse av statsobligasjoner (Treasury Bills og Bonds). Dollar akkumulert av utlandet gjennom handelsoverskudd blir resirkulerte tilbake til USA ved at disse landene kjøper amerikanske statsobligasjoner som blir solgt for å finansiere USAs budsjettunderskudd. Netto utenlandske kjøp av amerikanske statsobligasjoner og statsgaranterte obligasjoner økte fra 150,6 milliarder dollar i år 2000 til en foreløpig historisk topp på 963 milliarder svarende til 6,7% av BNP i 2008.³⁴ Den amerikanske regjeringens utstedelser av statsobligasjoner tjener således et dobbelt formål: De dekker underskuddene både på statsbudsjettet og på driftsbalansen (og handelsbalansen) overfor utlandet.

Handelen med verdipapirer i dollar har representert en viktig inntektskilde for de amerikanske finansinstitusjonene. Dessuten representerer den en enorm likviditetskilde for USAs finanssektor. Fra overskuddlandene har det vært en stadig økende etterspørsel etter amerikanske statsobligasjoner, og pengene som flommet inn i USA, har drevet opp prisene på statsobligasjoner, presset ned rentesatsene og ført til stigende boligpriser. Selv da Federal

Reserve begynte å øke de kortsiktige rentene i 2004, fortsatte de langsiktige rentene å synke.³⁵

Flommen av dollar til amerikanske finansselskaper, inkludert mektige investeringsbanker og forretningsbanker, førte til en veldig profittøkning i hele finanssektoren, en kraftig vekst i lederbonusene og krav om mer liberalisering av finanssektoren. Kenneth S. Rogoff mener at når 800 milliarder dollar strømmet inn i den amerikanske økonomien pr. år, «var kanskje en viss utglidning i standardene for regulering og utlån uunngåelig. (...) Jeg vil hevde at den amerikanske forestillingen om at USAs finans- og reguleringssystem kunne motstå en massiv kapitalinnstrømming på et bærekraftig grunnlag uten noe problem, la grunnlaget for den globale finanskrisa i slutten av 2000-årene.»³⁶ Iallfall har de amerikanske underskuddene ført til at finanssektoren er blitt pumpet opp med likviditet, og dette har vært et viktig grunnlag for finansiell profittjakt. Det må også understrekes at disse mekanismene i økende grad har gjort USA til lokomotivet for effektiv etterspørsel i verdensøkonomien i de siste 30 årene.³⁷

Nye midler for finansiell profittjakt

Kredittderivater

For å få penger til å «yngle penger» foretar finanskapitalen instrumentelle og institusjonelle innovasjoner, såkalte finansielle innovasjoner. Kredittderivatene er kanskje de viktigste nye instrumentene for finansiell profittjakt i de siste ca. 20 årene. Teknisk sett fungerer kredittderivatene på forskjellige måter. Men de har to ting felles: For det første tjener de til å spre risiko (og profitt) fra den opprinnelige kreditor til andre aktører i finanssystemet. For det andre blir de som regel handlet «over disken» («over the counter», OTC), direkte mellom finansaktørene, og ikke gjennom en offisiell børs. Kredittderivatene er «verdi»-papirer med en pris og en avkastning som er avhengig av prisen på den «underliggende aktiva», dvs. markedsprisen og avkastningen på den opprinnelige kreditten, som blir bestemt av den løpende prisen på panteobjektet og låntakerens evne til å betjene lånet. Den raske veksten i disse instrumentene startet mot slutten av 1990-årene. Det totale globale nominelle volumet av utestående OTC-derivater vokste fra mindre enn 100.000 milliarder dollar ved utgangen av 1998 til 683.800 milliarder i juni 2008.³⁸ Mye av denne økningen skyldtes veksten i kredittderivater, blant dem *credit default swaps* (CDS-er).

Ifølge Den internasjonale oppgjørsbanken (Bank for International Settlements, BIS) økte det nominelle globale volumet av utestående CDS-er fra nesten null i år 2000 til 58.200 milliarder dollar ved utgangen av 2007, og falt deretter til 32.700 milliarder ved utgangen av 2009.³⁹ Når en finansinstitusjon (som regel en bank) «kjøper» en CDS-kontrakt, kjøper den beskyttelse mot en «kreditteventualitet» («credit event») hos den opprinne-

lige låntakeren («the reference entity»). Kreditteventualiteten kan være mislighold av lånet, skade på pantet eller andre hendelser i det opprinnelige gjeldsforholdet. For denne beskyttelsen, med en fastsatt utløpsdato, må kjøperen betale en periodisk avgift, kalt «*spread*», til selgeren, som kan være et forsikringsselskap eller en investeringsbank. En uheldig utvikling hos den opprinnelige låntakeren vil ha som følge at den periodiske avgiften på CDS-en øker. Hvis den opprinnelige skyldneren misligholder lånet, vil kjøperen av CDS-en overlevere de misligholdte aktiva til selgeren til pålydende verdi.

CDS har en viss likhet med gjeldsforsikring. Men her er det ikke den opprinnelige låntaker som forsikrer seg. Denne personen eller institusjonen er tvert imot ikke på noen måte part i kontrakten, og CDS-er kan omsettes fritt likedan som obligasjoner. I motsetning til forsikring er selgerne av CDS-er dessuten ikke pålagt å ha kapitalreserver som sikkerhet ved eventuelle krav om utbetalinger. Finansinvestorer kan også utstede, selge og kjøpe CDS-er uten å ha noen fordringer på den opprinnelige låntakeren. Slike «nakne CDS-er» tillater finansaktørene å spekulere på gjelden og kredittverdigheten til låntakere som de ikke har noe som helst forhold til. CDS-markedet og enda mer markedet for «nakne» CDS-er skaper en ustabilitet som kan utløse alvorlige problemer i det reelle gjeldsmarkedet, for eksempel markedet for statsobligasjoner. Det var grunnen til at den tyske regjeringen under inntrykk av den greske statsfinansielle krisa inntil videre forbød handel med «nakne» CDS-er i mai 2010.⁴⁰

Når en bank har forsikret et lån ved å kjøpe en CDS-kontrakt, får fordringen på lånet i bankens balanse karakter av en sikker aktiva som ikke trenger noen bolstring med egenkapital på passivasiden i balansen. Banken kan derfor fortsette å gi nye lån, for eksempel finansiert med innlån fra interbankmarkedet, uten å bekymre seg for låntakernes kredittverdighet. Mer overraskende er det at institusjonene som selger CDS-kontrakter, heller ikke ser ut til å være opptatt av låntakernes kredittverdighet. En grunn til denne lemfeldigheten kan være at de solgte CDS-ene som regel er spredt på et stort antall ulike opprinnelige lån, som gjør at selgeren har en forestilling om spredning av risiko. Dette ser ut til å ha vært tilfelle for, blant andre, The American International Group (AIG) som før finanskrisa i 2007-08 presenterte seg som «verdens største forsikringsselskap», med en total egenkapital på nesten 1000 milliarder dollar og filialer i over 130 land. I løpet av åtte år, fram til 2008, utgjorde AIGs salg av CDS-kontrakter mer enn 400 milliarder dollar. De enorme tapene på CDS-er i 2008-09 førte til at AIG i realiteten gikk konkurs.⁴¹

I perioden fra midten av 1990-årene til 2007 bidro jakten på store og raske profitter, lave rentesatser, stigende boligpriser og en tiltakende bruk av CDS-er til en tøylesløs vekst i det totale kredittvolumet. I denne prosessen spilte *collateralised debt obligations* (CDO-er) den samme rollen som CDS-er. En CDO er en «pakke» av gjeldspapirer (inklusive obligasjoner) eller

såkalte «aktiva-støttede» papirer (ABS-er). De forskjellige komponentene i «pakken» har ulike kredittvurderinger (fra AAA til C). Som regel selger en bank sine utlån til et finansselskap (som kan være dens egen «*shadow bank*» eller en investeringsbank) som har spesialisert seg på å «pakke» CDO-er.⁴² Jo høyere andel av antatt risikable lån i CDO-en, desto høyere er avkastningen. CDO-er inneholder ofte spesielle betingelser, for eksempel at kjøperen taper hele investeringen dersom en bestemt andel av låntakerne i «pakken» misligholder lånene sine. CDO-ene blir så solgt over hele verden. Viktige kjøpere av CDO-er har vært pensjonsfond (ca. 25% av de totale salgene i 2006) og hedgefond (ca. 50% i 2006). Ifølge Securities Industry and Financial Markets Association (SIFMA) økte *utstedelsen* av CDO-er globalt fra 68 milliarder dollar i år 2000 til en topp på 520,6 milliarder i 2006, og stupte deretter til 4,3 milliarder i 2009.⁴³

Bankene har i stor grad (videre-)solgt CDO-er til egne kunder, som har finansiert kjøpene sine med lån i den samme banken. På denne måten har bankene tjent dobbelt: Et honorar, eller rettere: en avanse, på salget av CDO-er og rente på lånet til kjøperne.⁴⁴ Tiltrukket av differansen mellom avkastningen på CDO-er og og rentesatsen på lån har også hedge-fond finansiert kjøpene sine av CDO-er med store lån, såkalt «leverage», på opp til 15 ganger deres egenkapital.⁴⁵

Når pantelån blir forvandlet til CDO-er, trenger ikke den opprinnelige kreditor å ha dekning for disse lånene i egenkapital og innskudd. Banken tjener et honorar på salget av lånet, og lånet forsvinner fra bankens balanse. På lignende måte som med CDS-er er det derfor ingen grense for hvor mye kreditt banken kan skape. Kredittderivatene er derfor effektive midler for såkalt endogen penge- og kredittskaping.⁴⁶

Så lenge båten bærer, innebærer kredittveksten en veldig økning av profittene i finanssystemet. Men sluttkjøperne av CDO-er vil som regel ikke kjenne sammensetningen av dette komplekse «verdi»-papiret. Kompleksiteten blir helt ugjennomtrengelig når såkalte CDO-er i andre potens («*CDOs squared*») blir avledet av CDO-er, noe som ofte har vært tilfelle. Den opprinnelige kreditoren har spredd risikoen, og det gir ham et insentiv til å tjene mer penger ved å spre mer risiko. Ingen bank vet hvilke typer CDO-er andre banker sitter med. Instrumentet som fjerner den opprinnelige kreditor-bankens risiko, fører til en enorm økning i risikoen til finanssystemet som helhet. Dette forklarer hvorfor interbankmarkedet, det internasjonale finanssystemets aorta, endte så raskt i total infarkt da finanskrisa eksploderte i august 2008. Finansakrobaten Warren Buffet hadde god grunn til å karakterisere CDO-er og andre kredittderivater som «finansielle masse-ødeleggelsesvåpen».⁴⁷

Hedgefond

Hedgefond er investeringsselskaper som er åpne bare for et begrenset antall investorer. Den amerikanske loven for investeringsselskaper gjør at hvert hedgefond har mindre enn 100 partnere. Hver partner stiller opp med et betydelig beløp, ofte mange millioner dollar. Den store veksten i hedgefond kom etter 1990. Det året hadde hedgefondene globalt en samlet innskutt kapital på 39 milliarder dollar som vokste til nesten 1000 milliarder i 2004 og en historisk topp på 1868 milliarder dollar i 2007. I 2008 var det et brått fall til ca. 1400 milliarder dollar, og deretter en ny økning til 1668 milliarder i ved utgangen av mars 2010. Tallet på hedgefond globalt har variert mer eller mindre i takt med den innskutte kapitalen, fra 610 i 1990 til mer enn 10.000 i 2007. I mars 2010 hadde 59% av alle hedgefond adresse på Cayman Islands, åpenbart for å unngå beskatning. Men forvalterne av fondene har sine kontorer i steder som New York, London, Zürich, Hong Kong og Singapore.⁴⁸

Hedgefond spekulerer med så å si alt som er lett omsettelig («likvid») og derfor kan ha relativt raske prisendringer: aksjer, obligasjoner, valuta, kredittderivater, alle typer råvarer fra metaller til petroleum og ikke minst matvarer. Bindingstiden for investorenes penger varierer fra et par måneder til to år. Fondenes standardmetode for å «gardere» seg («hedge») er at de ikke bare investerer i objekter som de antar vil stige i pris, såkalte «lange posisjoner», men også satser på spekulasjonsobjekter som de tror vil synke i pris. I bransjesjargongen kalles dette «*short selling*» eller «*shorting*». (I norsk finanssjargong brukes ofte hybridene «shortsalg».) Et hedgefond kan for eksempel, mot betaling av et gebyr, leie en viss mengde aksjer som de tror vil få kursnedgang. Disse aksjene selger de umiddelbart. Når prisen på aksjene eventuelt har falt, kjøper fondet dem tilbake, kasserer inn gevinsten og returnerer dem til eieren. Eller de kan låne en valuta som de tror vil falle i kurs og bruke de lånte pengene til å kjøpe en valuta de tror vil stige i kurs. Når den lånte valutaen eventuelt har falt i kurs, tilbakebetaler de lånet med gevinst på transaksjonen.

Et velkjent eksempel på «shorting» av valuta er hedgefondet til George Soros, Quantum Fund, sin spekulasjon mot det britiske pundet i 1992. Fondet lånte britiske pund svarende til 15 milliarder dollar som de «shortet» ved å veksle dem mot dollar. Det førte til at Storbritannia måtte gå ut av EUs valutasamarbeid, ERM, og pundet endte ca. 15% under sin tidligere ERM-kurs. Da Quantum Fund hadde betalt tilbake pund-lånet, satt de igjen med en gevinst på 2 milliarder dollar. Ferskere eksempler er Pershing Square Capitals «shorting» av aksjene i Fannie Mae og Freddie Mac som akselererte disse bankenes fall til konkurs. Også Greenlight Capitals «shorting» av aksjene i Lehman Brothers bidro sterkt til fallet på 100% i bankens aksjekurs fra juli 2007 til konkursen den 11. september 2008.⁴⁹ La det også være nevnt

at Den norske stats pensjonsfond utland (Oljefondet) har drevet med omfattende utleie av aksjer for «shorting».

Bruken av CDS-er har stimulert sterkt «shorting» av obligasjoner. Et hedgefond kan for eksempel låne obligasjoner, kjøpe en CDS-kontrakt på disse obligasjonene og selge dem umiddelbart. Denne operasjonen kan føre til en økt «spread» på CDS og dermed skape et sterkt press nedad på prisen og et tilsvarende et sterkt press oppad på obligasjonsrenten. Som George Soros bemerker: «Shorting av obligasjoner ved kjøp av CDS-kontrakter medfører begrenset risiko, men ubegrensede profittmuligheter. Salg av CDS-er medfører begrenset profitt, men praktisk talt ubegrenset risiko. Denne asymmetrien stimulerer spekulasjon gjennom shorting, som i sin tur skaper et press nedad på de underliggende obligasjonene. (...) Den ubegrensede shorting av obligasjoner er blitt sterkt tilskyndet gjennom CDS-markedet.»⁵⁰ «Shorting» av statsobligasjoner bidro høyst sannsynlig til at den greske statsgjeldskrisa ble så akutt våren 2010.⁵¹

Store og raske penger er hedgefondenes motiv og drivkraft. Overfor potensielle partnere reklamerer de med eventyrlige årlige avkastninger på den innskutte kapitalen på rundt 30% av den investerte kapitalen. Det faktiske gjennomsnittet er ikke så imponerende. For perioden 1994–2005 er det blitt beregnet at alle hedgefond i verden hadde en gjennomsnittlig årlig avkastning på 11%. Men langt fra alle hedgefond rapporterer resultatene sine, og det blir antatt at det er de med gode resultater som rapporterer.⁵² Dessuten inkluderer ikke tallene for gjennomsnittlig avkastning alle de hedgefondene som går bankerott og blir nedlagt.

Siden Long-Term Capital Management (LTCM) krasjet i 1998, har et stort antall hedgefond endt i lignende skandaler, gått bankerott eller blitt oppløst. Blant de mest spektakulære fallittene er Bayou Hedge Fund Group (2005) og Amaranth Advisors (2006) som tapte 6,5 milliarder dollar og endte i historiens hittil største kollaps blant hedgefond. Det amerikanske hedgefondet United Capital Markets erklærte seg «illikvid» i august 2007 og stoppet alle utbetalinger til investorene sine. En studie fra 2007 konkluderte med at: «Hvert år dør ca. 10% av alle hedgefond.» Bare i USA var det 83 fond som led den skjebnen i 2006.⁵³ Illusjonen at hedgefond kunne høste «absolutt profitt», uavhengig av svingningene i markedene, ble knust i 2008. Da rapporterte fondene en gjennomsnittlig avkastning på *minus* 19% ifølge data fra Hedge Fund Research. Finanskrisa sopte vekk ca. 25% av hedgefondenes aktiva og tvang mange av dem til nedleggelse.⁵⁴

Hedgefondenes mange skandaler og konkurser lenge før finanskrisa i 2008 skremte ikke bankene fra å overøse dem med billige lån. I noen tilfeller har de strukket seg til å lånefinansiere over 90% av fondenes investeringer.⁵⁵ Et slikt tilfelle var nettopp LTCM. I begynnelsen av 1998 satt LTCM med verdipapirer for ca. 129 milliarder dollar, en gjeld på 124,5 milliarder og en innskutt kapital på 4,72 milliarder, dvs. en låneandel på nesten 96,5% og en

gjeldsgrad på 2638%. Litt seinere på året tapte fondet 4,6 milliarder dollar i løpet av fire måneder. Egenkapitalen forduftet, LTCM var bankerott.⁵⁶ Flere storbanker, de fleste amerikanske, var sterkt eksponert overfor LTCM. Dessuten fryktet myndighetene et priskrakk på verdipapirmarkedet og en alvorlig finanskriser hvis fondet skulle sette i gang storsalg av papirene de satt med. Den amerikanske sentralbanken, Federal Reserve, organiserte en storstilt redningsaksjon som kostet 3,65 milliarder dollar fordelt på 14 banker og meklerhus. Tidlig i år 2000 ble LTCM oppløst.

Gjennom høy grad av lånefinansiering kan hedgefondene påføre de store bankene ubotelige tap. Særlig når fondene praktiserer shorting i flokk (såkalt «crowding»), kan de bringe både store industriselskaper og store valutaer til fall.⁵⁷ Det var sannsynligvis grunnen til at den tyske regjeringen inntil videre har forbudt all shorting av bankaksjer. Det er vel også grunnen til at mange regjeringer nå krever at hedgefondene skal operere mer åpent.⁵⁸

Private aksjefond

Private equity funds, som jeg har valgt å oversette med *private aksjefond*, er «begrensede partnerskap», administrert av en forvalter («general partner»). Forvalterens honorar er omtrent som for hedgefond, 1,5–2,5% pr. år av innskutt kapital og 15–30% av avkastningen. To typer fond blir kategoriserte som private aksjefond, nemlig «oppkjøpsfond» (*buyout funds*) og «fond for risikokapital» (*venture capital funds*) Her skal jeg diskutere bare oppkjøpsfondene som er de klart viktigste nå det gjelder størrelsen på den forvaltede kapitalen. I 2007 ble det beregnet at private aksjefond globalt forvaltet en total partnerkapital på ca. 1000 milliarder dollar, og at minst 70% av denne kapitalen ble forvaltet av oppkjøpsfond.⁵⁹

De private aksjefondene spekulerer i objekter som ikke er raskt omsettelige (lite «likvide»), hovedsakelig gjennom oppkjøp av selskaper som er registrerte på børsen. De har kjøpt opp selskaper innen alle bransjer: industriforetak, medieselskaper, teleselskaper, hotellkjeder, matvarekjeder, helseforetak og farmasøytisk industri.⁶⁰ Standardmetoden deres er å kjøpe opp aksjeselskaper med solid egenkapital som de mener har «undervurdert» børsverdi, trekke dem fra børsen og belaste selskapene for lån som er blitt brukt til å finansiere oppkjøpet. Denne metoden går under navnet «rekapitalisering», som faktisk er rekapitalisering av investorene og avkapitalisering av det oppkjøpte selskapet. Siden de private aksjefondenes investeringer er mer langsiktige, blir den innskutte kapitalen bundet i en lengre periode, ofte 10 år eller mer, og avkastningen blir utbetalt først etter at investeringen er realisert.⁶¹

Også de private aksjefondene har hatt sin gullalder etter midten av 1990-årene, og spesielt etter 2001. Globalt vokste innskutt kapital i fondene fra 47 milliarder dollar i 1990 til ca. 500 milliarder fordelt på ca. 2700 private aksjefond i januar 2007.⁶² I 2001 gjorde de private aksjefondene på global

basis oppkjøp for mindre enn 50 milliarder dollar, som tilsvarte ca. 5% av alle oppkjøps- og fusjonstransaksjoner. I 2006 var oppkjøpene ca. 640 milliarder på verdensbasis. Det tilsvarte ca. 30% av samtlige oppkjøps- og fusjonstransaksjoner.⁶³

En beregning fra 2003 anslår at ca. 30% av den innskutte kapitalen i private aksjefond kom fra pensjonsfond, ca. 40% fra banker og forsikrings-selskaper, 20% fra stiftelser og mindre enn 10% fra personer og familier. Spesielt investeringsbanker er ofte inne både som partnere og som långivere. Disse bankenes inntekter fra private aksjefond kommer fra tre aktiviteter: rådgivning, långivning og investeringer i oppkjøp.⁶⁴

Likedan som hedgefondene har de private aksjefondene lokket med skyhøy kapitalavkastning, opptil 30% av innskutt kapital pr. år. Men tilgjengelige data tyder på at som regel kan heller ikke de holde slike løfter. I det relativt gode året 2006 var iallfall gjennomsnittlig avkastning i europeiske private aksjefond på mer beskjedne 14%.⁶⁵

De første årene var små og middelstore foretak fondenes favorittbytter. Men etter hvert har de også gått til oppkjøp av svært store selskaper. Ofte slår private aksjefond seg sammen for å gjennomføre megaoppkjøp.⁶⁶ Oppkjøps-boomen i USA førte etter hvert til mangel på «undervurderte» selskaper. Fondene har derfor i økende grad gått løs på europeiske selskaper. I 2006 nådde de lånefinansierte oppkjøpene i Europa samme nivå som i USA.⁶⁷ Etter et oppkjøp blir mindre lønnsomme avdelinger i selskapet som regel solgt igjen umiddelbart eller lagt ned. Resten av selskapet blir «sanert», «slanket», «omstrukturert» og ofte stykket opp før det blir solgt og gevinsten innkassert. Et fast mønster ved denne metoden er oppsigelser av arbeidere og nedtøring av selskapenes egenkapital. Som Uwe H. Schneider, professor i økonomirett ved universitetet i Darmstadt, fastslo i 2006:

«Mange av disse angivelige investorene er i virkeligheten egenkapital-røvere. (...) Minst 5000 tyske foretak med nærmere 800.000 arbeidere er eid av disse såkalte nye investorene. Blant dem er det altfor mange som ikke har noen langsiktig interesse i forskning og innovasjon, i framtidige produkter og nye arbeidsplasser. (...) Vi ødelegger vår framtid.»⁶⁸

I likhet med hedgefondene har private aksjefond finansiert en stor og økende andel av sine oppkjøp med lån fra banker eller andre kredittselskaper. Fondenes totale låneopptak økte med en faktor på 15 fra 28 milliarder dollar i 2001 til ca. 420 milliarder i 2006. Da finansierte låneopptakene 66% av de private aksjefondenes samlede oppkjøp på 640 milliarder dollar, mens den innskutte egenkapitalen på 220 milliarder altså finansierte bare 34%. Totaltallene skjuler selvsagt at låneandelen i mange tilfeller er mye høyere. Ifølge data fra Den europeiske sentralbanken (ECB) ble 77% av oppkjøps-verdien til europeiske fond i 2006 finansiert med lån. Opptil 80% låne-finansiering av oppkjøpene forekommer ofte.⁶⁹

Flere studier peker på at bankenes risikoappetitt ble stadig større i tiden før finanskrisa. Lån med relativt lav sikkerhet (under «BB-rating») og tilsvarende høyere rente økte fra 55% av total utlåning til private aksjefond i 2001 til 90% i 2006.⁷⁰ En grunn til dette kan være at straks bankene hadde signert lånekontrakten, solgte de iallfall en stor del av lånene som derivater i stedet for å beholde dem i regnskapene sine.⁷¹

De private aksjefondenes lønnsomhet er avhengig av flere kritiske faktorer: De må ha tilgang til billig kreditt, som forutsetter et lavt generelt rentenivå; selskapene de kjøper opp, må ha solid egenkapital og lav gjeldsgrad; og det må være stabil generell oppgang på aksjebørsene. Under finanskrisa i 2008-09 forsvant denne kombinasjonen. I august 2010 meldte *Bloomberg News* at: «Forvaltere som sitter med oppkjøp på 1600 milliarder dollar foretatt under treårsboomen [2005–2007], har vurdert prisen på minst 6 av de ti største oppkjøpene i denne perioden til innkjøpskostnad eller enda lavere».⁷² I 2009 reiste oppkjøpsfondene globalt en total kapital på 281 milliarder dollar som innebar en reduksjon på 57% fra de 646 milliarder samlet inn i 2007. I 2010 utgjorde kapitalen fondene samlet inn mindre enn halvparten av gjennomsnittet i årene 2005–2007, og bankene hadde blitt langt mer tilbakeholdne med å gi lån til fondene.⁷³

Lånefinansiering i finanssektoren

Kjøpere av kredittderivater, hedgefond og private aksjefond har i økende grad finansiert posisjonene sine med lån. Dette forklarer hvorfor den totale gjelden i finanssektoren økte så sterkt i årene før finanskrisa. Gjelden i USAs finanssektor økte med gjennomsnittlig 11,3% pr. år, fra 2600 milliarder dollar i 1990 til 16.000 milliarder i 2007, som tilsvarte nesten 116% av USAs BNP. Finanssektorens gjeld som andel av samlet gjeld i privat sektor inklusive husholdene vokste fra 26% i 1990 til 39,6% ved utgangen av 2007. Mellom 1990 og 2007 sto finanssektoren for 44% av den totale gjeldsøkningen i USAs private sektor (jf. tabell 3).

Tabell 3: Finanssektorens gjeld i USA

	1980	1990	2000	2007
Finanssektorens gjeld, tusen milliarder US\$	0,6	2,6	8,1	16,0
Som %-andel av BNP	22,2	44,8	82,7	115,9
Som %-andel av samlet gjeld i privat sektor*	17,7	26,0	37,3	39,6

* Hushold er inkludert i privat sektor.

Kilde: Foster og Magdoff, *The Great Financial Crisis*, New York, 2009, s. 121–122.

Ekstremt høy grad av lånefinansiering, såkalt «*leverage*», er typisk for investeringer i finanssektoren. Det kan delvis forklares med den institusjonelle og samfunnsmessige nærheten mellom investorer og kreditorer. Begge parter tilhører finanssektoren, og i mange tilfeller tilhører de til og med det

samme selskapet. De «forstår hverandre». Delvis kan det forklares med særegenheter ved finanssektoren. Som vi har vært inne på, gir finansielle investeringer som regel raskere profitt enn realinvesteringer. Realinvesteringer binder opp kapital for spesifikke formål, som fabrikkbygninger, maskiner etc., i lange perioder. Med en lang tidshorisont vil både investorene og kreditorene være forsiktige med å praktisere en høy grad av lånefinansiering. Investeringer i fast kapital som er nødvendige for finansiell virksomhet (for eksempel kontorbygninger og datautstyr) er derimot relativt små sammenlignet med de totale investeringene, og de kan relativt enkelt bli forvandlet til andre formål. Samtidig har den finansielt investerte kapitalen som regel en svært høy omsetningshastighet. Disse generelle aspektene kommer i tillegg til de kreftene vi allerede har diskutert. I finanssektoren er derfor en høy grad av lånefinansiering en attraktiv metode for oppnå ekstra høy avkastning på egenkapitalen.

Et par eksempler kan illustrere dette: En investeringsbank eller et hedgefond eller et privat aksjefond (altså en finansiell investor) har en egenkapital på 100 millioner kroner og låner 900 millioner med 3% rente for å gjøre en finansinvestering på 1000 millioner kroner. Investoren gjetter at investeringen vil gi en avkastning på 50 millioner kroner (5%). Hvis gjetningen slår til, vil avkastningen på egenkapitalen bli 23 millioner kroner eller 23%. Lånefinansieringen har resultert i en avkastning på egenkapitalen som er langt høyere enn avkastningen på den totale investeringen. Lånefinansiering kan også brukes til å *opprettholde* en høy avkastning på egenkapitalen ved lavere avkastning på totalinvesteringene. Anta at finansinvestoren har nedgradert sin gjetning og tror at den totale avkastningen vil bli bare 40 millioner kroner (4%). Men investoren ønsker å oprettholde den samme avkastningsraten på egenkapitalen. Dette kan gjøres ved å redusere egenkapitalinnsatsen og øke opplåningen tilsvarende, til 950 millioner kroner. I dette tilfellet blir avkastningen på egenkapitalen 11,5 millioner kroner, eller 23% som i det første eksemplet.

Men hvorfor vil bankene risikere kapitalen sin ved å gi lån til finansinvesteringer med ekstremt høy grad av lånefinansiering? Vi har sett at bankene kan unngå «långivers risiko» ved å papirisere utlånene sine med kredittderivater som CDS-er og CDO-er.⁷⁴ Et annet aspekt gjelder bankenes administrasjonskostnader knyttet til utlånene. Størstedelen av lån til hushold og selskaper i realøkonomien er langsiktige, ofte med en løpetid på over 20 år. Men en stor del av bankenes finansiering av slike utlån er kortsiktig, gjennom innlån fra interbankmarkedet. Dette nødvendiggjør at kreditorbanken stadig må refinansiere sine utlån. Utlån til selskaper i finanssektoren er derimot som regel kortsiktige, og kreditorbanken vil derfor unngå mye arbeid med periodisk refinansiering.

Et tredje aspekt er at bankenes vilje til å gi lån påvirker prisen på låntakernes pant (fast eiendom, aksjer, kredittderivater osv.) Dette er et hovedpunkt i

George Soros' «teori om refleksivitet». Låntakernes aktivapriser stiger fordi bankene er villige til å gi lån, mens bankene derimot tror at økningen i aktivaprisene er uavhengig av deres villighet til å gi lån. Soros kaller denne troen en «misoppfatning»:

«Hver boble består av en trend som kan observeres i den virkelige verden og en misoppfatning relatert til denne trenden. Disse to elementene samvirker på en refleksiv måte. (...) I tilfeller med lånefinansiering består misoppfatningen i at den refleksive toveisforbindelsen mellom låntakernes kredittverdighet og kreditorenes villighet til å gi lån ikke blir erkjent: Vanligvis er et pant med i bildet, og den vanligste formen for pant er fast eiendom. Boblene oppstår når bankene betrakter prisen på fast eiendom som om den er uavhengig av deres villighet til å gi lån mot pantet.»⁷⁵

Kjernen i Soros' teori om refleksivitet er at ikke bare blir prisen på aktiva påvirket av etterspørsel og tilbud, men etterspørsels- og tilbudskurvene (hvis vi kan snakke om slike kurver) blir sterkt påvirket av prisforandringene. Soros' teori representerer ikke bare en kraftfull kritikk av teorien om «rasjonelle valg» og hypotesen om «effektive markeder». Den ugyldiggjør vesentlige aspekter ved nyklassisk teori generelt.

Overakkumulasjon av finanskapital

Det burde være selvnlysende at en avkastning på finansinvesteringer på 30%, ja selv 5%, pr. år er umulig på litt sikt i økonomier med en vekst i BNP på mellom 1,0 og 2,5%.⁷⁶ Men finansaktørene ser ikke dette. De later tvert imot til å tro at penger yngler penger. Slike spektakulære avkastninger kan bare realiseres kortsiktig, ved en drastisk omfordeling av den samlede inntekten fra lønn til profitt og/eller en omfordeling av profittmassen fra de produktive sektorene til finanssektoren. Med data fra USA har vi sett at det har skjedd en voldsom omfordeling fra lønnsinntekter til profitt. Som tabell 4 viser, har det også skjedd en omfordeling av den totale profittmassen fra de produktive sektorene til finanssektoren. Finanssektorens andel av samlet profitt i selskapssektoren («corporate sector») ble doblet fra gjennomsnittlig 18,3% i 1980–1990, til 36,2% i 2001–2006. Det er verdt å merke seg at denne andelen nådde en topp på 40,8% i årene 2001–02 (jf. tabell 4). Dot.com-krisa, som i hovedsak var en krise i aksjemarkedet, ser altså ikke ut til å ha hatt noen negativ effekt på finanssektoren som helhet.

Videre viser tabell 4 at finanssektorens andel av bruttoproduktet i selskapssektoren steg fra 9,3% i 1980–1990 til 13,7% i 2001–2007. (Det er ikke underlig, i og med at finanssektorens «bidrag» til BNP er lik samlet profitt pluss totale lønninger.) Også finanssektorens andel av totalt BNP vokste fra 4,8% i 1980–82 til 8,1% i 2007. Som andel av BNP var finanssektoren i USA i 2007 omtrent dobbelt så stor som i europeiske land med noen få unntak, spesielt Luxembourg og Storbritannia. Den amerikanske

industriens andel av BNP sank derimot fra 19,4% i 1980–82 til 11,7% i 2007 (tabell 4). Mens finanssektoren este ut, skjedde det en veritabel deindustri- alisering i USA.

Tabell 4: Noen trekk ved USAs finanssektor

	Finanssektorens andel av total profitt i selskapssektoren. Prosent		Finanssektorens andel av totalt bruttoprodukt i selskapssektoren. Prosent		Andeler av samlet brutto- nasjonalprodukt. Prosent			
					Finans		Industri	
1980–82	16,0		8,0		4,8		19,4	
1983–85	14,5		9,0		5,4		18,1	
1986–88	19,3	18,3	9,9	9,3	5,9	5,6	17,2	17,7
1989–90	22,8		10,0		5,9		16,6	
1991–92	29,5		10,9		6,3		15,8	
1993–94	23,6		10,9		6,3		15,7	
1995–96	24,3	25,5	11,1	11,6	6,5	6,9	15,7	15,4
1997–98	23,7		12,1		7,3		15,4	
1999–2000	27,7		12,7		7,8		14,7	
2001–02	40,8		13,5		8,1		13,1	
2003–04	37,1	36,2	13,8	13,7	8,1	8,2	12,3	12,3
2005–06	33,3		13,9		8,3		11,8	
2007	33,1		13,7		8,1		11,7	

Note: Jeg bruker «selskapssektor» som oversettelse for «corporate sector». Brutto- produktet er bidraget til bruttonasjonalproduktet (BNP).

Kilde: Beregnet på grunnlag av data fra Bureau of Economic Analysis: www.bea.gov/, tabellene 1.1.5, 1.14 og 6.16 B–D.

Nedgangen i finanssektorens andel av samlet profitt i selskapssektoren, fra 40,8% i 2001–02 til 33,1% i 2007, tyder på at denne omfordelingsprosessen hadde nådd en øvre grense. Likevel ser det ut til at akkumulasjonen av finanskapital fortsatte uforminsket fram til 2007. Vi har sett at volumet av utestående finanskapital ikke blir registrert i nasjonalregnskapene. Men det finnes klare indikasjoner på dens vekst og størrelse. En indikasjon er at volumet av OTC-derivater økte fra 127.560 milliarder dollar i juni 2002 til en foreløpig historisk topp på 683.800 milliarder (47 ganger USAs BNP) i juni 2008. Dette tilsvarte en vekst på 32% pr. år.⁷⁷ En annen indikator er den totale globale netto finansformuen til såkalte «*high net worth individuals*» (HNWI), dvs. personer med mer enn én million dollar i netto finansformue. Den økte fra 30.700 milliarder dollar i 2004 til en historisk topp på 40.700 milliarder i 2007.⁷⁸

Selvsagt er det ingen grunn til å tro at alle OTC-derivater søker profitt eller rente. På den andre siden er det svært mange mindre formuende personer enn HNWI og en rekke institusjoner som banker, forsikrings-

selskaper, pensjonsfond, statsfond og hedgefond som sitter med profittsøkende finansaktiva. Vi kan derfor regne med at den globale netto finansformuens størrelse i 2007 var langt over 40.000 milliarder dollar, men under 600.000 milliarder selv når vi inkluderer det globale aksjevolumet. Ifølge rapporter fra McKinsey Global Institute økte den globale profittsøkende finansformuen tre ganger raskere enn verdens totale BNP, fra 12.000 milliarder dollar i 1980 til en historisk topp på 202.000 milliarder i 2007. Det tilsvarer en gjennomsnittlig vekstrate på 11% pr. år. I 2008 var det et fall på 13% til 175.000 milliarder. Men allerede i 2010 økte verdens totale finansformue til en ny historisk topp på 212.000 milliarder dollar, som tilsvarte 3,6 ganger verdens BNP.⁷⁹ For å få et inntrykk av størrelsen: En gjennomsnittlig avkastning på 6,9% på 212.000 milliarder dollar tilsvarer nøyaktig USAs BNP i 2010.

Profittvolumet i USAs finanssektor økte fra 325,9 milliarder dollar i 2003 til en topp 448.0 milliarder i 2006. Deretter kollapset det med 73%, til 122,2 milliarder i 2008.⁸⁰ Verdisettingen av finansielle aktiva er bestemt av avkastningsraten. Den noterte kapitalverdien varierer i takt med avkastningen. Derfor finnes det ikke noen god indikator på profitttraten. Profittkollapsen i perioden 2006–2008 må likevel kunne tolkes som et kraftig fall i profitttraten i denne sektoren. Med andre ord: Akkumulasjonen av finanskapital overskred dens profittmuligheter, som betyr overakkumulasjon av finanskapital. Tilgjengelige data tyder dessuten på at når volumet av finanskapital blir inkludert i nevneren i uttrykket for profitttraten, har profitttraten falt også i USAs selskapssektor som helhet, iallfall siden 2004. Den voksende massen av finanskapital er blitt en utålelig byrde for økonomien som helhet.

Finanskapitalens hektiske jakt på nye profittkilder er et annet tegn på denne situasjonen. Den nyeste jaktmarken for finansiell profitt er råvaremarkedene inklusive markedene for matvarer. Særlig siden 2004 har finansiell spekulasjon drevet opp prisen på matvarer. Som nyhetsmagasinet *Der Spiegel* påpeker: «På grunn av uttørkede finansmarkeder har storinvestorer gått massivt inn i råvarehandelen og revet den ut av enhver proporsjon.»⁸¹ Her har finanskapitalen fått grep om et effektivt mordvåpen som kommer til å koste mangfoldige menneskeliv og føre til titusenvis av forkrøplede barn.

Det blir ofte hevdet at krisa kunne vært unngått dersom de toneangivende økonomene og politikerne hadde forstått nødvendigheten av å regulere finanssektoren «bedre». Men for det første lærer historien oss at økonomiske reguleringer i kapitalismen nesten alltid kommer på etterskudd i forhold til finanskapitalens «innovasjoner». For det andre prøver analysen i denne artikkelen å vise at den liberaliserte amerikanske økonomiens akkumulasjonsmodell før eller seinere måtte føre til krise. Lavlønnspolitikken, som er blitt kraftigst gjennomført i USA, har både ført til raskt voksende inntekts-

ulikheter og nødvendiggjort og skapt nye mekanismer for å opprettholde effektiv etterspørsel. I denne prosessen har akkumuleringen av finanskapital spilt en nøkkelrolle. Det som står på spill, er ikke bare reguleringer, men hele akkumulasjonsmodellen til den «finansialiserte» kapitalismen. Denne modellen har sterkt selvødeleggende trekk.

Standardøkonomenes argument for frie finansmarkeder er at «innovasjoner» som kredittderivat, hedgefond og private aksjefond tjener til å «korrigere» aktivpriser og skape markedslikevekt. Disse inntretningene har tvert imot gjort kapitalismen ekstremt ustabil og tilført den sterkt kannibalske trekk. De nye finansinnovasjonenes mest synlige «suksess» så langt var å drive fram en voldsom omfordeling av inntekter fra lønn til profitt, berike finansspekulantene og skive de produktive sektorene i økonomien gjennom omfordeling av total profitt fra realøkonomien til finanssektoren. Finanssektoren har vokst til et gigantisk parasittisk maskineri som gjennom aktørenes luksuskonsum og stadig tilbakevendende kriser sløser bort enorme økonomiske og menneskelige ressurser i sin ustoppelige profittjakt.

Europas og USAs politiske økonomi står nå overfor et dobbelt dilemma. For det første har regjeringenes hjelpepakker til finanssektoren hindret en total økonomisk kollaps. Men samtidig har de tilført finanssektoren en veldig likviditetsmasse, gjenreist profittene i denne sektoren og hindret at store mengder finansielle aktiva ble tilstrekkelig nedskrevet. I USA økte de samlede profittene i finanssektoren fra 122,2 milliarder dollar i bunnåret 2008 til en topp på 494,7 milliarder i 2010, altså 10% over det forrige toppåret 2006 og en økning på 305% på to år.⁸² De føderale hjelpepakkene til finanssektoren på 7800 milliarder dollar må ha hatt en kraftig virkning.⁸³

For det andre har de statlige redningspakkene til bankene kombinert med en mer ekspansiv finanspolitikk for å motvirke den økende arbeidsløsheten ført til store offentlige budsjettunderskudd og økning i den offentlige gjelden. På denne måten er den økonomiske krisa ført over fra finanssektoren til den offentlige velferdssektoren og lønnsarbeiderne.

Likevel avviser eller overser svært mange økonomer at den statlige finanskrisa er en følge av krisa som begynte i finanssektoren. Den statlige finanskrisa blir tvert imot påstått å være et resultat av «uansvarlig finanspolitikk» gjennom mange år. Tallene i tabell 5 viser at denne påstanden er rent oppspinn.⁸⁴ Et par eksempler: Spania og Irland hadde balanse eller overskudd på de offentlige budsjettene i årene før krisa. I 2006 hadde Spania et overskudd på 2% av BNP, mens Irlands offentlige budsjettoverskudd var på 2,9% av BNP. Redningspakkene til finanssektoren og, i mindre grad, forsøkene på å bremse veksten i arbeidsløsheten gjennom en ekspansiv finanspolitikk førte til at Spanias overskudd ble snudd til et underskudd på 9,2% av BNP i 2010. Etter enorme overføringer til banksektoren, som ble sterkt støttet av IMF og Den europeiske sentralbanken (ECB), skiftet Irland fra et offentlig budsjettoverskudd på 2,9% av BNP i 2006 til et underskudd

på svimlende 32,4% av BNP i 2010. De store underskuddene førte selvsagt til at også offentlig gjeld som andel av BNP økte, i Irland fra 28,8% i 2006 til 102,3% i 2010, i Spania fra 45,9% i 2006 til 66,1% i 2010. I Irland ble arbeidsløshetsraten tredoblet, fra 4,4% i 2006 til 13,5% i 2010. I Spania økte arbeidsløsheten fra 8,5% i 2006 til 20,1% i 2010. Det generelle mønsteret er tydelig både i Eurosonen samlet og i OECD-landene totalt: En mangedobling av underskuddene i offentlig sektor, høyere statsgjeld som andel av BNP og en betydelig økning i arbeidsløsheten (jf. tabell 5).⁸⁵

Tabell 5: Noen økonomiske indikatorer før og under krisa

Land	Off. budsjettunderskudd ¹⁾			Offentlig bruttogjeld ²⁾			Arbeidsløshetsrate ³⁾		
	2006	2008	2010	2006	2008	2010	2006	2008	2010
Frankrike	2,3	3,3	7,0	70,9	77,8	94,1	8,8	7,4	9,3
Hellas	6,0	9,8	10,4	115,6	116,1	147,3	8,9	7,7	12,5
Irland	+2,9	7,3	32,4	28,8	49,6	102,3	4,4	6,0	13,5
Italia	3,3	2,7	4,5	117,4	115,2	126,8	6,8	6,8	8,4
Nederland	+0,5	+0,5	5,3	54,5	64,5	71,4	4,2	3,0	4,3
Portugal	4,1	3,6	9,2	77,6	80,6	103,1	7,7	7,6	10,8
Spania	+2,0	4,2	9,2	45,9	47,4	66,1	8,5	11,3	20,1
Storbritannia	2,7	4,8	10,3	46,2	57,0	82,4	5,4	5,7	7,9
Tyskland	1,6	+0,1	3,3	69,3	69,3	87,0	9,8	7,3	6,8
USA	2,2	6,3	10,6	60,8	71,0	93,6	4,6	5,8	9,6
Eurosonen	1,4	2,1	6,0	74,5	76,5	92,7	8,3	7,4	9,9
OECD totalt	1,3	3,3	7,7	74,5	79,3	97,6	6,1	6,0	8,3

¹⁾ Offentlig budsjettunderskudd som prosentandel av BNP. + betyr overskudd.

²⁾ Offentlig bruttogjeld som prosentandel av BNP.

³⁾ Årsgjennomsnitt av antall arbeidsløse som prosentandel av den totale arbeidsstyrken.

Kilde: OECD, *Economic Outlook*, nr. 89, mai 2011, s. 353, 367 og 372.

Nå er finansaktørene igjen redde for profittene sine og vil ha tilbake statslånene. Kreditorerne må for all del ikke lide tap, og skyldnerne skal gjøre opp for seg. Majoriteten av økonomer og de nyliberale media mener at det må skje ved lønns- og pensjonskutt, drakoniske nedskjæringer av offentlige utgifter og privatisering av offentlig eiendom, slik særlig IMF og ECB forfekter. Disse økonomenes trylleformel, «*expansionary austerity*» – «ekspansiv innstramming», fortjener ikke noe bedre enn å bli karakterisert som humbug. Hensikten med innstrammingene er at den offentlige velferdssektoren og lønnsarbeiderne skal ta byrdene ved krisa, mens de ansvarlige og profitørene skal gå fri. Hvis tiltakene blir gjennomført som planlagt, vil de føre til sviktende effektiv etterspørsel, sterk stigning i arbeidsløsheten og økt fattigdom. I denne prosessen blir de unge hardest rammet. Det er påfallende

at den raskt økende i arbeidsløsheten blant ungdom ikke synes å ha alarmert de politiske makthaverne i det hele tatt (jf. tabell 6). Hittil har de ikke kommet med noe mottiltak som fortjener navnet. En stor del av ungdomsgenerasjonen i Europa og USA står i dag uten arbeid, uten utdanning, uten håp. Arbeiderklasseungdom og innvandrere er sterkt overrepresentert i denne gruppen. De langsiktige sosiale og politiske konsekvensene av denne tilstanden er uoverskuelige.

Tabell 6: Ungdomsarbeidsløshet i utvalgte land*

År	Spania	Portugal	Irland	Hellas	Italia	Frankrike	Stor-britannia	Sverige	USA
2007	18,2	18,8	8,9	-	20,4	19,6	14,3	18,6	10,6
2010	41,7	26,6	27,9	36,1	27,8	23,3	19,5	22,8	18,4

* Årsgjennomsnitt av antall arbeidsløse i alderen 15 til 24 år som prosentandel av totalt antall i denne gruppen som ikke er under utdanning. Tallene for Portugal og Sverige er for 1. kvartal i årene 2008 og 2011. Tallet for Hellas er for desember 2010. Kilder: *Der Spiegel*, nr 25, 20.06.2011, s. 49; *The Economist* – Special Report: The Future of Jobs, 10.09.2011, s. 4; og *The Economist Online*, 05.07.2011, «Youth Unemployment: The outsiders»: www.economist.com/blogs/dailychart/2011/07/

I årevis har de toneangivende økonomene med god mediestøtte tutet oss ørene fulle med at spesielt finansmarkedet er «effektivt», at kapitalistiske markeder er selvregulerende, at «forventningene» i kapitalistiske økonomier er «rasjonelle», at statlig regulering og skattlegging fører til «effektivitetstap», at keynesiansk finanspolitikk er skadelig. De har argumentert for omfattende deregulering og liberalisering av økonomien, og for at staten skulle holde fingrene av fatet og underordne seg markedets krav. I 1995 feiret *The Economist* at:

«Finansmarkedene er blitt dommer og jury over utformingen av den økonomiske politikken. (...) Virkningen [på regjeringene] av å miste noe av sin makt har vært fordelaktig på alle måter: Markedene tilfører en sunn disiplin som i det lange løp vil fremme en bedre økonomisk politikk. (...) Kloke regjeringer lærer å arbeide med markedene, ikke mot dem.»⁸⁶

Nå har pipen fått en annen lyd. Godt støttet av universitetsøkonomene klager institusjoner som IMF og ECB over politikernes mangel på effektivitet i kampen mot den økonomiske krisa. Men de har i realiteten ikke noe virksomt alternativ. Det er nettopp deres resept som nå blir prøvd ut. De vil bare ha mer av det samme, nemlig en enda sterkere deflasjonspolitik som med større fart fører kostnadene ved krisa over fra kapitalen til staten og lønnsarbeiderklassen. Men så lenge den hypertrofiske finanssektoren blir skjermet og det ikke skjer en omfattende nedskrivning av finansielle aktiva med sletting av gjeld, vil krisa vare ved. Nedskrivning av finansielle aktiva kan skje på to måter, direkte og påtvunget eller gjennom inflasjon. Begge disse alterna-

tivene vil innebære tap for kreditorene og fordel for skyldnerne. Derfor kommer de i strid med mektige økonomiske og politiske interesser.

Det første alternativet forutsetter at statene må nasjonalisere de «system-relevante» bankene for å unngå en prosess som ligner det Irving Fisher kalte en gjeldsdeflasjon: et totalt sammenbrudd i kredittsystemet, et dramatisk fall i effektiv etterspørsel og raskt økende massearbeidsløshet. Nasjonalisering av bankene vil bli møtt med massiv motstand fra høyresiden og kan i beste fall bli gjennomført i land der fagbevegelsen og den politiske venstresiden har betydelig makt. Derfor gjenstår inflasjonsalternativet som den mest reelle muligheten. Sannsynligvis vil USA etter hvert gå i brodden for dette alternativet, og til og med tvinge ECB ut av sin tyskproduserte inflasjonsangst.

NOTER

- 1) Jfr. f.eks. E.L. Wolff, «What's behind the rise in profitability in the US in the 1980s and 1990s?», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 27, 2003, s. 479–499; S. Mohun, «Distributive shares in the US economy», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 30, 2006, s. 34–370; og A. Shaikh, «The first great depression of the 21st century», *Socialist Register 2011*, s. 44–63.
- 2) Jf. f.eks. Shaikh, *ibid.*: «Den [generelle økonomiske krise] ble utløst av en krise i finanssektoren, men det var ikke årsaken til den. (...) Boliglånskrise i USA var bare den umiddelbare utløseren» (s. 44 og 45).
- 3) Et viktig unntak er J.B. Foster og F. Magdoff, *The Great Financial Crisis*, Monthly Review Press, New York 2009.
- 4) «Overproduksjon av kapital, ikke av enkelte varer – selv om overproduksjonen av kapital alltid innebærer overproduksjon av varer – betyr derfor ikke noe annet enn overakkumulasjon av kapital. (...) Overproduksjon av kapital betyr aldri noe annet enn overproduksjon av produksjonsmidler.» K. Marx, *Das Kapital – Dritter Band*, Dietz Verlag (Øst-)Berlin 1969, s. 261 og 266. (Førsteutgave: 1894.)
- 5) For en nærmere drøfting av dette, jf. R. Skarstein, *Økonomi på en annen måte*, Abstrakt forlag, 2. utg. Oslo 2009, særlig s. 86–93.
- 6) K. Marx, *Theorien über den Mehrwert – Dritter Teil*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt a.M. 1968, s. 474. (Skrevet 1861–63.)
- 7) Som Marx understreker, gjelder selvsagt ikke dette med matematisk presisjon, men som en tendens: «I den grad den allmenne profitttraten brukes til å anslå de virkelige profittene, eksisterer den bare som gjennomsnittstall, som abstraksjon. (...) I virkeligheten finnes den bare i den bestemmende tendens i utligningsbevegelsen mellom de forskjellige profitttratene, enten det dreier seg om enkeltkapitalene i den samme sfæren eller om forskjellige kapitaler i de ulike produksjonssfærene.» *Ibid.*, s. 455.
- 8) K. Marx, *Das Kapital – Zweiter Band*, Dietz Verlag (Øst-)Berlin 1969, s. 62. (Første gang utgitt i 1893.) Den siste setningen ble tilføyd av Friedrich Engels i den 2. utgaven.
- 9) K. Marx, *Theorien über den Mehrwert – Dritter Teil*, *op.cit.*, s. 477, 454, og 458–59. Kursiv i originalen.

- 10) K. Marx, *Das Kapital – Dritter Band*, Dietz Verlag, (Øst-)Berlin 1969, s. 483 og 485. (Første utgave: 1894.)
- 11) Hyman Minsky er et unntak. Han drøftet dette aspektet i sin analyse av «money-manager capitalism»: «Banks and bankers are not passive managers of money to lend or invest; they are in business to maximize profits.» (H. Minsky, *Stabilizing the Unstable Economy*, Yale University Press, New Haven–London 1986, s. 229.) Min oppfatning må ikke forveksles med «pengesløret» i nyklassisk økonomisk teori, der endringer av pengemengden i økonomien bare påvirker det generelle prisnivået.
- 12) Jf. f.eks. A. Rappaport, *Creating Shareholder Value – The new standard for business performance*, The Free Press, New York 1986; og: M. Aglietta og A. Rebérioux, *Corporate Governance Adrift – A critique of shareholder value*, Edward Elgar, Cheltenham 2005.
- 13) Aglietta og Rebérioux, *ibid.* s. 36.
- 14) OECD, *Economic Outlook*, nr. 81, 2007, s. 239–261.
- 15) Cf. InflationData.com: <http://inflationdata.com/inflation/images/>
- 16) *Wall Street Journal*, 11.10.2008, s. 1.
- 17) *Subprime* lån er pantelån som har høyere rente enn *prime* lån (som har den såkalte *prime interest*), og de gis til låntakere med lav kredittverdighet, f.eks. grunnet lav inntekt.
- 18) D. Evans; «FDIC may need \$ 150 billion bailout as more banks fail», *Bloomberg News*, 25.09.2008: www.bloomberg.com/apps/news.
- 19) D. Kopecki og C. Dodge, «US rescue may reach \$23.3 trillion, Barofsky says», *Bloomberg News*, 20.07.2009: www.bloomberg.com/apps/news/. Fram til mars 2009 hadde Federal Reserve lånt ut eller grantert til bankene nærmere 7800 milliarder dollar, altså et mye mindre beløp enn Barofsky fryktet. Jf. Bob Ivry m.fl., «Secret Fed loans gave banks \$13 billion undisclosed to Congress», *Bloomberg News*, 27.11.2011: <http://www.bloomberg.com/news/print/2011-11-28/secret-fed-loans-undisclosed-to-congress-gave-banks-13-billion-in-income.html>.
- 20) «Mellom 1996 og 2006 (året da prisene nådde toppen) var den kumulative prisveksten på 92 prosent – mer enn tre ganger den kumulative økningen på 27 prosent fra 1890 til 1996!» (C.M. Reinhart og K.S. Rogoff, *This Time is Different – Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton U.P., Princeton og Oxford 2009, s. 207. Kursiv i originalen.
- 21) M. Feldstein, «Housing credit markets and the business cycle», National Bureau of Economic Research (NBER), Working paper no. 13471, 2007, s.7. Tilgjengelig på www.nber.org/papers/.
- 22) Jf. R. Brenner, *The Boom and the Bubble: the US in the World Economy*, Verso Press, London 2002, s. 53.
- 23) Foster og Magdoff, *op.cit.*, s. 129–130.
- 24) D. Baker, *The Productivity to Paycheck Gap: What the Data Show*, Center for Economic and Policy Research, New York 2007, s. 4–8. Jf. også Foster og Magdoff, *op.cit.*, s. 129–130; og S. Mohun, «Distributive shares in the US economy», *Cambridge Journal of Economics*, bd. 30, 2006, s. 347–370.
- 25) Jf. A. Zacharias, E.N. Wolff og T. Masterson, *Levy Institute Measure of Economic Well-Being – New Estimates of Economic Inequality in America, 1959–2004*, The Levy Economics Institute, New York 2009, s. 4. Gini-indeksen

er det mest vanlige målet på ulikhet. Den er lik null ved perfekt likhet og lik én ved perfekt ulikhet. I de skandinaviske landene er gini-indeksen for inntekter ca. 0,25.

- 26) Jf. Feldstein op.cit., s. 7.
- 27) A. Greenspan og J. Kennedy, *Sources and uses of equity extracted from homes*, Federal Reserve Staff, Working Paper no. 2007–20, s. 25. Kan lastes ned fra: www.federalreserve.gov/PUBS/feds/2007/.
- 28) Jf. S. Cesaratto, «Transition to fully funded pension schemes: a non-orthodox criticism», *Cambridge Journal of Economics*, bd. 30, nr. 1, 2006, s. 33–48.
- 29) Jf. *The Economist*, 19.01.2008, s. 64.
- 30) Federal Reserve, tabell L118 og L119. Kan lastes ned fra: www.federalreserve.gov/releases/Z1/.
- 31) Beregnet på grunnlag av data i U.S. Census Bureau: www.census.gov/foreign-trade/; og OECD, *Economic Outlook*, no. 81, 2007, s. 285–89. I tillegg til handelsunderskuddet inneholder driftsbalansen overfor utlandet netto rente- og dividendebetalinger, og dessuten netto overføringer som inkluderer f.eks. militærutgifter i utlandet og utviklingsbistand.
- 32) Jf. tabell 1 i artikkelen av Nordhaug og Skarstein i dette heftet av *Vardøger*.
- 33) Jf. Nordhaug og Skarstein, *ibid.*, spesielt note 3.
- 34) Federal Reserve, tabellene L.107 og F.107, www.federalreserve.gov/releases/z1. For mer detaljert informasjon på dette punktet, jf. særlig tabell 3 med tilhørende tekst i artikkelen av Nordhaug og Skarstein i dette nr. av *Vardøger*.
- 35) Den daværende sjefen for USAs sentralbank, Alan Greenspan, uttalte til Kongressen i februar 2005 at dette var en «gåte» («conundrum»). Jf. *The Economist*, 24.01.2009, s. 70.
- 36) Jf. *The Economist*, 24.01.2009, s. 71; og: C.M. Reinhart og K.S. Rogoff, *This Time is different – Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton University Press, Princeton og Oxford 2009, s. 213.
- 37) Jf. artikkelen av Nordhaug og Skarstein i dette heftet av *Vardøger*.
- 38) A.van Duyn, «Derivative dilemmas», *Financial Times*, 12.08.2010; og BIS [Bank for International Settlements], *Quarterly Review June*, 2010, s. A121.
- 39) BIS 2010, *ibid.*, s. A121.
- 40) På den tid ble netto nominelle utestående CDS-er på statslån i eurosonen estimerte til 102 milliarder dollar. Uten tvil var dette beløpet konsentrert på den greske statsgjelden. Hvor mye av dette som var «nakne» CDS-er, er visst ikke kjent. Jf. A. Crawford, «Germany to temporarily ban naked shorts selling», *Bloomberg News*, 18.05.2010, tilgjengelig på: www.bloomberg.com/apps/; og E. Shirvani, «Naked-swap ban is misinformed assault on markets», *Bloomberg News*, 25.05.2010: www.bloomberg.com/news/.
- 41) Jf. *Der Spiegel*, nr. 29, 2009, s. 42–59; og *The Economist*, 14.11.2009, s. 89. Men AIG var «too big to fail». USAs regjering underkastet selskapet en «styrt konkurs», pumpet inn 182 milliarder dollar og tok over 80% av aksjene. AIGs generaldirektør Robert Willumstad, som hadde hatt stillingen i bare tre måneder, ble avsatt. Men for den kortvarige og destruktive jobben fikk han en gyllen fallskjerm på 7 milliarder dollar. Borgerskapets «diskré sjarm» kjenner ingen skam.
- 42) Panten på lånene («collateral») kan være boliger, fast eiendom generelt, aksjer, kredittderivater eller andre aktiva.

- 43) Jf. Securities Industry and Financial Markets Association: www.sifma.org/research/global-cdo.html. Jeg har ikke funnet noe estimat for den globale mengden av *utestående* CDO-er.
- 44) Det er blitt beregnet at i de ti årene 2000–2009 innkasserte amerikanske forretningsbanker 115 milliarder dollar fra handel med penger og derivater. Kevin Mc-Partland, representant for forskningsselskapet TABB Group, kommenterer: «Bankene slår sammen alle sine handelsinntekter, men størstedelen av dem kommer fra derivathandel.» Jf. *The Economist*, 14.11.2010, s. 91.
- 45) Jf. *The Economist*, 21.04.2007, s. 74.
- 46) Jf. H. Minsky, op.cit., s. 223–253.
- 47) Jf. *The Economist*, 21.04.2007, s. 73. Det forteller mye at Norges Banks egne økonomer i sin matematiske villfarelse ikke så dette. Jf. K.J. Rakkestad og S. Weme, «CDO-er: Nye muligheter for å investere i kredittmarkedet», *Penger og Kreditt*, årg. 34, nr. 2, 2006, s. 116–128. Hva trenger vi slike økonomer til? Første gang Buffet brukte den nevnte karakteristikken var lenge før Rakkestad og Weme publiserte sin artikkel.
- 48) Jf. *The Economist*, 28.08.2010, s. 55; B. Schulz og G. Braunberger, «Die bösen Buben der Kapitalmärkte», *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24.09.2010, s. 23; og R. Bookstaber, *A Demon of our own Design: Markets, Hedge Funds and the Perils of Financial Innovation*, John Wiley & Sons, Hoboken, N.J., 2007, s. 5.
- 49) Jf. *Der Spiegel*, 22.09.2008, s. 78.
- 50) G. Soros, *The Crash and What it Means – The New Paradigm for Financial Markets*, Public Affairs, New York 2009, s. 166–67.
- 51) Renten på toårige greske statsobligasjoner steg plutselig til 18,99% ved utgangen av april 2010. Også på 10-årige obligasjoner steg renten, til 10,05%, som var det høyeste siden Bloomberg begynte å samle slike data i 1998. Jf. A. Moses og P. Dobson, «Credit swaps at record high as Greek crisis infects Europe», *Bloomberg News*: www.bloomberg.com/news/2010-04-27/.
- 52) Jf. ECB [European Central Bank], *Financial Stability Review*, Frankfurt M. 2006, Statistical Annex, s. 26; og R.M. Stulz, *Hedge funds: Past, Present and Future*, WP 2007, s. 3, Fisher College Business, The Ohio State University, 2007, s. 15–17. Derimot er mange fondsforvaltere blitt styrtrike. Inntektene til de mest vellykkede forvalterne ligger i verdenstoppen. I 2005 hadde de 25 mesttjenende hedgefondforvalterne i USA en gjennomsnittsinntekt på over 250 millioner dollar (Stulz, *ibid.*, s. 7). Hele 93% av alle personer i verden med inntekter over 50 millioner dollar i 2006, var forvaltere av hedgefond. Jf. *Der Spiegel*, nr. 16, 2007, s. 88.
- 53) Stulz, *ibid.* s. 15; og *Der Spiegel*, nr. 16, 2007, s. 88. Stulz, s. 16–22, har en god kritisk gjennomgang av hedgefondenes avkastning.
- 54) Jf. *The Economist*, 28.08.2010, s. 55; og 18.09.2010, s. 12.
- 55) *Der Spiegel*, nr. 39, 2006, s. 90.
- 56) La det være nevnt at to innflytelsesrike styremedlemmer og investorer i LTCM, Myron Scholes og Robert C. Merton, i 1997 delte Nobels minnepris i økonomi for sine finanstøretiske arbeider! Når det gjelder opplysninger om dette og LTCM for øvrig, jf. f.eks. R. Lowenstein, *When Genius Failed – The Rise and Fall of Long-Term Capital Management*, Random Huse, New York 2000.
- 57) Jf. ECB 2006, op.cit. s. 134–35.

- 58) Den amerikanske loven for finansreform, vedtatt i juli 2010, krever at hedgefond med over 150 millioner dollar i aktiva skal registrere seg hos finansstilsynet Securities and Exchange Commission (SEC) og føre rapporter over handelsposisjoner og grad av lånefinansiering. Jf. *The Economist*, 28.08.2010, s. 55–56. Det er mer enn tvilsomt at disse tiltakene vil være tilstrekkelige til å fjerne fondenes destruktive karakter.
- 59) Jf. A. Metrick og A. Yasuda, *The Economics of Private Equity Funds*, U.S., Department of Finance/The Wharton School, University of Pennsylvania 2007, s. 2. Kan nedlastes fra: www.chicagobooth.edu/research/workshops/finance/.
- 60) Jf. ECB (European Central Bank), *Large Banks and Private Equity-Sponsored Leveraged Buyouts in the EU*, Frankfurt a.M. 2007, s. 13.
- 61) Jf. BIS 2007, op. cit., s. 129 og ECB 2006, op.cit. s. 137.
- 62) *The Economist*, 10.02.2007, s. 74.
- 63) Jf. BIS 2007, op.cit. s. 129; og ECB 2007, op. cit., s. 6. Jf. også *The Economist*, 23.09.2006, s. 70; 10.02.2007, s. 73; og 07.07.2007, s. 68–70; også *Der Spiegel*, nr. 33, 2007, s. 71.
- 64) Jf. SEC 2003, op.cit. s. 7, note 20; og ECB 2007, op.cit. s. 5 og s. 26–28). For eksempel Merrill Lynch skal ha tjent 75 millioner dollar i rådgivningshonorar ved oppkjøpet av det amerikanske helseforetaket HCA. Dessuten ga de et lån på 22 milliarder dollar og investerte selv 1,5 milliarder dollar i aksjer ved oppkjøpet (*The Economist*, Special Report on International Banking, 19.05.2007, s. 15). Michael Moores film *Sicko* gir et innblikk i hvordan de amerikanske helseforetakene og forsikringsselskapene håver inn profitt på bekostning av befolkningens helse.
- 65) ECB 2007, op. cit. s. 13.
- 66) Blant de store oppkjøpene er Hilton Hotels for 26 milliarder dollar og det britiske luftfartsselskapet BAA (eier av bl.a. lufthavnene Heathrow, Gatwick og Stansted) for 30 milliarder dollar. Et konsortium av private aksjefond ledet av Kohlberg Kravis Roberts (KKR) kjøpte det amerikanske energiselskapet TXU for 44 milliarder dollar. Det hittil største oppkjøpet er visstnok det kanadiske teleselskapet Bell Canada, for 48 milliarder dollar. (*The Economist*, 07.07.2007, s. 68; 23.09.2006, s. 69; *The Economist*, Special Report on International Banking, 19.05.2007, s. 15; og *Der Spiegel*, nr. 36, 2007, s. 85.)
- 67) *The Economist*, 10.02.2007, s. 73.
- 68) Intervju i *Der Spiegel*, nr. 38, 18.09.2006, s. 100.
- 69) ECB 2007, op.cit. s. 13; og *Der Spiegel*, nr. 33, 2007, s. 71.
- 70) ECB 2007, op.cit., s. 14; og BIS 2007, op.cit. s. 129.
- 71) *The Economist*, Special Report on International Banking, 19.05.2007, s. 15.
- 72) J. Kelly og C. Alecsi, «Private equity funds lose commitments from pensions», *Bloomberg News*, 25.08.2010: www.bloomberg.com/news/print/2010-08-25/private-equity-losing-commitment/.
- 73) Jf. Kelly og Alecsi 2010, ibid.; og *The Economist*, 04.09.2010, s. 72.
- 74) Jf. *The Economist*, Special Report on International Banking, 19.05.2007, s. 15. Jeg bruker uttrykket «papirisere» for det engelske «securitize» i stedet for «verdipapirisere» som vanligvis blir brukt på norsk. For det er jo ikke gitt at disse papirene virkelig har verdi. Når det gjelder begrepet «långivers risiko», jf. H. Minsky 1986, op.cit., s. 192–93. Allerede i slutten av 1980-årene pekte

Hyman Minsky på faren ved at bankene individuelt unngår risiko ved papiriserings av lånene.

- 75) Soros 2009, op.cit. s. x, s. 65–66 og 85. Kursiv i originalen. En elegant formulert modellframstilling av Soros' teori er A. Shaikh, «Reflexivity, path-dependence, and disequilibrium dynamics», *Journal of Post Keynesian Economics*, bd. 33, nr. 1, 2010, s. 3–16.
- 76) Fra år 2000 til 2006 økte BNP i Tyskland med gjennomsnittlig 1,0% pr. år, i Frankrike med 1,6%, i Storbritannia og USA med 2,5%. Jf. OECD 2007 op.cit, s. 239).
- 77) Jf. BIS [Bank for International Settlements], *Quarterly Review*, september 2003, s. A99; og BIS 2010, op. cit., s. A121.
- 78) Jf. Capgemini/Merrill Lynch, *World Wealth Report 2010*, s. 5. Kan lastes ned fra: www.capgemini.com/. I 2007 talte HNWI 10,1 millioner personer, som betyr at gjennomsnittlig netto finansformue pr. HNWI var ca. 4 millioner dollar (jf. ibid.).
- 79) Charles Roxborough m.fl: årlige rapporter om globale kapitalmarkeder, 2007–2011, den nyeste med tittelen *Mapping global capital markets 2011*, McKinsey Global Institute, august 2011, s. 2. Rapportene kan lastes ned fra: www.mckinsey.com/mgi/publications/. Jf. også C. Schnibben, «Lob der Gier», *Der Spiegel*, nr. 20, 11.05.2009, s. 99.
- 80) Data fra Bureau of Economic Analysis, tabell 6.16D. Kan lastes ned fra: www.bea.gov/.
- 81) Fra høsten 2009 til sommeren 2011 steg verdensmarkedsprisen for hvete fra under 100 dollar til over 300 dollar pr. tonn, mens prisen på mais steg fra ca. 120 til 300 dollar pr. tonn. Trass i avlingssvik i Australia og deler av Afrika sør for Sahara har den globale produksjonen av mais vært temmelig konstant. Handelen med mais på børsene har derimot økt fra å være lik faktisk produksjon i 2001 til nesten 4 ganger den faktiske produksjonen i 2009. Det er et sikkert tegn på raskt økende spekulasjon (*Der Spiegel*, nr. 35, 29.08.2011, s. 75–77). FAOs prisindeks for matvarer steg med 115% fra 2002-04 (gjennomsnitt) til desember 2010, og var da høyere enn noen gang tidligere registrert (*El País – Negocios*, 09.01.2011, s. 6). Bare fra utgangen av 2008 til februar 2011 steg *The Economists* prisindeks for matvarer med 70%, til et historisk toppnivå (*The Economist – Special report on feeding the world*, 26.02.2011, s. 4).
- 82) Bureau of Economic Analysis, tabell 6.16D, op. cit.
- 83) De nyeste data viser at fram til mars 2009 hadde Federal Reserve lånt ut eller grantert til bankene nærmere 7800 milliarder dollar. Jf. Bob Ivry m.fl., «Secret Fed loans gave banks \$13 billion undisclosed to Congress», Bloomberg News, 27.11.2011: <http://www.bloomberg.com/news/print/2011-11-28/secret-fed-loans-undisclosed-to-congress-gave-banks-13-billion-in-income.html>.
- 84) Ikke rart at Hellas ofte blir trukket fram som eksempel. For det er det eneste tilfellet som kan gi denne påstanden en viss dekning.
- 85) Tyskland representerer langt på vei et unntak fra dette mønsteret. Det skyldes den sterke økningen i tysk eksport av maskiner og annet produksjonsutstyr til Kina, som på sin side er et resultat av den kinesiske regjeringens kraftige økonomiske stimulansetiltak mot krisa.
- 86) *The Economist – Survey of the World Economy*, 07.10.1995, s. 6 og 38.

Kristen Nordhaug og Rune Skarstein

KIMERIKA – EN LEVEDYKTIG SYMBIOSE?

Innledning

Etter århundreskiftet har verdensøkonomien vært preget av en særegen form for etterspørselsvekst i USA og av den raske kapitalistiske utviklingen i Kina. Både USA og Kina har voksende inntektsulikhet, men ellers har de fundamentalt forskjellige vekstmodeller. USAs økonomiske vekst er i stor grad drevet av forbruk, Kinas av investeringer og eksport. Med stor ulikhet og stagnerende lønninger har forbruksveksten i USA vært drevet av gjeldsfinansiering med grunnlag i aktivabobler. I Kina har inntektsulikheten forsterket økonomiens avhengighet av investeringer og eksport. Forskjellen mellom USA og Kina skaper i en viss forstand et symbiotisk avhengighetsforhold, et «Kimerika».¹ USAs etterspørselsvekst har skapt markeder for Kinas industrivekst. Billig kinesisk import holder inflasjonen nede i USA, og Kinas overskuddssparing finansierer statsgjeld og holder nede rentenivået i USA.

«Kimerika» har oppstått innenfor rammene av et internasjonalt papirpengesystem med flytende valutakurser og store kapitalbevegelser. Den internasjonale finanskrisa i 1931 dannet opptakten til nesten 40 år med valuta- og kapitalkontroll, formalisert gjennom Bretton Woods-avtalen i 1944. USAs betalingsbalansekriser, framveksten av eurodollar-markedet og gull-dollar-systemets sammenbrudd var ensbetydende med denne avtalens endelikt i 1973. Valutakursene ble flytende, dvs. markedsbestemte og de ledende landene i verdensøkonomien avskaffet kontroll med kapitalbevegelser. Samtidig beholdt den amerikanske dollaren sin rolle som internasjonalt betalingsmiddel og reservevaluta. Systemet som ble innført fra 1973 og utover, kan kalles en papirdollarstandard med frie kapitalbevegelser. Disse endringene åpnet muligheten for på den ene siden USAs vedvarende og store handelsunderskudd, og på den andre siden særlig Japans og deretter Kinas store handelsoverskudd med USA. I tillegg økte USAs offentlige underskudd. En betydelig del av disse offentlige underskuddene ble finansiert av utenlandske, særlig østasiatiske, kjøp av amerikanske statsobligasjoner.

USAs trippel underskudd

Den amerikanske dollarens spesielle rolle i verdensøkonomien har, som nevnt, tillatt USA å ha vedvarende store underskudd i utenrikshandelen. På handelsbalansen var det underskudd i alle år i perioden 1976–2009. Det samme var tilfelle for driftsbalansen overfor utlandet, unntatt et bitte lite

overskudd i 1991. Underskuddet på driftsbalansen nådde en historisk topp på 788 milliarder dollar, dvs. 6% av BNP, i 2006.²

Parallelt var det i denne perioden også store underskudd både på det føderale og på det totale offentlige budsjettet (inklusive delstatene), unntatt årene 1998–2000 med små overskudd. På denne bakgrunn snakkes det ofte om «det doble underskuddet» i amerikansk økonomi. Men egentlig er det et «trippel underskudd», nemlig underskuddet i privat sektor, PU (= private realinvesteringer minus privat sparing), underskuddet i offentlig sektor OU (= samlede offentlige utgifter minus samlede offentlige inntekter, i hovedsak skatter/avgifter) og handelsunderskuddet HU (= importutgifter minus eksportinntekter).³ For de 25 årene 1982–2006 var offentlig sektors akkumulerte underskudd på 5624 milliarder dollar. Det tilsvarer 43% av USAs BNP i 2006. Det akkumulerte føderale underskuddet i den samme perioden var på 3900 milliarder dollar, som utgjorde 69,3% av det samlede offentlige underskuddet.⁴ I 2008 nådde det offentlige underskuddet 840 milliarder dollar, dvs. 5,9% av BNP. For 2009 er OECDs prognose at det vil bli på over 1500 milliarder dollar eller 10,2% av BNP. For 2010 regner USAs budsjettkontor med et føderalt underskudd på 1556 milliarder dollar, svarende til 10,6% av BNP.⁵

Særlig det føderale underskuddet har økt kraftig de siste ti årene, fra overskudd i 1998–2001 til et gjennomsnittlig årlig underskudd på 370 milliarder dollar i 2003–2005. Det gjorde at offentlig sektors underskudd som andel av BNP vokste fra nesten null i 2001 til gjennomsnittlig 4,6% i 2003–2004.⁶ De to viktigste grunnene til de voksende underskuddene er Bush-regjeringens skattereduksjoner, hovedsakelig skattelettelser til de rike, og økningen av militærutgiftene i den globale «krigen mot terror». Militærutgiftene ble nesten doblet fra 274,8 milliarder dollar (16,1% av samlede føderale utgifter) i 1999, til 495,3 milliarder (20,0% av samlede føderale utgifter og 1,6 ganger større enn det føderale underskuddet) i 2005. I 2008 var USAs krigskostnader i Irak og Afghanistan kommet opp i 1600 milliarder dollar, eller 20.900 dollar pr. amerikansk hushold.⁷ I 2007-08 kom i tillegg finanskrise med store føderale støttetiltak overfor bankene og økning av utgiftene over statsbudsjettet som brakte det føderale underskuddet over 10% av BNP.

USAs akkumulerte handelsunderskudd (varer og tjenester) i perioden 1982–2006 var 5545 milliarder dollar, mens det akkumulerte underskuddet på driftsbalansen overfor utlandet var 6168 milliarder dollar i den samme perioden. Det tilsvarer 47,2% av BNP i 2006. Tallene viser at 90% av det akkumulerte driftsunderskuddet overfor utlandet i perioden 1982–2006 skyldtes underskuddet på handelsbalansen.⁸

I 2007 tilsvarte 93% av underskuddet på USAs driftsbalanse overfor utlandet det samlede overskuddet til fire land, nemlig Kina, Japan, Tyskland og Saudi Arabia. De siste årene har Kinas valutareserver økt voldsomt, fra

relativt beskjedne 165,6 milliarder dollar i år 2000 til 1411 milliarder dollar i august 2007. Da hadde Kina verdens største valutareserver, godt foran Japans 916 milliarder. Den internasjonale finanskrisa har akselerert denne prosessen. I desember 2009 var Kinas valutareserver kommet opp i 2399 milliarder dollar, og i oktober 2011 3200 milliarder dollar.⁹

Det akkumulerte underskuddet på driftsbalansen (på 6168 milliarder dollar for perioden 1982–2006 pluss mer fra tidligere år) innebærer at utlandet har tilsvarende store netto fordringer på USA. Størstedelen av de utenlandske fordringene er i form av obligasjoner utstedt av statlige organer (for eksempel det føderale finansdepartementet) eller private amerikanske selskaper. Resten er i form av ordinære lån, utenlandsk aksjeeie i amerikanske selskaper og netto utenlandske direkte investeringer.

Tabell 1. USAs finansielle balanse overfor resten av verden. Milliarder US-dollar

	1994	2000	2002	2004	2006	2008	2010
(1) Utenlandske finansielle fordringer på USA	2904,9	6584,9	7848,0	10523,4	13964,9	15132,6	15325,9
(2) USAs finansielle fordringer på resten av verden	1702,3	3490,2	4282,8	5590,2	7218,0	8415,9	7120,1
(3) USAs netto utenlandsgjeld	1202,6	3094,7	3565,2	4933,2	6746,9	6716,7	8205,8
(4) USAs BNP	7085,2	9951,5	10642,3	11867,8	13398,9	14441,4	14258,7
(1) som %-andel av (4)	41,0	66,2	73,8	88,7	104,2	104,8	107,5
(3) som %-andel av (4)	17,0	31,1	33,5	41,6	50,4	46,5	57,6

Tallene for 2009 er foreløpige.

Datakilder: www.federalreserve.gov/releases/z1/ tabell L.107 (finansielle data); og www.gpoaccess.gov/usbudget/ (BNP).

Tabell 1 viser at utenlandske finansielle fordringer på USA ble mer enn femdoblet fra 2904,9 milliarder dollar svarende til 41% av BNP i 1994, til 15.325,9 milliarder svarende til 107,5% av BNP ved utgangen av 2009. I den samme perioden økte USAs netto utenlandsgjeld (netto utenlandske fordringer) fra 1202,6 milliarder dollar svarende til 17% av BNP, til 8205,8 milliarder svarende til 57,6% av BNP. USA er det landet som i dag har verdens og historiens suverent største netto utenlandsgjeld. I 2006 var den mer enn dobbelt så stor som u-landenes samlede utenlandsgjeld på 3242,9 milliarder dollar.¹⁰ De største fordringshaverne på USA er Kina, Japan og oljestatene i Midtøsten. Det er blitt anslått at Saudi-Arabia og de andre oljelandene i Midtøsten i 2007 satt på verdipapirer i dollar for til sammen 3500 milliarder dollar.¹¹ Sommeren 2009 hadde Kina amerikanske stats-

obligasjoner for over 800 milliarder dollar, godt foran Japan med vel 700 milliarder dollar.¹²

Dollarkretsløp og finanskriser

Dollarens spesielle rolle som verdens dominerende valuta gjør at den overveiende delen av USAs import betales med egen valuta. USA er derfor i langt mindre grad enn andre land avhengig av å tjene inn utenlandsk valuta gjennom eksport, eller å låne utenlandsk valuta, for å finansiere importen. Det har gitt frirom til å holde store underskudd på handels- og driftsbalansen med utlandet og sikre billig finansiering av størstedelen av USAs statsgjeld med utstedelse av statsobligasjoner. Utenlandske sentralbanker har bygget opp store valutareserver i dollar, som de normalt investerer i langsiktige amerikanske statsobligasjoner. Den store utenlandske etterspørselen presser ned den effektive renta på disse verdipapirene. Lave renter på langsiktige statsobligasjoner holder nede det langsiktige rentenivået i USA. USAs store underskudd på handels- og driftsbalansen er dermed blitt resirkulert på et vis som holder den amerikanske økonomien i gang med billig, gjeldsfinansiert investering og forbruk og skaper høy likviditet i det amerikanske finanssystemet. Men dette systemet har også gjort USA sårbar overfor finanskriser.

Den amerikanske finanskrisa ble utløst av prisen på boligmarkedet etter en kraftig oppgang i perioden 2001–2006 der amerikanske boligpriser var blitt fordoblet. Store utenlandske oppkjøp av amerikanske verdipapirer bidro til å blåse opp bobla. Utenlandske oppkjøp av statsobligasjoner og statlig garanterte obligasjoner i USA økte fra 150,6 milliarder dollar i år 2000 til 748,7 milliarder i 2006, og en historisk topp på 963 milliarder i 2008.¹³

Sentralbankene i Japan og Kina sto for en stor del av disse obligasjonskjøpene. Mens sentralbanken i Japan kjøpte store mengder dollar med yen for å holde kursen på yen nede, tjente den kinesiske sentralbankens store dollarkjøp til å opprettholde en fastkurs i forhold til dollaren.¹⁴ I tillegg bidro Kinas vekst og økte etterspørsel etter olje til å drive opp internasjonale oljepriser. Dermed økte eksportinntekter, eksportoverskudd og valutareserver til en rekke oljeeksportører i Midtøsten, mens store deler av Øst-Asia bygde opp handelsoverskudd ved å eksportere maskiner og komponenter til Kina.¹⁵ USAs voksende underskudd på handels- og driftsbalansen og de østasiatiske sentralbankenes store kjøp av dollar fremmet en kraftig økning i internasjonale dollarreserver som i stor grad ble investert i amerikanske statsobligasjoner. Rentenivået på statsobligasjoner har betydelig innvirkning på USAs langtidsrente, inklusive boligrenta. USAs styringsrente ble hevet fra 1,0% høsten 2004 til 5,35% høsten 2006 for å «kjøle ned» økonomien. Dette ville normalt ha presset opp renta på statsobligasjoner og langtidsrenta. Men renta på statsobligasjoner ble holdt nede av store utenlandske oppkjøp og

langtidsrenta steg bare fra omlag fire prosent i perioden 2002–2004 til om lag fem prosent i perioden 2004–2006.¹⁶

I tillegg strømmet det inn store mengder kortsiktig kapital som fremmet finansspekulasjonen i tilknytning til det amerikanske boligmarkedet.¹⁷ Netto utenlandske finansinvesteringer steg fra 530 milliarder dollar i 2004 til 835 milliarder i 2006.¹⁸ Mye av denne kapitalen stammet fra Japan, men ble håndtert av amerikanske hedgefond og andre spekulanter gjennom såkalt «yen carry trade»: Investorene tok opp lån i yen til en lav rente, vekslet dem til dollar og investerte dem i USA hvor rentenivået nå var blitt høyere med diskontohevingen.

USAs økonomiske makt har som grunnlag at dollaren er den viktigste internasjonale valutaen. Sentralbankene i de store overskuddslandene spiller en viktig rolle ved å holde store mengder reserver i form av dollar som investeres i USAs statsgjeld. Dette skyldes i stor grad at de mangler alternative investeringsmarkeder med tilsvarende omfang og sikkerhet som det amerikanske markedet i statsobligasjoner. Innenfor disse rammene forsøker de likevel å redusere sin avhengighet av dollaren. Dollaren ble betydelig deprimert i perioden 2002 til 2007. Det innebar store tap for fordringshaverne. De begynte derfor, riktignok svært forsiktig, å omplassere deler av valutareservene sine i verdipapirer i andre valutaer, særlig euro. Euroens andel av verdens samlede valutareserver økte fra under 20% i 1999 til 25,6% i juni 2007, men da ble 64,8% fortsatt holdt i dollar.¹⁹

Særlig de oljeeksporterende statene i Midtøsten og andre stater som har koblet («pegged») valutaene sine til dollaren, trues av «importert» inflasjon hvis dollaren skulle bli sterkt deprimert, siden import fra land med annen valuta enn dollar da vil bli dyrere. Kina, Russland, Malaysia og Kuwait har delvis frikoblet sine valutaer fra dollaren. Men det er lite trolig at Kina vil selge seg ut av dollar i stort omfang. For hvis dollaren stuper, vil Kina miste sitt suverent viktigste eksportmarked. Slik sett har Kina og USA havnet i et skjebnefellesskap.²⁰ I september 2007 spekulerte imidlertid internasjonal presse på om «flukten fra amerikanske obligasjoner», særlig fra statsobligasjoner, kunne tvinge den amerikanske sentralbanken til å sette opp rentene igjen, og dermed forverre bolig- og finanskrisa i USA.

Dette tyder på at USAs rentepolitikk er klemt mellom barken og veden. En lav rente med sikte på å motvirke den økonomiske krisa vil sannsynligvis på litt sikt føre til nedgang i utlandets etterspørsel etter dollar og verdipapirer i dollar generelt. I sin tur fører denne nedgangen til at USA ikke kan finansiere sitt underskudd på driftsbalansen overfor utlandet. Det resulterer i ytterligere svekking av dollaren og videre fall i etterspørselen etter amerikanske verdipapirer. Dessuten skaper den svekkede dollaren fare for inflasjon på grunn av høyere importpriser. Samtidig fører dollarens fall til nedgang i eurolandenes og Kinas eksport. Slik sett kan USAs forsøk på å dempe krisa hjemme føre til sterkere spredning av den internasjonalt. På den

andre siden: En økning av renten for å styrke dollaren, vil stimulere utlandets etterspørsel etter amerikanske verdipapirer, men også svekke USAs konkurranseevne. På lengre sikt vil det dempe veksten i økonomien, med andre ord forverre den økonomiske krisa i USA. Resultatet kan bli en dramatisk nedgang i det private forbruket som har drevet den siste høykonjunkturen. Under det liberaliserte handelsregimet vil dessuten en renteøkning, via styrking av dollaren, sannsynligvis føre til ytterligere vekst i underskuddet på driftsbalansen overfor utlandet, samtidig som innenlandsk produksjon stagnerer. Uansett hvilken rentepolitikk Federal Reserve velger, er den et tveegget sverd.

Etterspørselsvekst gjennom aktivaboom og stagnerende lønninger

Den siste høykonjunkturen i USA ble drevet av et sterkt voksende privat forbruk. I perioden 2001–2007 sto husholdenes konsumvekst for 2/3 av den samlede veksten i BNP.²¹ Fra 2000 til 2006 økte det private konsumet med 20,1%, mens BNP vokste med 16,3% og de private investeringene eksklusive boliger økte med bare 6,5%. I den samme perioden var husholdenes gjennomsnittlige sparing bare 1,1% av disponibel inntekt, og i 2005–2006 var den negativ.²² I perioden 2000–2005 utgjorde samlet bruttorealinvestering inklusive boligbygging gjennomsnittlig 16,3% av BNP. Det var en av de laveste investeringsratene blant OECD-landene, og mildt sagt en del lavere enn Kinas som lå mellom 40 og 45%.²³

Det er ikke selve konsumveksten, men måten den har vært finansiert på som skaper problemer. Amerikanske hushold har i stor grad tatt opp lån for fullfinansiering av boliger med pant i boligen. Lokket av den relativt lave renten har husholdene dessuten finansiert en betydelig del av sitt voksende konsum ved å ta opp stadig større lån med pant i boliger som steg jevnt i pris. Slike transaksjoner basert på stigende aktivapriser er en viktig grunn til at husholdenes samlede gjeld økte fra 7600 milliarder dollar (svarende til 75,5% av BNP) ved utgangen av 2001 til 13.300 milliarder (svarende til 100% av BNP) i juni 2007. De «frie kontantene» fra denne forgjeldingsprosessen steg fra et gjennomsnitt på knappe 5,2% av husholdenes disponible inntekt i perioden 1991–2000, til 11,9% i perioden 2001–2005.²⁴ Økningen i det private konsumet, i stor grad finansiert med «frie kontanter», har på sin side stimulert importen og bidradd til USAs voksende underskudd i utenriks-handelen og på driftsbalansen overfor utlandet.

Veksten i effektiv etterspørsel i USA de siste 30 årene skriver seg i hovedsak fra generelt stigende aktivapriser, inklusive boligpriser, og en voldsom ekspansjon av finanssektoren kombinert med eskalerende lederlønninger og tilsvarende økte inntektsforskjeller. Finanssektorens andel av total profitt i selskapssektoren ble nesten doblet fra et gjennomsnitt på 18,3% i 1980–1990 til 36, 2% i 2002–06. I det samme tidsrommet økte finans-

sektorens andel av BNP fra 9,3 til 13,7%, mens industriens andel sank fra 17,7 til 12,3%.²⁵ Store deler av profittene og lederlønningene i finanssktoren har utvilsomt gått til privat konsum.

Derimot har arbeiderlønningene bidradd stadig mindre til effektiv etter-spørrel. Fra 1964 til slutten av 1970-årene økte reallønningene i USA omtrent i takt med veksten i arbeidsproduktiviteten. Men siden 1980 har det vært et jevnt økende gap mellom arbeidsproduktivet og gjennomsnittlig reallønn. Mellom 2001 og 2006 økte gjennomsnittlig reallønn i USA mindre enn halvparten av produktivetsveksten.²⁶ I 2006 var reallønnen i amerikansk næringsliv utenom jordbruket bare 0,6% høyere enn i 1973, mens arbeidsproduktiviteten derimot var 81,4% høyere enn i 1973.²⁷

Samtidig har lønnsforskjellene i USA økt betydelig. Mens reallønnen til de fattigste arbeiderne faktisk har sunket, har lederlønningene vokst kraftig. Fra midten av 1960-årene fram til 1986 var gjennomsnittlig lederlønn (ledere på alle nivå) i USA ca. 40 ganger gjennomsnittslønnen til vanlige arbeidere. I 2006 var derimot lederlønningene 110 ganger gjennomsnittlig arbeiderlønn.²⁸ Denne trenden ble forsterket av en kraftig vekst i inntektene til meklere og andre aktører i finanssektoren. I 2004 tjente for eksempel forvalterne i de 25 mest lukrative hedgefondene i USA mer enn noen toppleder i de 500 selskapene som danner grunnlaget for Standard & Poor's aksjeindeks.²⁹ Og i 2005 hadde de 25 mesttjenende hedgefondforvalterne i USA en gjennomsnittinntekt på over 250 millioner dollar.³⁰ Denne utviklingen blir reflektert i Gini-indeksen for pengeinntekter som steg fra 0,39 i 1970 til 0,41 i 1982 og 0,47 i 2005.³¹ Ikke noen annen «utviklet» vestlig økonomi har en så høy Gini-indeks for inntektsfordelingen som USA.³²

Tabell 2 viser at 45% av inntektsøkningen i 1993–2000 gikk til den øverste prosenten av befolkningen på inntektsfordelingsskalaen. I 2002–2006 ble veksten fordelt enda skjevere. Da stakk høyinnteksgruppen av med hele 73% av samlet inntektsvekst.

Tabell 2. Ulike inntektsgruppers årlige realinntektsvekst i USA

	Gjennomsnittlig økning			Andel av samlet inntektsvekst til øverste 1% på inntektsskala
	Gjennomsnittlig inntekt	Øverste 1% på inntektsskala	Nederste 99% på inntektsskala	
Clinton-ekspansjon				
1993–2000	4,0%	10,3%	2,7%	45%
Bush-ekspansjon				
2002–2006	2,9%	10,9%	1,0%	73%

Kilde: Trevor Evans, «Krisens røtter», i Kristen Nordhaug og Helene Bank, (red.), *Fritt fall – Finanskrisen og utveier*, Res Publica, Oslo, 2009, s. 20.

Siden begynnelsen av 1990-årene er altså etterspørselsveksten i USA blitt skapt av en finansboble basert på raskt stigende aktivapriser, mens real-lønningene stagnerte. Samtidig fungerte den amerikanske økonomien som lokomotiv for økonomiene med store handelsoverskudd overfor USA. De ble så å si dradd fram av den boblebetingede etterspørselsveksten i USA.

I 2007-08 sprakk denne bobla. For å redde finanssystemet har sentralbankene i alle vestlige stater pumpet store pengemengder inn i banksystemet, og regjeringene har satt i gang en svært ekspansiv finanspolitikk.³³ Rikelig likviditet i deler av banksystemet, lav rente og synkende dollarkurs har ført til at spekulantene igjen er i full aktivitet. For i hovedsak lånte dollars («shortede dollars») kjøper aktørene en rekke aktiva med stigende pris: aksjer, sukker, olje, kobber, gull, osv.³⁴ Nouriel Roubini, en av de ytterst få amerikanske økonomene som forutså finanskrisa i 2008, kommenterer: «... den amerikanske dollarens fall fører til massive kapitalgevinster på short dollar posisjoner. La oss oppsummere: Markedsaktørene låner ved 20% negative rentesatser for på en sterkt lånefinansiert basis å investere i risikable globale aktiva som stiger i pris på grunn av overlikviditet og en massiv *carry trade*.»³⁵ Er den neste boblesprekken like om hjørnet? Vil en ny og enda verre økonomisk krise så å si legge seg opp på den nåværende krisa?

Endret handelsmønster

Som sagt er det underskuddene på driftsbalansen overfor utlandet som fører til den voksende netto utenlandsgjelden. Og som vi har sett, er 90% av underskuddene på driftsbalansen skapt av underskudd på handelsbalansen. De fem landene/regionene i tabell 3 representerte i perioden 1985–2006 mellom 68% og 72% av USAs underskudd i varehandelen. Av tabellen framgår det at Canada/Mexicos og EUs andeler av underskuddet har vært temmelig stabile. De store endringene gjelder Japan og Kina. I 1989–1992 representerte Japan hele 45,5% av USAs varehandelsunderskudd, mens Kina sto for bare 11,8%. I 2006 var dette bildet totalt snudd. Japans andel hadde sunket til 10,6%, mens Kinas andel hadde økt til 27,8%. Det året var USAs handelsunderskudd med Kina på 232,6 milliarder dollar, som økte ytterligere til 268 milliarder dollar tilsvarende 40% av USAs totale handelsunderskudd i 2008.³⁶

I løpet av 15 år er Kina blitt USAs viktigste handelspartner, men også handelsrival. Rivaliseringen kommer ikke bare av at kinesiske produkter utkonkurrerer amerikanske på USAs innenlandsmarked og genererer voksende handelsunderskudd, men også fordi kinesiske produkter i stor grad utkonkurrerer de amerikanske på USAs eksportmarkeder.³⁷

I 2006 kom 15,4% av USAs samlede vareimport fra Kina. Bare Canada hadde en større andel av USAs import med 16,2%.³⁸ Kina sto imidlertid for hele 27,8% av USAs samlede handelsunderskudd. Det er ingen tvil om at særlig Kongressen i USA nå betrakter Kina som den store rivalen både på

hjemmemarkedet og på markeder utenlands. Stephen Roach, sjefsøkonom i Morgan Stanley, har påpekt at bare i 2005 og 2006 ble det i Kongressen foreslått 27 lovvedtak rettet mot Kina.³⁹

Tabell 3. Aspekter ved USAs handelsunderskudd*

	USAs handelsunderskudd Milliarder US-dollar			Samlet underskudd i vareh. med Canada og Mexico		Underskudd i vareh. med EU (15) ⁺		Underskudd i vareh. med Japan		Underskudd i vareh. med Kina	
	(1) Totalt	(2) Tjenester	(3) Varer	Mrd. US-dollar	Som%-andel av (3)	Mrd. US-dollar	Som%-andel av (3)	Mrd. US-dollar	Som%-andel av (3)	Mrd. US-dollar	Som%-andel av (3)
1985–											
1988	125,1	(13,3)	138,4	21,2	15,3	17,8	12,9	52,3	37,8	3,6	2,6
1989–											
1992	56,8	(43,9)	100,7	3,3	3,3	(8,3)	(...)	45,8	45,5	11,9	11,8
1993–											
1996	86,6	(79,3)	165,9	23,5	14,2	8,1	4,9	57,9	34,9	31,4	18,9
1997–											
2000	225,4	(86,9)	312,3	48,5	15,5	35,6	11,4	68,8	22,0	64,8	20,8
2001	367,0	(62,5)	429,5	82,8	19,3	61,3	14,3	69,0	16,1	83,1	19,4
2002	424,4	(60,6)	485,0	85,3	17,6	82,1	16,9	70,0	14,4	103,1	21,3
2003	499,4	(51,5)	550,9	92,3	16,8	93,1	16,9	66,0	12,0	124,1	22,5
2004	613,2	(56,4)	669,6	111,6	16,7	103,9	15,5	75,6	11,3	161,9	24,2
2005	716,7	(70,4)	787,1	128,2	16,3	117,2	14,9	82,5	10,5	201,5	25,6
2006	762,5	(75,8)	838,3	136,1	16,2	116,5	13,9	88,6	10,6	232,6	27,8

* Årsgjennomsnitt for de fire periodene i tidsrommet 1985–2000.

⁺ Tallene for 2006 er for samtlige 27 medlemsland.

(...) betyr overskudd.

Datakilder: U.S. Census Bureau, Foreign Trade Statistics: www.census.gov/foreign-trade/; OECD, *National Accounts – Main Aggregates, Volume 1*, OECD, Paris, 1990, s. 32–33; og OECD, *Economic Outlook*, nr. 81, Paris, juni 2007, s. 285.

Et av USAs hovedankemål er at den kinesiske yuan (også kalt renminbi, RMB) er undervurdert. Men kinesiske myndigheter kan med god grunn svare at det er dollaren som er overvurdert i forhold til alle andre betydelige valutaer, i og med at USA har store handelsunderskudd ikke bare med Kina, men med alle sine viktige handelspartnere (tabell 3). I juli 2005 opphevet den kinesiske sentralbanken bindingen av yuan til dollaren og gikk over til en «administrert fleksibilitet» basert på en kurv av valutaer som inkluderer blant andre euro og japanske yen. I de neste 3 årene ble yuan revaluert med 21% i forhold til dollar. Men siden juli 2008 har de igjen holdt en fast kurs på 6,83 yuan pr. dollar. Den 21. juni 2009, rett før G-20 møtet, erklærte imidlertid den kinesiske sentralbanken at de vil gjøre yuankursen mer markedsorientert igjen.⁴⁰

Men det er uansett grunn til å spørre om en revaluering av yuan kan «bremse» Kina i nevneverdig grad. Er det dessuten slik at den kinesiske kapitalismen utelukkende er en rival til den amerikanske, eller har verdens to økonomiske stormakter viklet seg inn i et gjensidig avhengighetsforhold? For å kunne antyde svar på disse spørsmålene må vi se litt på Kinas økonomiske utvikling de siste 25 årene.

Den kinesiske kapitalismens frammarsj

I perioden 1990–2006 vokste Kinas BNP pr. capita med gjennomsnittlig 9,2% pr. år. Det tilsvarer vel en firedobling, og ikke noe annet land har noen gang i historien hatt en tilnærmedesvis så høy vekstrate over et så langt tidsrom.⁴¹ Hvis trendene fra 2000 til 2006 varer ved, vil Kinas BNP pr. capita målt i kjøpekraftsjusterte dollar nå nivået til USA og Norge rundt år 2030. Grunnlaget for denne voldsomme veksten var og er en rask industrialisering. I perioden 1990–2006 vokste industriproduksjonen med gjennomsnittlig 12,4% pr. år, som betyr at den økte med en faktor på 6,5.

Den forserte industrialiseringen startet rundt 1980, da myndighetene satset systematisk på industrialisering gjennom importsubstitusjon (ISI). Kinas ISI var basert på et todelt system: På den ene siden statseide foretak som i hovedsak produserte konsum- og investeringsvarer; på den andre siden «småbybedrifter» (TVEs) som iallfall i navnet var eid av kommunene og for det meste produserte mellomprodukter og innsatsvarer til statsforetakene. I midten av 1980-årene sysselsatte statsforetakene ca. 70 millioner arbeidere, og rundt 1990 fantes det 25 millioner TVEs med totalt over 100 millioner sysselsatte. Disse sistnevnte foretakene sto da for ca. 40% av den samlede industriproduksjonen i Kina.⁴²

En avgjørende forutsetning for at ISI lyktes var den raske økningen av jordbruksoverskuddet som gjorde det mulig å fø en voksende befolkning utenfor jordbrukssektoren uten en belastende stor import av matvarer. Deng Xiaopings økonomiske reform satte «jordbruket først». I 1978–1983 ble jordbrukskommunene i realiteten avvirket og disponeringen av brukene og produksjonsbeslutningene overlatt til de enkelte bondehusholdene. Samtidig ble produsentprisene for jordbruksprodukter kraftig økt i 1979 og igjen i 1983. Da fikk bøndene dessuten tillatelse til selv å organisere transport og markedsføring av produktene sine. I 1984 fikk bønder også tillatelse til å ta arbeid i TVEs i nærliggende byer.⁴³ Disse reformene bidro utvilsomt til det som kan kalles Kinas «jordbruksrevolusjon»: en økning av produksjonen på 80% (5,5% pr. år) fra 1979 til 1990. Produksjonsveksten kom i hovedsak fra bedre dyrkingsmetoder som gjorde at landproduktiviteten økte med 44% (3,4% pr. år) fra 1979 til 1990.

Parallelt med ISI begynte myndighetene å gjøre forsøk med industriproduksjon for eksport i såkalte «soner for eksportproduksjon». De første av

disse sonene var plassert i Guandong (de trakk til seg store investeringer fra kapitalister i Hongkong) og Fujian (som ligger rett innenfor Taiwan). Plasseringen var orientert ut fra en strategi om å satse på oversjøisk kinesisk kapital, kombinert med gjenforeningspolitikk overfor Hongkong og Taiwan. Men produksjonen i eksportsonene var ikke stor nok til å bidra til den samlede industriproduksjonen i særlig grad. Det var takket være ISI at industriproduksjonen vokste med gjennomsnittlig 9,5% pr. år fra 1980 til 1990.

I 1987 aksepterte kommunistpartiet at industrialiseringen skulle bli eksportorientert, og i 1992–1994 satte regjeringen alle krefter inn for en eksportorientert industrialisering med åpning for utenrikshandel og utenlandske direkte investeringer (FDI).⁴⁴ I løpet av få år ble Kina den største mottakeren blant u-landene av FDI.⁴⁵ De økte fra 3,5 milliarder dollar i 1990 til 44,2 milliarder i 1997 og 79,1 milliarder i 2005. Rundt år 2000 foregikk nesten en tredjedel av industriproduksjonen i fabrikker som hadde tilknytning til utenlandske foretak.⁴⁶

FDI har utvilsomt vært viktig for Kinas anskaffelse og etterligning av moderne industriteknologi, men disse investeringene var og er små sammenlignet med de totale investeringene i økonomien. Som andel av Kinas samlede bruttorealinvesteringer nådde FDI en topp på 12,2% i 1997 og sank deretter til 8,1% i 2005.

Den hardere konkurransen som følge av åpningen av økonomien i 1990-årene førte til at en stor del av de statseide industriforetakene gikk konkurs, ble privatisert eller nedlagt. Disse foretakenes andel av samlet industri-sysselsetting sank fra 40% i 1990 til 14% i 2002.⁴⁷ Offentlig sektors andel av samlet urban sysselsetting sank fra 82% i 1991 til 27% i 2005. Mange TVEs som i stor grad hadde spesialisert seg på underleveranser til statsforetakene, led dermed samme skjebne. Gjennom denne prosessen mistet mer enn 50 millioner mennesker jobbene sine.⁴⁸ I løpet av 1990-årene forsvant det netto ca. 15 millioner industriarbeidsplasser i Kina.⁴⁹ Så å si på ruinene av TVEs vokste det fram en skog av nesten utelukkende privateide småbedrifter som kompenserte en stor del av sysselsettingstapet, særlig i TVEs. Det er blitt anslått at tallet på småbedrifter økte fra ca. 8 millioner i 2001 til rundt 60 millioner i 2009, og at over 95% av dem er privateide.⁵⁰

Særlig de statseide foretakene, og i mindre grad også småbybedriftene hadde måttet yte en rekke sosiale tjenester til arbeiderne, som boliger, pensjoner, helsetjenester og skoler. Med nedleggelsen av de importsubstituerende industriene forsvant slike rettigheter, og særlig i landsbyene og på landsbygda ble det mer fattigdom og arbeidsløshet, noe som førte til at over hundre millioner mennesker migrerte til byene, midlertidig eller for godt. I litteraturen er denne veldige folkeforflyttingen blitt kalt «den største masse-migrasjon verden noen gang har sett».⁵¹ Slik dannet det seg en veldig reservearmé av arbeidskraft som ILO rundt år 2000 anslo til over 20% av den urbane arbeidsstyrken, eller over 50 millioner mennesker.⁵² Av den totale

arbeiderklassen i byene på ca. 350 millioner i år 2000 er det blitt anslått at ca. 100 millioner arbeidet for lønn i private virksomheter og dermed offisielt ble klassifisert som lønnsarbeidere.⁵³

Denne industrielle reservearmeen har sitt grunnlag i store inntektsforskjeller mellom by og land med røtter tilbake til Mao-perioden. Mens landbruket da var tvunget til å selge matvarer til staten til administrativt fastsatte lave priser, mottok bybefolkningen subsidierte matvarer, husvære og velferdsgoder fra staten. Inntektsulikhetene mellom by og land og mellom regioner ble opprettholdt gjennom strenge begrensninger på retten til å flytte.⁵⁴ Det statlige husholdsregisteret kalt *hukou*, ble etablert under Mao. Det bidrar til å opprettholde den urbane reservearmeen av billig arbeidskraft, trass i at den opprinnelige hensikten var å begrense migrasjonen fra landsbygda til byene.⁵⁵ Under *hukou* har arbeidere som migrerer til byene, fortsatt sin hjemstavn på landsbygda. De må betale en avgift for retten til å migrere, og de får ikke fulle rettigheter som medlemmer av bysamfunnet. De har dårlige bosteder og er utelukket fra en rekke sosiale tjenester. Walker og Buck skriver: «*Hukou* er en brutal metode som diskriminerer mellom klasser av mennesker og holder den omstreifende befolkningen marginalisert. Det tjener til å opprettholde en lavtlønnet arbeidsstyrke, å redusere etterspørselen etter urban infrastruktur, for eksempel skoler, og å legge til rette for rask kapitalakkumulasjon.»⁵⁶

Kombinert med *hukou* bidrar inntektsgapet mellom by og land til å opprettholde den veldige reservearmeen. I de siste 20 årene har gjennomsnittlig inntekt pr. capita på landsbygda aldri vært over 40% av inntektsnivået i byene, siden 2002 har den ligget under en tredjedel av byene.⁵⁷ Kinesiske myndigheter anslår tallet på migrasjonsarbeidere i byene til ca. 120 millioner i 2008.⁵⁸ På grunnlag av offisiell statistikk, blant annet statistikk over urban lønnsvekst, er det likevel noen som hevder at reservearmeen er i ferd med å bli uttømt.⁵⁹

Men for det første refererer den offisielle statistikken til lønningene til statlig ansatte som, i motsetning til de fleste u-land, er mye høyere og stiger raskere enn arbeidslønningene i privat sektor.⁶⁰ For det andre lever fortsatt 59% av Kinas vel 1,3 milliarder mennesker på landsbygda. I 2006 arbeidet ca. 55% av den totale arbeidsstyrken, dvs. ca. 430 millioner mennesker i jordbruket, mens jordbrukets bidrag til totalt BNP var på bare 12%. Dette er et tegn på stor skjult arbeidsløshet og indikerer at mange titalls millioner mennesker fortsatt kommer til å migrere fra jordbruket. Sammen med den store arbeidsløsheten i byene, utgjør dette en reservearmé uten historisk side-stykke.⁶¹

Etter 25 år med rask økonomisk vekst var reallønnsnivået i Kinas industri i 2004 fortsatt bare ca. 3% av nivået i USA og vel 8% av nivået i de nye industrilandene i Asia (tabell 4).⁶² Reallønningene i Japan og Sør-Korea var omtrent 10 ganger høyere enn i Kina etter like lange perioder med rask

økonomisk vekst. Det synes altså rimelig å anta at det veldige lønnsgapet mellom USA og Kina ikke vil minke nevneverdig i overskuelig framtid.⁶³ En grunn til det er den sterke produktivitsveksten og den tilsvarende svake veksten i sysselsettingen i kinesisk industri.

Tabell 4: Gjennomsnittlige lønnskostnader pr. arbeidstime i industrien i 2004

	Kina	USA	Brasil	Mexico	Japan	Asiatiske NIC*
US dollar	0,67	22,87	2,88	2,35	21,44	8,00
Kina som %-andel av:	100,0%	3,0%	23,3%	28,5%	3,1%	8,4%

Totale lønnskostnader inklusive arbeidsgivernes sosialkostnader (arbeidsgiveravgift etc.) beregnet ved løpende valutakurser.

* Asiatiske NIC omfatter Hong Kong, Sør-Korea, Singapore og Taiwan.

Kilde: Erin Lett og Judith Banister, «Labor costs of manufacturing employees in China: an update to 2003-04», *Monthly Labor Review*, november 2006.

Gjennom en lang periode har arbeidsproduktiviteten i industrien økt med mellom 10 og 20% pr. år. I 2006 var produktivitsveksten på 20%, som innebar en kraftig reduksjon av kostnad pr. produsert enhet.⁶⁴ Veksten i sysselsettingen i industrien har derimot vært svært beskjeden. Industriens andel av samlet sysselsetting, estimert til litt over 20%, var ikke høyere i 2006 enn i 1990. Det samme bildet gjelder økonomien som helhet. Siden 1992 har veksten i sysselsettingen vært svak, mens arbeidsproduktiviteten har økt voldsomt. I 2006 bidro veksten i arbeidsproduktiviteten 7,3 ganger mer enn sysselsettingsveksten til veksten i BNP.⁶⁵

Den svake veksten i sysselsettingen har bidradd til å dempe reallønnsveksten og presse ned lønningenes andel av BNP. Under ISI-fasen i 1980-årene var lønnsandelen mellom 50 og 55% av BNP. Siden slutten av 1990-årene er andelen blitt sterkt redusert, samtidig som det har skjedd en sterk omfordeling mellom arbeid og kapital. Selskapenes profitt som andel av BNP økte fra 23% i 1995 til 31% i 2005, mens lønningenes andel av BNP falt fra 51% til 40% i det samme tidsrommet.⁶⁶

Samtidig har det vært en sterk økning i lønnsfordelingen langs to dimensjoner. For det første vokste forskjellen i realinntekt mellom by og land med ca. 50% mellom 1990 og 2005.⁶⁷ Ifølge noen estimater er inntektsforskjellen mellom by og land nå større i Kina enn i noe annet land.⁶⁸ For det andre har det vært en voldsom økning i lønnsfordelingen i byene der ledere i topp- og mellomsjiktet, særlig i industri- og finanssektoren, har skaffet seg lønninger nesten på vestlig nivå. Som resultat av denne utviklingen ble Gini-indeksen for inntektsfordelingen i Kina mer enn doblet, fra 0,22 i 1978 til 0,403 i 1998 og 0,496 i 2006. I 2007 ble det registrert 106 dollarmilliardærer i Kina. Det var et høyere tall enn i noe annet land unntatt USA.⁶⁹

Kinas veldig raske kapitalakkumulasjon er uttrykt ved en høy investeringsrate. Tabell 5 viser at bruttorealinvesteringenes andel av BNP allerede i 1995 lå på nærmere 42%. Reformene i offentlige selskaper førte til et fall fram til århundreskiftet, men så steg investeringsraten igjen til over 48% i 2009 og 2010.⁷⁰ Spareraten er enda høyere. Den steg fra 38% av BNP i 2000 til hele 53% i 2008. Differensen mellom Kinas spare- og investeringsrater, som reflekterer overskuddet på handelsbalansen, innebærer at Kina er en betydelig nettoeksportør av kapital.

Tabell 5: Privat konsum, realinvesteringer og sparing i Kina som prosentandeler av BNP

	1995	2000	2005	2008	2009	2010
Privat konsum	46,7	46,2	39,3	35,2	35,6	33,5
Samlede realinvesteringer	41,9	35,1	42,1	44,0	48,3	48,2
Total sparing	39,6	38,0	46,4	51,5	51,0	53,0

Kilde: Asian Development Bank, *Key Indicators for Asia and the Pacific 2011*, s. 167, 169, 172.

Motsatsen til høy realinvestering og sparing er lavt konsum. Det private konsumet som andel av BNP har falt fra 46,7% i 1995 til 33,5% i 2010. Det er sannsynligvis et av de laveste nivåene i verden. (Til sammenligning var det private konsumets andel av BNP 70% i USA, 58% i India og 53% i Sør-Korea i 2006.)⁷¹

Den lave lønnsandelen og det lave private konsumet har resultert i relativ stagnasjon i hjemmemarkedet for forbruksvarer, som er blitt erstattet av en sterk eksportvekst. Den ble kraftig stimulert av at Hongkong ble overført til Kina i 1997 og at Kina ble medlem av WTO i 2001. Fra 2002 til 2005 økte eksportvolumet med gjennomsnittlig 27% pr. år. Eksportens andel av BNP steg fra et gjennomsnitt på 15% i 1985–1990 til 23% i 2001 og 37% i 2005–2006. Det er helt eksepsjonelt at økonomier på størrelse med den kinesiske har en så stor eksportandel. I takt med den voksende eksportandelen økte overskuddet på handelsbalansen fra 16,1 milliarder dollar i 1995 til 28,9 milliarder i 2000, 125,5 milliarder i 2006 og en foreløpig historisk topp på 349 milliarder dollar i 2008.⁷²

Kina er et mønstereksempel på «økonomisk utvikling med ubegrenset arbeidstilbud», der store mengder billig arbeidskraft fra ikke-kapitalistisk sektor (særlig fra landbruket) presser ned lønningene i kapitalistisk sektor.⁷³ I perioden 1980–2006 økte landets andel av verdens samlede BNP fra 3 til 17%. Til sammenligning hadde USA og EU hver ca. 20% av verdens BNP i 2006. I løpet av de fem årene fra 2001, da Kina ble medlem av WTO, til 2006 ble landets andel av verdens samlede eksport doblet fra 4 til 8%. Andelen av Kinas samlede eksport som går til EU og USA, vokste fra 30,2% i 1996 til 40,7% i 2005–2006.⁷⁴

Den kinesiske industrien består ikke lenger bare av såkalte «arbeidsintensive» virksomheter som etterspør ufaglært arbeidskraft. Industriutviklingen skjer nå i hovedsak i høyteknologiske bransjer som står for en raskt økende andel av eksporten til USA og EU. Kinesisk industri produserer og eksporterer i dag så å si alt, fra vaskemaskiner og klimaanlegg til mobiltelefoner, fotoutstyr, TV-apparater, DVD-spillere, minnebrikker, minnepinner, datamaskiner, LCD- og plasmaskjermer osv. Den kinesiske produsenten Haier har kapret en fjerdedel av USAs marked for små kjøleskap, og konsernet Lenovo er et av verdens aller fremste og største innen datateknologi. I 2004 kjøpte Lenovo PC-avdelingen til selveste IBM.⁷⁵ I 2006 eksporterte Kina IKT-produkter for 300 milliarder dollar, mot USAs ca. 170 milliarder, og Kina hadde et handelsoverskudd på 75 milliarder dollar i slike produkter.⁷⁶

Kinas bilindustri har vokst voldsomt. Rundt århundreskiftet var den fortsatt temmelig ubetydelig, og i 2002 ble det produsert ca. 1,6 millioner biler. I 2006 nådde bilproduksjonen 7,3 millioner enheter. Med et totalt salg på 7,2 millioner enheter, derav 3,8 millioner personbiler, overtok Kina i 2006 Japans posisjon som verdens nest største bilmarked (etter USA). I 2007 hadde landet 16 bilfabrikker som sammen med den bilrelaterte industrien sysselsatte nærmere 130 millioner mennesker, dvs. nesten 17% av den totale arbeidsstyrken.⁷⁷ Fra september 2008 til september 2009, altså under den økonomiske krisa, økte bilsalget i Kina med 84%. I de første åtte månedene av 2009 var salget av lette motorkjøretøyer i Kina på 12 millioner enheter, som betyr at Kina har innhentet USA.⁷⁸ Kinas bilproduksjon kom i 2009 opp i 20% av den totale bilproduksjonen i verden.⁷⁹ Nå forbereder de å rykke fram på verdensmarkedet.

De som tror at mange amerikanske industrier har «komparative fortrinn» i forhold til Kina, tar feil. På grunn av store kostnadsfordeler kombinert med god kvalitet er kinesisk industri i dag overlegen i forhold til eller jevnbyrdig med den amerikanske innen praktisk talt alle bransjer. Den eneste sektoren der amerikansk næringsliv kan konkurrere med Kina, er jordbruket. Amerikansk eksport av jordbruksprodukter til Kina har da også vokst sterkt de siste 10–15 årene. Men det er en mager trøst for industrien. I forhold til Kina er USA i ferd med å få karakter av et u-land: eksport av jordbruksvarer og import av industrivarer. Dette er et problem som stikker langt dypere enn at det kan bøtes på med oppskrivning av den kinesiske yuan. Sosialt sett har kapitalismen i Shanghai sterke likhetstrekk med Manchester-kapitalismen tidlig på 1800-tallet; teknologisk er det en kapitalisme fra det 20. og 21. århundre. Det er en formidabel kombinasjon i den internasjonale konkurransen.

Men Kinas voldsomme kapitalistiske ekspansjon er slett ikke uten problemer. Et første problem er det voksende omfanget av «landran». Kinas sterke økonomiske vekst og utvidelsen av by- og industriområder har gjort land mer verdifullt. Usikre eiendomsrettigheter og dårlig utviklede jord-

registre gjør det lett for lokale myndigheter å beslaglegge landbruksland. Lokale myndigheter mottar store inntekter fra tomtsalg til utviklere som også betaler mye skatt, mens bøndene normalt får en svært begrenset kompensasjon. Landran er også en viktig inntektskilde for korruperte embetsmenn.⁸⁰ Dette har ført til en ulmende sosial uro som myndighetene etter hvert kan få problemer med å holde i sjakk.⁸¹

I oktober 2008 vedtok Det kinesiske kommunistparti et program for en større jordreform. Den har som mål å styrke bøndenes eiendomsrett til jorda de dyrker, begrense landran og fremme investeringer i landbruket, men reformen vil samtidig gjøre land omsettelig for å fremme sammenslåinger til større og mer effektive bruksenheter, noe som kan skape økt ulikhet på landsbygda. Det er uansett usikkert om bøndenes eiendomsrettigheter vil styrkes. Bukken passer havresekken. De samme lokalmyndighetene som står bak landranene, skal fortolke og sette i verk nye landlover, vurdere landverdier og utstede dokumenter som sikrer bøndenes eiendomsrettigheter.⁸²

Et annet problem er overinvesteringer og unyttet industrikapasitet som forsterkes av Kinas sterke eksportorientering og sårbarhet overfor internasjonale konjunktursvingninger. Under krisa har kapasitetsutnyttelsen falt i en rekke viktige industrisektorer, deriblant produksjon av stål, aluminium, sement og etylen, mens det har vært mer moderate fall innen oljeraffinering og produksjon av vindkraft. Kinas overkapasitet presser ned priser og profitter i hele verdensøkonomien siden landet står for en svært stor andel av verdens produksjon. For eksempel hadde Kina i 2008 38% av verdens stålproduksjon. Dets overkapasitet utgjorde da 9% av verdens stålproduksjon og var større enn den samlede produksjonen til det nest største produsentlandet, Japan.⁸³

Den kinesiske industriens overkapasitet er blitt drevet fram av lokalmyndigheter fra provinsnivå og nedover til småbyer og landsbyer. Fra midten av 1980-åra fikk de adgang til å beholde og fritt bruke ekstra skatteinntekter når de hadde oppfylt sine lokale forpliktelser og overført en viss andel av skatteinntektene til høyere nivåer. Dette ga støtet til en aktiv økonomisk politikk blant lokalmyndigheter for å øke skatteinntektene.⁸⁴ Provsregjeringene konkurrerte med hverandre om å tiltrekke investeringer og blokkerte investeringer på tvers av provinser. Selskapene reinvesterte derfor innen sine egne provinser. I tillegg reinvesterte de hovedsakelig innen etablerte produksjonsgrener siden det forholdsvis primitive kinesiske finanssystemet var dårlig egnet til å spre investeringer inn i nye områder. Investeringer ble dermed konsentrert innenfor etablerte produksjonsgrener og duplisert mellom provinser. Det fremmet oppbygging av overkapasitet.⁸⁵

Reformer av de statseide selskapene i slutten av 1990-åra «løste» midlertidig noen av problemene med overkapasitet gjennom konkurser og nedbemanninger. Subsidiar til selskaper med underskudd ble redusert, små og middels store selskaper ble fusjonert eller slått konkurs. De store kjerne-

selskapene ble imidlertid beholdt under offentlig eie. De ble omorganisert, og produksjonskapasiteten deres ble redusert. Som kompensasjon for kapasitetsreduksjon fikk de tillatelse til å beholde utbyttet som de tidligere hadde betalt til sine statlige eiere. Dessuten ble deres tidligere velferdsforpliktelser overtatt av staten. Selskapenes fortjeneste økte gradvis utover årtusenskiftet etter en hard omstillingsperiode, og ble i stor grad reinvestert i produksjon. Dermed vendte problemene med overkapasitet tilbake.⁸⁶

Overkapasiteten i industrien presser ned priser og profitter og øker omfanget av misligholdte lån. Det kamufleres gjennom utstedelse av nye lån, statlige gjeldssaneringer og ved at statlige selskaper tar over gjelda til svake selskaper. Sentralregjeringen i Kina har forsøkt å begrense oppbyggingen av overkapasitet, men den er dårlig i stand til å kontrollere lokale myndigheter og selskaper. I de statseide bankene er utlån kontrollert av filialer i provinser og på lavere administrativt nivå, ikke av hovedkontorene i Beijing. Disse lokale bankfilialene er tett sammenvevd med lokale myndigheter. Utlånene deres styres av hensyn til sosial stabilitet, jobbskaping, statsinntekter og støtte til statseide selskaper, heller enn av ren lønnsomhet. Sentralbankens forsøk på å begrense utlånsveksten gjennom høyere styringsrente har ikke ført fram, mens dens skjerpning av reservekrav blir omgått.⁸⁷ I 2006–07 forsøkte regjeringen å nedlegge og begrense produksjonen i en rekke mindre stålverk. Lokale embetsmenn og bestyrere nektet å adlyde eller klarte å omgå disse kravene på forskjellig vis. Reduksjonen i kapasitet var minimal.⁸⁸

Den kraftige internasjonale konjunkturedgangen siden 2007 har rammet den kinesiske eksporten hardt. Myndighetene møtte denne situasjonen «med en sterkere finanspolitisk stimulans og en sterkere kredittvekst enn noen annen stor økonomi» (*The Economist*). I november 2008 vedtok regjeringen en finanspolitisk tiltakspakke tilsvarende 570 milliarder dollar, og i første halvår 2009 ble utlånene fra bankene økt med 980 milliarder dollar som svarte til en utlånsvekst på 27%. Etterpå har sentralbanken strevd med å kontrollere omfanget av bankutlån, uten å lykkes.⁸⁹

Tiltakene mot krisa har i all hovedsak gått ut på å øke de offentlige investeringene i veier, jernbaner, kraftverk, elektrisitetsnett osv., foruten støtte til eksportindustriene som er lokalisert i kystprovinsene. Dette har ført til at bruttorealinvesteringenes andel av BNP nådde et historisk toppnivå på over 48% i 2009 og 2010. Det private konsumets andel av BNP har derimot fortsatt å synke og nådde et historisk lavmål på 33,5% i 2010. Problemet med lavt privat konsum kan bare løses ved at arbeidslønningene i byene og inntektene på landsbygda økes. Det vil innebære en styrking av hjemmemarkedet, slik at eksportens andel av BNP går ned. Men dette kan bare skje gjennom en kraftig og neppe friksjonsfri modifikasjon av den rådende akkumulasjonsmodellen. Og som Hung Ho-Fung påpeker: «Byråkrater og bedriftsledere fra kystprovinsene er blitt en mektig gruppe som er i stand til å gi retning til utformingen og implementeringen av sentralregjeringens

politikk. Hittil har denne gruppen vært ubøyelig i sin motstand mot en slik reorientering.»⁹⁰

På den andre siden har krisetiltakene motvirket økningen i arbeidsløsheten. BNP økte med 9,2% i 2009 og 10,3% i 2010. Samtidig har tiltakene ført til litt høyere import, mens eksporten har sunket. Eksportens andel av BNP gikk ned fra 38% i 2007 til 26,7% i 2009, mens overskuddet på driftsbalansen med utlandet har gått ned fra 412 milliarder dollar i 2008 til ca. 305 milliarder i 2009.⁹¹ Et lavere eksportoverskudd vil gjøre den kinesiske økonomien mer robust overfor internasjonale konjunktursvingninger. Men på litt sikt må kjerneaspektet ved den rådende akkumulasjonsmodellen endres: Økonomien må vris bort fra den ekstremt høye investeringsraten og over på et høyere konsumnivå både i privat og offentlig sektor. Det vil kreve en kraftig økning av arbeidslønningene i byene og inntektsnivået på landsbygda som vanskelig lar seg gjennomføre før de rådende maktforholdene er endret.

Et enda alvorligere problem er at Kina blir stadig mer avhengig av importert energi og råvarer. Kina er nå verdens største forbruker av råvarer som kull, stål og kobber, og landet er verdens største importør av jernmalm, mangan, bly, krom og kobber. Kina sto i 2006 for 25% av den totale kobberimport i verden og er dessuten verdens største importør av soyabønner, trevirke og bomull.⁹² Landets raskt voksende etterspørsel etter disse råvarene er hovedgrunnen til prisstigningen på verdensmarkedet før finanskrisa.⁹³ Samtidig er Kina blitt en storforbruker av energi, hovedsakelig i form av kull og importert olje. I perioden 1997–2004 økte energiforbruket med gjennomsnittlig 5,7% pr. år.

To oljetørste stormakter

Vi har sett at handelsrelasjonen mellom USA og Kina har karakter av et skjebnefellesskap. De finansielle forholdene mellom de to landene er dessuten slik at en sterk svekkelse av dollaren vil skade begge land. Når det gjelder råvarer, først og fremst olje, stiller saken seg helt annerledes. På dette feltet er de to landene potensielle rivaler.

I 1980-årene var Kina Asias største oljeeksportør, og inntil 1993 var landet selvforsynt. Deretter begynte både forbruk og netto import å stige raskt. Forbruket ble mer enn doblet, fra 3,3 millioner fat pr. dag i 1995 til 7,2 millioner i 2006. I 2003 ble Kina verdens nest største forbruker av olje, etter USA, og året etter rykket landet opp til tredje plass blant verdens netto importører, etter USA og Japan. Fra 2004 til 2006 utgjorde økningen i Kinas oljeforbruk 37% av hele verdens forbruksøkning, og i 2009 importerte Kina 51,2% av sitt oljeforbruk.⁹⁴ Ifølge Det internasjonale energibyråets (IEA) prognose vil Kina stå for hele 30% av tilveksten i verdens oljeforbruk mellom 2006 og 2020. IEA regner dessuten med at Kinas nettoimport i 2030 vil utgjøre vel 80% av landets totale forbruk.⁹⁵

I likhet med USA er Kina sterkt avhengig av oljeimport fra Midtøsten inklusive Saudi-Arabia. I 2009 kom 41% av Kinas oljeimport fra land i Midtøsten. For å redusere risikoen for forsyningskrise arbeider myndighetene i Beijing systematisk med å spre oljeimporten på flere land. I 2005 seilte Angola opp som Kinas viktigste land for oljeimport (18% av total import), og det satses stort på økt import fra flere land utenfor Midtøsten, blant andre Sudan, Russland, Kasakhstan, Nigeria, Ekvatorial-Guinea, Tsjad, Niger, Republikken Kongo og Indonesia.⁹⁶ Flere oljestater i Midt-Østen, blant dem Iran og Saudi-Arabia, prøver aktivt å bygge ut sine relasjoner til Kina for å motvirke den sterke avhengigheten av leveranser til USA.⁹⁷

Kinas langsiktige strategi er å sikre direkte nasjonal kontroll over olje- og gassforsyningen ved at de tre store statlige selskapene, CNPC, Sinopec og CNOOC, kjøper opp felt i utlandet. Lederne i Beijing mener at dette gir sikrere forsyninger og er billigere enn å kjøpe oljen på det internasjonale markedet. Kineserne driver handel og investerer utenlands ut fra en strikt regel om «ikke-innblanding i indre forhold».⁹⁸

De kinesiske lederne er særlig bekymret for at en av de viktigste transportårene for olje, nemlig Hormuzstredet og Malakkastredet, kan bli sperret som følge av terrorangrep eller en eventuell konflikt med USA. I 2003 ble det fraktet 15 millioner fat olje pr. dag, dvs. ca. 20% av total produksjon i verden, gjennom Hormuzstredet. To tredjedeler av denne oljen ble fraktet videre gjennom Malakkastredet mellom Indonesia og Malaysia.⁹⁹ Begge disse sundene blir i dag kontrollert av USAs marine.

USAs produksjon av olje nådde sitt historiske toppunkt i 1970/71, og landets totale produksjon sank fra 9,2 millioner fat pr. dag i 1973 til 5,1 millioner i 2006. I den samme perioden økte forbruket fra 12,4 til 15,2 millioner fat pr. dag. Det innebar at netto import som andel av totalt forbruk steg fra 26,1% i 1973 til hele 66,5% i 2006. De siste årene har importandelen sunket igjen, til 51% i 2009.¹⁰⁰ Siden rundt årtusenskiftet har USA redusert andelen av oljeimporten som kommer fra Midtøsten, og i 2009 kom bare 15,4% av USAs totale oljeimport fra Midtøsten. Men denne andelen vil måtte øke igjen i de kommende 10–15 årene, av to grunner. For det første har mange av USAs viktigste oljeleverandører (inklusive Alaska) passert «peak oil» og produserer stadig mindre hvert år. Blant disse landene er Indonesia («peak oil» i 1997), Storbritannia (1999), Egypt (1999), Gabon (1999), Australia (2000), Venezuela (2000), Norge (2001), Oman (2001), Mexico (2004) og Nigeria (2005). Disse ti landenes samlede oljeproduksjon (inklusive likvid gass) sank fra 19,2 millioner fat pr. dag, svarende til 25,7% av verdens totale produksjon, i år 2000 til 15,1 millioner fat, svarende til 18,4% av verdens totale produksjon, i 2008. I 2005 hadde 33 av verdens 48 største produsentland nådd eller passert «peak oil». For det andre ligger to tredjedeler av verdens påviste oljereserver i den muslimske verden, og 56%

av de påviste reservene ligger i Midtøsten.¹⁰¹ En storforbruker som USA kan derfor ikke unngå å bli mer avhengig av import fra Midtøsten.

USA og Kina er verdens to største oljeforbrukere, med et samlet forbruk på 28,5 millioner fat pr. dag, dvs. 33% av verdens totale forbruk, i 2007. De to stormaktenes voldsomme oljehunger og store og stigende import-avhengighet gjør det for det første sannsynlig at rivaliseringen mellom dem om verdens oljekilder vil øke.¹⁰² For det andre vil Kinas (og etter hvert Indias, Russlands og Brasils) frammarsj som storforbruker av olje og kull akselerere klimaproblemene grunnet CO₂-utslipp.¹⁰³

Rundt to tredjedeler av verdens påviste oljereserver ligger i den muslimske verden, og som nevnt hovedsakelig i Midtøsten. I tautrekkingen om denne stadig knappere lagerressursen er USA i en vanskeligere stilling enn Kina. For USA har et dobbelt prosjekt i Midtøsten, nemlig å sikre oljeforsyningene sine og å støtte og forsvare staten Israel.¹⁰⁴

Hvor lenge kan USA bære kostnadene ved sitt hegemoni?

Det amerikanske finansdepartementets redningsaksjon for AIG viste at USAs finansielle hegemoni er en viktig del av USAs hegemoni generelt, men at det også koster. Med 170 milliarder dollar av skattebetalernes penger reddet de ikke bare AIG, men også europeiske banker som hadde «forsikret» sine spekulative transaksjoner hos AIG, blant andre Société Générale i Frankrike og Deutsche Bank i Tyskland. Tysklands finansminister, Peter Steinbrück, var raskt ute med å rose USA «for å handle ikke bare i USAs interesse, men i interessene til andre nasjoner».¹⁰⁵

USAs evne til å handle ut fra den internasjonale kapitalens felles interesser er imidlertid betydelig redusert. USAs gjeldsfinansierte forbruk med grunnlag i stigende boligpriser har tidligere holdt den amerikanske økonomien gående, og styrket den øvrige verdensøkonomien, ikke minst Kina. Tabell 6 viser hvordan veksten i dette forbruket har avtatt etter utbruddet av krisa i 2007.

Fra 2005 til 2007 økte amerikanske husholdningers forbruk med 1.007 milliarder dollar og private investeringer med 116 milliarder dollar. Dette utgjorde en stor del av samlet vekst i bruttonasjonalprodukt på 1439 milliarder dollar. Fra 2007 til 2009 var økningen i husholdningers forbruk langt mindre, bare 266 milliarder dollar. Videre falt realinvesteringene med hele 666 milliarder dollar. Samlet vekst i bruttonasjonalprodukt var på beskjedne 181 milliarder dollar (tabell 6).

Tidligere i denne artikkelen ble det vist til at USAs krigskostnader i Irak og Afghanistan utgjorde 1600 milliarder dollar, eller 20900 dollar pr. amerikansk hushold, i perioden 2002–2008. Fordi krigskostnadene ikke bare blir ført på forsvarsbudsjettet, men på flere andre budsjett, for eksempel «utviklingshjelp» og «nasjonal sikkerhet», spriker beregningene.¹⁰⁶ Joseph

Stiglitz og Linda Bilmes har regnet ut at bare for Irak-krigen er de direkte kostnadene fram til 2008 et sted mellom 1750 og 2655 milliarder dollar inklusive rentene på statens lån. De anslår at krigen i Irak i begynnelsen av 2008 kostet 12 milliarder dollar pr. måned, eller 290 milliarder pr. år.¹⁰⁷

Tabell 6: Privat forbruk, personlig sparing og private realinvesteringer i USA, 2005-2009 (milliarder dollar)

	2005	2007	2009*	Endringer 2005-2007	Endringer 2007-2009
Privat forbruk	8.819,0	9.826,4	10.092,6	1.007,4	266,2
Som %-andel av BNP	69,8	69,8	70,8		
Private bruttorealinvesteringer	2.172,2	2.288,5	1.622,9	116,3	- 665,6
Som %-andel av BNP	17,2	16,3	11,4		
Bruttonasjonalprodukt	12.638,4	14.077,6	14.258,7	1.439,3	181,0

* Foreløpige anslag

Kilde: *Economic Report of the President, 2010*, Washington D.C., 2010, s. 328, 366, 369.

Likevel er det ikke først og fremst størrelsen på krigsutgiftene, men måten de blir finansiert på som kan skape de største problemene for USA. I stedet for å øke skattene for å finansiere krigene i Afghanistan og Irak gjennomførte president Bush store skattereduksjoner for de rike og finansierte krigene med statlige låneopptak. Som Bilmes og Stiglitz påpeker:

«Irak-krigen er den første siden uavhengighetskrigen [1776–1781] som vi har finansiert ved å låne penger i utlandet (kolonistene lånte fra Frankrike). Neste generasjon vil måtte betale all renten på pengene vi har lånt, inklusive de 40% av krigsfinansieringen som er lånt fra land i Midtøsten, Kina og andre utenlandske kreditorer. Neste generasjon vil også bli konfrontert med en føderal statsgjeld på 9000 milliarder dollar, en gjeld som har vokst med 12% som følge av krigen.»¹⁰⁸

USAs utenlandsgjeld er i ferd med å bli så stor at det er vanskelig å se hvordan dollaren på lengre sikt skal kunne «styrke seg» igjen. Gullstandarden og det britiske hegemoniet ble i en lang periode støttet opp gjennom kommersiell utbytting av koloniene, i hovedsak India. USAs hegemoni har ikke noen lukrativ koloni å støtte seg på. De krigene landet fører, har – iallfall økonomisk sett – ikke noen vinningside, med bare en tapsside. USAs økonomiske hegemoni er i ferd med å bli historie, og landets politiske og militære makt er rett og slett kredittfinansiert. Det gjenstår å se hvor lenge dette gapet mellom politisk-militært hegemoni og økonomiske realiteter kan vare ved.

Blir Kina det nye «lokomotivet» i verdensøkonomien?

Vi har sett at gjennom en sterk etterspørselsvekst skapt gjennom aktivaboble og kredittekspansjon har den amerikanske økonomien de siste tiårene fungert som verdensøkonomiens lokomotiv. Som konsekvens av denne prosessen har USA hatt store og voksende handelsunderskudd og akkumulert en stadig mer prekær utenlandsgjeld, mens de eksportorienterte økonomienes handelsoverskudd har ført til raskt voksende fordringer på USA. Finanskrisa i 2008–09 ser ut til å representere begynnelsen til slutten på denne utviklingen. Underskuddet på USAs driftsbalanse med utlandet falt fra 800,6 milliarder dollar i 2006 til 376,6 milliarder dollar i 2009, før det økte til 470,9 milliarder i 2010.¹⁰⁹ USAs husholdninger kan ikke på samme vis som tidligere fungere som siste garantister for verdens etterspørsel. USAs muligheter til fortsatt offentlig gjeldsfinansiering er også begrensede.

Alle stater som sitter med store fordringer på USA, vet nå at de slett ikke sitter trygt. Den største kreditoren, Kina, har forsiktig kvittet seg med litt av sine dollarreserver og solgt en del dollarobligasjoner for obligasjoner i euro. I 2007 opprettet de dessuten et statsfond, China Investment Corporation, med en startkapital på 200 milliarder dollar.¹¹⁰ Dette fondets oppgave er å kjøpe opp teknologisk og økonomisk interessante selskaper utenlands. Men disse tiltakene er småtteri sammenlignet med Kinas enorme dollarfordringer overfor USA. Rett nok har det skjedd en kraftig økning i Kinas import fra NIC-landene i Asia de siste 15 årene. Det har utviklet seg en arbeidsdeling der nabolandene forsyner Kina med komponenter og produksjonsutstyr, mens Kina orienterer sin eksportproduksjon mot Europa og USA. På denne måten er nabolandene blitt avhengige av at Kinas eksportsuksess fortsetter.¹¹¹

Som vi har sett, er det lite som tyder på at Kinas eksportorienterte vekstmodell er i ferd med å bli modifisert. I overskuelig framtid vil det amerikanske lokomotivet i verdensøkonomien neppe bli erstattet av et kinesisk. Dette kan innebære en langvarig periode med økonomisk stagnasjon og kriser.

(Mai 2011)

NOTER

- 1) Uttrykket «Kimerika» (eng. «Chimerica») stammer fra økonomihistorikeren Nial Ferguson, jf. f.eks. boken hans, *The Ascent of Money – A Financial History of the World*, Penguin, London 2009, s. 284 ff.
- 2) OECD, *Economic Outlook*, nr. 85, Paris, juni 2009, s. 300 - 311.
- 3) Nasjonalregnskapsmessig gjelder at $PU + OU = HU$. For perioden 2002–2006 var de akkumulerte underskuddene: $PU = 719$ milliarder dollar (24%), $OU = 2.297$ milliarder dollar (76%), og $HU = 3.016$ milliarder dollar (100%). Det ganske store PU skyldes slett ikke høye investeringer (i forhold til andre land), men – som vi skal se – et høyt privat konsum som innebar lav privat sparing.

- 4) Jf. www.gpoaccess.gov/usbudget/.
- 5) OECD, *Economic Outlook*, nr. 85, 2009, s. 277; «Budget of the U.S. Government, Fiscal Year 2011»: www.budget.gov/.
- 6) Ibid. og OECD, *Economic Outlook*, nr. 81, Paris, juni 2007, s. 265.
- 7) Jf. www.gpoaccess.gov/usbudget/; *Der Spiegel* nr. 48, 2007: 74.
- 8) Kilder: www.census.gov/foreign-trade/; OECD, *Economic Outlook*, nr. 60, Paris, desember 1996, A50–A54; og OECD (2007: 285–289). I tillegg til underskuddet (eventuelt overskuddet) på handelsbalansen inneholder underskuddet på driftsbalansen netto renter, dividender og overføringer (inklusive u-hjelp og militære utgifter) til utlandet.
- 9) Michael Mah-Hui Lim, *Old Wine in a New Bottle: Subprime Mortgage Crisis – Causes and Consequences*, Working paper no. 532, 2008, The Levy Economics Institute, Annandale-on-Hudson, NY, april 2008, s. 9; *Der Spiegel* nr. 26, 14.11.2011, s. 110; Chinability, «China's foreign exchange reserves, 1977-2009», <http://www.chinability.com/Reserves.htm>
- 10) IMF, *World Economic Outlook – Spillovers and Cycles in the Global Economy*, IMF, Washington D.C., april 2007, s. 272. U-landene omfatter her alle de 143 landene som ikke er klassifisert som «høyt utviklet» («advanced»). Grovt sett er det alle verdens land minus OECD-landene. De 56 u-landene med netto utenlandsgjeld, altså samme situasjon som USA, hadde i 2006 en total gjeld på 2311,5 milliarder dollar, svarende til 33% av USAs netto utenlandsgjeld. Jf. *ibid.*, s. 206–208, 272.
- 11) Jf. «Fears of Dollar Collapse as the Saudis Take Fright», *The Telegraph*, 20.09.2007. Selv om Saudi-Arabia er en storimportør av amerikanske varer, ikke minst militærutstyr, hadde USA et akkumulert handelsunderskudd med Saudi Arabia på 97,3 milliarder dollar i perioden 2000–2006 (jf. www.census.gov/foreign-trade/balance/)
- 12) *The Economist*, «A special report on China and America», 24.10.2009: 5. Ved utgangen av mars 2010 var Kinas beholdning av amerikanske statsobligasjoner kommet opp i over 895 milliarder dollar. Jf. Bloomberg News, 19.06.2010: <http://www.bloomberg.com/apps/>
- 13) Federal Reserve Statistical Board, *Flow of Funds Accounts of the United States*, www.federalreserve.gov/releases/z1/, tabell F.107.
- 14) Richard Duncan, *The Dollar Crisis: Causes, Consequences, Cures*. 2nd ed., John Wiley & Sons, Singapore, 2005, s. 276–279, 284–287. Kinas fastkurspolitikk i forhold til dollaren ble oppgitt i 2005.
- 15) Jeffrey Henderson, «China and global development: towards a Global-Asian Era?», *Contemporary Politics*, bd. 14, nr. 4, 2008, s. 383–384.
- 16) Trevor Evans, «Die gegenwärtige Finanzkrise und die Grenzen der US-amerikanischen Geldpolitik», *Prokla*, nr. 153, 2008, s. 523.
- 17) For en oversikt over finansspekulasjon i tilknytning til USAs boligboble, se Rune Skarstein, «Kannibalsk kapitalisme – Bakgrunnen for den økonomiske krisa», i Kristen Nordhaug og Helene Bank (red.), *Fritt fall – Finanskrisen og utveier*, Res Publica, Oslo, 2009. Se også Skarstein s artikkel om årsakene til den økonomiske krisa i dette heftet av *Vårdøger*.
- 18) Federal Reserve, *Flow of Funds*, desember 2008, tabell F.107.
- 19) Jf. «China Set to Reduce Exposure to Dollar», *Washington Post*, 10.01.2006; «China Forex Reserves World's Biggest», *Financial Times*, 28.03.2006;

- nettstedet www.chinability.com/Reserves/, og *Der Spiegel* nr. 48, 2007: 87. Dollarens andel av verdens valutareserver steg fra vel 45% til ca. 67% mellom 1990 og 2002. Det skyldtes i stor grad Kinas oppbygging av store valutareserver i dollar. Nedgangen i dollarens andel siden 2002 er altså foreløpig svært liten.
- 20) Mange private sparere og finansinvestorer har derimot reagert som de bruker å gjøre når en finanskriser truer. Av angst for at den amerikanske staten ikke kan forsvare dollarens verdi, med andre ord angst for depresiering av dollaren og påfølgende inflasjon, kjøper de den egentlige pengevaren, nemlig gull. Prisen for en unse gull på London-markedet steg fra gjennomsnittlig 444 dollar i 2005 til over 900 dollar den 15. januar 2008, 1180 dollar den 20. november 2009 og over 1600 dollar i august 2011. Jf. også Rune Skarstein, *Økonomi på en annen måte – Makt og penger fra europeisk føydalisme til globalisert kapitalisme*, Abstrakt forlag, Oslo, 2008, kapittel 2.3.
 - 21) Lim, *Old Wine*, s. 9.
 - 22) Jf. OECD, *Economic Outlook*, nr. 81, Paris, juni 2007, s. 239–261.
 - 23) Jf. <http://frwebgate.access.gpo.gov/>.
 - 24) Jf. Alan Greenspan og James Kennedy, *Sources and Uses of Equity Extracted from Homes*, Federal Reserve Staff Working Paper 20, 2007, s. 25. Kan lastes ned fra www.federalreserve.gov/PUBS/feds/2007.
 - 25) Jf. Rune Skarstein, «Kannibalsk kapitalisme», s. 96.
 - 26) Simon Mohun, «Distributive shares in the US economy, 1964–2001», *Cambridge Journal of Economics*, bd. 30, 2006, s. 358. Jf. også «Rich man, poor man», *The Economist*, 20.01.2007, s. 11.
 - 27) Baker, Dean (2007), *The productivity to paycheck gap: What the data show*, Center for Economic and Policy Research, New York, s. 4–8. Kan lastes ned fra: www.cepr.net.
 - 28) *The Economist*, 20.01.2007, s. 11.
 - 29) Greg Ip, «Income-Inequality gap widens», *Wall Street Journal*, 12.10.2007.
 - 30) René M. Stulz, *Hedge Funds: Past, Present and Future*, WP 2007: 3, Fisher College of Business, The Ohio State University, 2007, s. 7. (Kan lastes ned fra: www.ssrn.com/abstract=939629).
 - 31) Zacharias, Agit, Edward N. Wolff og Thomas Masterson, *Levy Institute Measure of Economic Well-Being – New Estimates of Economic Inequality in America, 1959–2004*, The Levy Economics Institute, Annandale-on-Hudson, NY, april 2009, s. 4.
 - 32) Gini-indeksen er den mest brukte indikator for å måle inntektslikhet/-ulikhet. En Gini-indeks, $G = 0$ betyr perfekt likhet, $G = 1$ betyr perfekt ulikhet, dvs. at det rikeste individet eller gruppen av individer i befolkningen har hele inntekten. En Gini-indeks mellom 0,40 og 0,50 blir som regel regnet som betydelig ulikhet, mens en indeks over 0,50 regnes som stor ulikhet. I Norge og Sverige er Gini-indeksen for inntektsfordelingen vel 0,25, i Tyskland 0,28.
 - 33) I mars 2009 meldte *Bloomberg News* at den amerikanske regjeringen og sentralbanken «har brukt, lånt ut eller forpliktet seg til 12.800 milliarder dollar», som tilsvarer 97% av USAs BNP i 2006, eller 42.100 dollar pr. innbygger i USA. Jf. Mark Pittman og Bob Ivry, «Financial rescue nears GDP as pledged top 12.8 trillion», *Bloomberg* 31.03.2009, www.bloomberg.com/apps/. I juli 2009 uttalte generalinspektøren for finansdepartementets Troubled Assets Relief Program (TARP), Neil Barofsky, at føderalstatens samlede redningspakke kan

komme opp i 23.700 milliarder dollar, som er nesten det doble av USAs BNP i 2009. Pengene fra TARP blir brukt til et storsilt oppkjøp av «råtne aktiva» fra bankene. Jf. Dawn Kopecki og Catherine Dodge, «U.S. rescue may reach \$23.3 trillion, Barofsky says», *Bloomberg* 20.07.2009, www.bloomberg.com/apps/news/. Også EU-statene har punget ut. I juni 2009 rapporterte EU at medlemsstatene har godkjent redningspakker på til sammen 5300 milliarder dollar. Jf. Meera Louis, «Bank rescue cost EU states \$5.3 trillion, more than German GDP», *Bloomberg* 12.06.2009, www.bloomberg.com/apps/news/.

- 34) Pr. 15.11.2009 hadde prisen på olje steget med 112%, sukker 79% og kobber 133%. Gullprisen i dollar har steget med 35% og var på 1180 dollar pr. unse rundt den 20. november. Jf. «Wahnsinn 2.0», *Der Spiegel* 23.11.2009, s. 72–83.
- 35) Nouriel Roubini, «Mother of all carry trades faces an inevitable bust», *Financial Times*, 01.11.2009. Vår utheving.
- 36) *Der Spiegel*, 09.11.2009: 75.
- 37) Tabell 3 viser at forverringen av USAs totale handelsbalanse (varer og tjenester) delvis skyldes at overskuddet i tjenestehandelen har sunket, fra en topp på 86,9 milliarder dollar pr. år i 1997–2000, til 51,5 milliarder i 2003. Selv om dette overskuddet har tatt seg opp igjen etter 2003, har det ikke nådd nivået fra 1993–2000. En årsak til det er sannsynligvis at kontrolltiltakene etter 11. september 2001 har ført til mindre turisme til USA.
- 38) Beregnet etter data i www.census.gov/foreign-trade/balance/; og www.census.gov/foreign-trade/statistics/.
- 39) Jf. Stephen S. Roach, *Stephen Roach on the next Asia: Opportunities and Challenges for a new globalization*, Hoboken N.J.: John Wiley & Sons, 2009, s. 363. Ingen av forslagene ble vedtatt.
- 40) Jf. Bloomberg News, «China Signals End to Yuan's Two Year Peg to Dollar», 19.06.2010: <http://www.bloomberg.com/apps/>
- 41) Når ikke annen kilde er oppgitt, er dataene for Kina hentet fra Verdensbankens database, *Development Indicators*: <http://devdata.worldbank.org/dataonline/>.
- 42) Richard Walker og Daniel Buck, «The Chinese Road», *New Left Review* nr. 46, juli–august, s. 43. Giovanni Arrighi, *Adam Smith in Beijing – Lineages of the Twenty-First Century*, Verso, London, 2007, s. 362–364 gir en god oversikt over TVEs' rolle i Kinas økonomiske utvikling.
- 43) Arrighi, *Adam Smith in Beijing*, s. 361–362.
- 44) Men kapital- og valutakontrollen er (foreløpig) blitt opprettholdt, også etter at Kina ble medlem av WTO i 2001.
- 45) David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 125–136.
- 46) Joel Andreas, «Changing Colours in China», *New Left Review*, nr. 58, november/desember, 2008, s. 130.
- 47) Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, s. 129.
- 48) Andreas, «Changing Colours», s. 130, 131.
- 49) Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, s. 144.
- 50) *The Economist*, 12.09.2009, s. 68.
- 51) Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, s. 127.
- 52) Jf. Walker og Buck, «The Chinese Road», s. 44.

- 53) Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, s. 144.
- 54) Ching Kwan Lee og Mark Selden, «Durable Inequality: the legacies of China's revolutions and the pitfalls of reform», i John Foran, David Land and Andreja Zivkovic (red.), *Revolution in the Making of the Modern World*, Routledge, London/New York, 2008, s. 84.
- 55) Dette systemet ligner mye på *The Parish Law* i England på slutten av 1700-tallet. Jf. kapittel 1.8 i Rune Skarstein, *Økonomi på en annen måte*, op.cit.
- 56) Walker og Buck, «The Chinese Road», s. 44.
- 57) Jf. Hung Ho-fung, «America's Head Servant: The PRC's Dilemma in the Global Crisis», *New Left Review*, nr. 60, november/desember 2009, s. 18–19; Barry Naughton, *The Chinese Economy: Transitions and Growth*, The MIT Press, Cambridge Mass., 2007, s. 133.
- 58) *The Economist*, 31.01.2009, s. 27. La det også være nevnt at forskere ved Minzu universitetet i Beijing anslo at ca. 15 millioner, dvs. over 10%, av disse arbeiderne ville være arbeidsløse i 2009 som følge av den økonomiske krisa (ibid.: 28).
- 59) F.eks. Wu Zhong, «China's Cheap Labor Pool Running Dry», *Asia Times Online*, 19.06.2007: www.atimes.com/; Arrighi, *Adam Smith in Beijing*, s. 360–361.
- 60) Jf. Olivia Chung, «Official Wage Figures Belie Reality», *Asia Times Online*, 31.07.2007: www.atimes.com/.
- 61) Derimot har den raske industrialiseringen ført til mangel på faglært arbeidskraft i mange bransjer.
- 62) Det har imidlertid skjedd en beskjeden «oppheving» for industriarbeidere fra 2,1 prosent av USAs nivå i 2002 til 2,7 prosent i 2006. Se Erin Lett og Judith Banister, «China's manufacturing employment and compensation costs: 2002–2006», *Monthly Labor Review*, april 2009, s. 31. Disse tallene viser gjennomsnittslønna til alle industriarbeidere og er derfor ikke direkte sammenliknbare med tallene i tabell 4 som gjelder for produksjonsarbeidere i industrien.
- 63) Jf. Andrew Glyn, «Imbalances in the Global Economy», *New Left Review*, nr. 34, juli–august, 2005, s. 21–22. Også Andrew Glyn, «Marx's Reserve Army of Labour is About to Go Global», *The Guardian*, 05.04.2006.
- 64) Jf. *The Economist*, 28.07.2007, s. 69.0
- 65) IMF, *Some Growth Trends in China*, rapport fra IMF's stedlige representant, IMF/China Limited Partner Forum, 29.09.2007, s. 3.
- 66) Hung, «America's Head Servant», s. 18–19.
- 67) *The Economist*, «A Survey of China», 25.03.2006, s. 6. Samtidig har inntektsforskjellene mellom regionene også økt.
- 68) Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, s. 127.
- 69) Jf. Andreas, «Changing Colours», s. 135–136. Kina har nå en langt høyere Gini-indeks enn f.eks. India med 0,368 i 2004/05, og Russland, 0,399 i 2002, men lavere enn Brasil med 0,57 i 2004. Jf. UNDP, *Human Development Report 2007/2008*. Fordi Gini-indeksen er basert på pengelønninger, fanger den ikke opp hele forverringen av inntektsfordelingen i Kina. Som nevnt har privatiseringen ført til at arbeiderne har tapt en rekke velferdsgoder som ble ytt av statsbedriftene og TVEs, slik som subsidierte boliger, måltider, helsetjenester og utdanning.

- 70) Data fra Verdensbankens database, *Development indicators*. Jf. også *The Economist*, 01.08.2008, s. 61.
- 71) *The Economist*, 13.10.2007, s. 90.
- 72) Jf. *The Economist*, 10.11.2007, s. 122 og OECD, *Economic Outlook*, nr. 86, preliminary edition, Paris november 2009, s. 255.
- 73) Arthur W. Lewis, «Economic Development with Unlimited Supplies of Labour», *The Manchester School*, bd. 22, nr. 2, 1954, s. 139–191.
- 74) Jf. BIS [Bank for International Settlements] (2007), *77th Annual Report*, Basel, juni 2007, s. 52–54; *The Economist*, «A Special Report on China and Its Region», 31.03.2007, s. 4–9.
- 75) Denne fabrikken, som – tiltrukket av lave lønninger – ble flyttet fra USA til Mexico etter etableringen av NAFTA, eksporterer praktisk talt hele sin produksjon til USA. Ikke rart at USAs underskudd i handelen Mexico også vokser.
- 76) *The Economist*, «A Special Report on China and Its Region», s. 9; og *The Economist*, «A Special Report on Technology in India and China», 10.11.2007, s. 4–7.
- 77) Jf. nettutgaven av *China Daily*, 22.09.2007: www.chinadaily.com.cn/china/; *Asia Times Online*, 17.08.2007: www.atimes.com/atimes/.
- 78) *The Economist*, «A special report on China and America», 24.10.2009, s. 6.
- 79) ECD, *Economic Outlook*, nr. 86, s. 253.
- 80) Alvin Y. So, «Peasant Conflict and the Local Predatory State in the Chinese Countryside», *The Journal of Peasant Studies*, bd. 34, nr. 3–4, 2007, s. 570–571; Cheng Li, «Hu Jintao's Land Reform: Ambition, Ambiguity, and Anxiety», *China Leadership Monitor*, nr. 27, 2009, s. 6–7.
- 81) Offisielt rapporterte tilfeller av «forstyrrelse av offentlig ro og orden» økte fra ca. 10.000 i 1993 til 50.000 i 2002 og 87.000 i 2005. Jf. Arrighi, *Adam Smith in Beijing*, s. 377.
- 82) Guilhem Fabre, *The Twilight of «Chimerica»? China and the Collapse of the American Model*, Ca'Foscari University of Venice, Department of Economics, Working Paper no. 6, 2009, s. 12–14; Li, «Hu Jintao's Land Reform», s. 7–8, 11–12.
- 83) European Union Chamber of Commerce in China, *Overcapacity in China: Causes, Impacts and Recommendations*, 2009, s. 19; The Japan Iron and Steel Federation, *Crude Steel Production of Main Countries*, <http://www.jisf.or.jp/en/statistics/MainCountries/index.html>.
- 84) Alvin Y. So, «Rethinking the Chinese Development Miracle», i Ho-fung Hung, red., *China and the Transformation of Global Capitalism*, Baltimore, John Hopkins University Press, 2009, s. 59–60.
- 85) Hung Ho-fung, «Rise of China and the global overaccumulation crisis», *Review of International Political Economy*, bd. 15, nr. 2, 2008, s. 158–159.
- 86) European Union, *Overcapacity in China*, s. 10–11.
- 87) Hung, «Rise of China», s. 159–160; *Stephen Roach on the next Asia*, s. 196, 200, 205.
- 88) Mark DeWeaver, «China's Excess-Capacity Nightmare», Project Syndicate, <http://www.project-syndicate.org/commentary/deweaver2>, 2009.

- 89) Jf. *The Economist*, 01.08.2009: 61; Jose Reinoso, «China pilota la recuperación», *El País*, nettutgaven, 16.08.2009; Hung, «America's Head Servant», s. 22; og Barry Naughton, «The Turning Point: Five Steps toward a Post-Crisis Economy», *China Leadership Monitor*, nr. 31, 2010, s. 5–6.
- 90) Hung, «America's Head Servant», s. 24.
- 91) Jf. Asian Development Bank, *Key Indicators for Asia and the Pacific* 2011, s. 170. The World Bank «Current account balance». <http://data.worldbank.org/indicator/BN.CAB.XOKA.CD>
- 92) Heinrich Kreft, «Chinas Politik der Energie- und Rohstoffsicherung als Herausforderung für den Westen», *Internationale Politik und Gesellschaft*, Heft 2, 2007, s. 46–48. I 2005 gikk 40% av den totale eksport av soyabønner i verden til Kina.
- 93) Jf. BIS, 2007, op.cit., s. 54.
- 94) Jf. US Energy Information Administration: www.eia.doe.gov/emeu/cabs/China/; Erica, Downs, *China*, Brookings Energy Security Series, The Brookings Institution, New York, desember 2006, s. 8–11; BIS, 2007, op.cit. s. 54; Sun Wukong, «China Aims to Diversify Oil Resources», *Asian Times Online*, 28.02.2007: www.atimes.com/atimes/; OECD (2007: 257); og når det gjelder Kinas importandel, British Petroleum (BP), *Statistical Review of World Energy*, juni 2010, s. 11 og 21.
- 95) «Addicted to Coal and Oil», *Petroleum Economist*, desember 2006; IEA [International Energy Agency], *World Oil Outlook to 2030*, forfattet av Fatih Birol, 2002.
- 96) Jf. Sun Wukong, «China Aims to Diversify Oil Sources», *Asia Times Online*, 28.02.2007: www.atimes.com; The Scramble for Oil, *Petroleum Economist*, desember 2006; Erich Follath og Alexander Jung, red., *Der neue kalte Krieg – Kampf um die Rohstoffe*, Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2006, s. 30–31; *Der Spiegel*, nr. 18, 2007: 142.
- 97) Kreft, «Chinas Politik», s. 58–59.
- 98) Kreft, «Chinas Politik», s. 54. Jf. også «The Scramble for Oil», *Petroleum Economist*, desember 2006 som siterer Sudans energiminister: «Kineserne er veldig hyggelige. De blander seg ikke inn i politikk (...). Ting blir ordnet på en grei og heldig måte.»
- 99) Kreft, «Chinas Politik», s. 53.
- 100) Jf. US Energy Information Administration, *Monthly Energy Review October 2007*: 44, tabell 3.2; og BP, *Statistical Review of World Energy*, juni 2010, s. 11 og 21. Grunnet mangel på raffinerikapasitet har USA de siste årene importert store mengder bensin og andre oljeprodukter i tillegg til råoljen.
- 101) BP 2010, *ibid.*, s. 8; US Energy Information Administration (EIA), *International Energy Outlook 2009*, US Department of Energy, Washington D.C., 2009, s. 31; og Follath og Jung, op.cit., s. 87-88.
- 102) I 2005 forhindret den amerikanske kongressen det kinesiske oljeselskapet CNOOC i å kjøpe det amerikanske selskapet Unocal med henvisning til «nasjonale strategiske interesser». Dette kan tolkes som et uttrykk for en slik gryende konflikt.
- 103) Samlet sto Kina (ca. 7,5 millioner fat pr. dag) og India (2,8 millioner fat pr. dag) i 2007 for 12% av verdens totale oljeforbruk. Jf. *Peak Oil Review*, 7. januar 2008, kan lastes ned fra www.peakoil.net/.

- 104) Artikkelen av Butenschøn, Harpviken og Mjøset i dette nummeret av *Vardøger* drøfter forholdet mellom USA, Israel og det muslimske Midtøsten.
- 105) Jf. Bertrand Benoit, «US 'will lose financial superpower status'», *Financial Times*, 25.09.2008.
- 106) Jf. Stephen Fidler, «Iraq war costs shock and awe», *Financial Times*, 17.03.2008.
- 107) Linda J. Bilmes og Joseph E. Stiglitz, «War's price tag», *Los Angeles Times*, 16.03.2008. Jf. også Joseph Stiglitz og Linda J. Bilmes, *The Three Trillion Dollar War: The true cost of the Iraq conflict*, W.W. Norton, New York, 2008.
- 108) «War's price tag», Ibid.
- 109) Jf. Bureau of Economic Analysis, International Economic Accounts, «News Release: U.S. International Transactions», 18.03.10, www.bea.gov/newsreleases/international/transactions/transnewsrelease.htm.
- 110) The World Bank «Current account balance». <http://data.worldbank.org/indicator/BN.CAB.XOKA.CD>. Jf. Rune Skarsteins artikkel om den økonomiske krisa i dette heftet av *Vardøger*, spesielt tabell 2 og tilhørende tekst.
- 111) Hung, «America's Head Servant», s. 15– 17.

Amit Bhaduri

INDIAS VEKST GJENNOM ROVDRIFT

De siste par tiårene har verdens to mest folkerike land, Kina og India, hatt økonomiske vekstrater langt over verdensgjennomsnittet. I seinere år har veksten i Kinas bruttonasjonalprodukt (BNP) vært omtrent tre ganger og i India omtrent to ganger høyere enn den gjennomsnittlige veksten i verdensøkonomien. I India begynte veksten i BNP å akselerere med statsminister Rajiv Gandhis «krypende liberalisering» rundt midten av 1980-årene, og liberaliseringen ble etablert som hovedpunktet i indisk økonomisk politikk fra og med Narashimha Raos regjering, med Manmohan Singh som finansminister, tidlig i 1990-årene.

Denne tilsynelatende suksessen har ledet den tidligere visedirektøren i Det internasjonale pengefondet (IMF), professor Stanley Fischer, til å lage et snedig forsvar for globaliseringen. Han hevder at selv om Kina og India er bare to av ca. 150 land som det finnes økonomiske data for, så har de over halvparten av verdens fattige. Dette betyr at selv om det ikke skjer noen konvergens mellom fattige og rike land målt ved inntekt pr. capita, så impliserer disse to landenes høye vekst at den nåværende globaliseringen reduserer den globale ulikheten og fattigdommen raskere enn noen gang før.¹

Av og til kan statistiske halvsannheter være mer misledende enn direkte løgn. Fischers statistikkbruk er en halvsannhet av denne sorten fordi erfaringen til vanlige mennesker i India er i strid med hans statistiske artefakt. Siden indiske borgere kan uttrykke sitt syn forholdsvis fritt i politiske valg, burde deres dom ved valgene gi en pekepinn om globaliseringens resultater. Denne dommen har vært konsekvent negativ. Under valgkampene er det derfor ikke noe parti som snakker om økonomisk reform, liberalisering og globalisering. I stedet snakker de om at staten skal iverksette større velferdstiltak. Men straks valgene er over, kommer reformene på dagsordenen igjen.

Disse helt forutsigbare svingningene i politiske erklæringer viser at politikerne vet at vanlige mennesker ikke lar seg overbevise av statistiske fantasier, men stoler på sin daglige erfaring. De aksepterer ikke at økonomisk vekst uten videre er entydig fordelaktig. Hvis inntektsfordelingen endres sterkt i deres disfavør, hvis høy vekst ikke utvider deres muligheter for finne tilfredsstillende sysselsetting og levebrød, så vil det straks bli stilt spørsmålstegn ved slik vekst i et demokrati. Det er faktisk dette som skjer, selv om det virker paradoksalt for noen. Feststemningen skapt av høy vekst blir gjennomsyret av folkelig motstand og desperasjon som ofte munner ut i undertrykt raseri. Med nesten tosifrede vekstrater sprer det seg en krypende aggresjon,

en følelse av politisk ubehag. Og ikke noen av de politiske partiene, fra høyre- til venstrefløy, kan unnslippe dette ubehaget fordi de alle har sluttet seg til en ideologi som krever vekst for enhver pris.

Hva er egentlig karakteren til denne paradoksale veksten med økt produksjon og økt folkelig vrede på samme tid? India har i lang tid vært vant til utbredt fattigdom samtidig med vekst, med eller uten «den sosialistiske formen». Mellom en tredjedel og en fjerdedel av befolkningen lever under umenneskelige forhold, i absolutt fattigdom. Tallet på de som er dømt til en slik tilværelse, har sunket svært langsomt de siste tiårene, og ca. 303 millioner mennesker lever fortsatt i den ytterste nød. Kina har gjort det bedre. Der har andelen av befolkningen som er absolutt fattige, sunket fra 53% til 8% på ca. 20 år. Det betyr en reduksjon på 45 prosentpoeng, som er litt av en prestasjon sammenlignet med Indias 17 prosentpoeng.

Fordi Kina har vokst raskere, har imidlertid dette landets relative fattigdom økt mer enn i India. Noen hevder at det voksende gapet mellom de rike og de fattige delene av det kinesiske samfunnet i de seinere årene har vært det verste i nedtegnet økonomisk historie. Det eneste unntaket er kanskje de tidligere sosialistiske landene rett etter Sovjetunionens sammenbrudd. I dagens Kina har de fattigste 20% av befolkningen 5,9% av nasjonalinntekten, mot 8,2% i India. Dette innebærer at de fattigste 20% av befolkningen i disse landene har gjennomsnittlig ca. 30 og 40% av disse landenes inntekt per capita. Men siden Kina har over dobbelt så høy per capita inntekt som India, målt både ved kjøpekraftsparitet og dollarinntekt, så er de 20% i India mye verre stilt absolutt sett. Gini-indeksen som måler ulikhet, ligger mellom 0 og 1, og den stiger med økende ulikhet. I Kina hadde denne indeksen økt til nesten 0,50 i 2006, en av de høyeste verdier i verden.² Ulikheten har økt i India også, men mindre skarpt. Fra 1993/94 til 2004/05 økte Gini-indeksen fra 0,25 til 0,27 i byene og fra 0,31 til 0,35 på landsbygda. Alle andre dimensjoner av ulikhet – mellom regioner, mellom yrkesgrupper og sektorer, og spesielt mellom by og land – har også økt raskt i de to landene, men raskere i Kina enn i India. Kort sagt: Kina har gjort det bedre enn India når det gjaldt å redusere den absolutte fattigdommen, men dårligere ved at gapet mellom rike og fattige har vokst raskere de siste 20 årene.

Et sentralt faktum er slående. Trass i enorme forskjeller i de to landenes politiske systemer så har fellesnevneren ved den høye veksten vært økende ulikhet. Det som vanligvis ikke blir forstått, er at produksjonsvekst og vekst i ulikhet ikke er to isolerte fenomener. Vi hører ofte platityden at høy vekst før eller seinere vil dryppe ned til de fattige, eller at staten kan redusere ulikheten gjennom finanspolitikken og samtidig opprettholde den høye vekstraten. Disse uttalelsene er behagelige å gripe til, men de virker ikke i praksis fordi de overser hovedtrekket ved den nåværende vekstprosessen. Denne vekstmodellen blir drevet av en mektig selvforsterkende mekanisme som

økonomen Gunnar Myrdal beskrev som «kumulativ forårsaking» (*cumulative causation*): Økende ulikhet driver veksten, og veksten skaper mer ulikhet.

Den forsterkende mekanismen har sin grunn i to ulike faktorer som begge i betydelig grad er relaterte til globaliseringen. For det første: I kontrast til tidligere tider da mindre enn 4% økonomisk vekst var assosiert med gjennomsnittlig 2% vekst i sysselsettingen, har India i de siste 10 årene hatt en gjennomsnittlig vekst i BNP på 7 til 8%. Men veksten i regulær sysselsetting har vært bare ca. 1%. Dette betyr at de resterende 6 til 7% vekst i BNP kom fra økt produksjon pr. arbeider, altså økt arbeidsproduktivitet.³ Ifølge offisiell statistikk falt sysselsettingen i den organiserte offentlige sektoren mellom 1991 og 2004, og dette fallet ble knapt nok kompensert av økt sysselsetting i den organiserte private sektoren. Vektleggingen av økt produksjon pr. arbeider som et middel for å styrke den internasjonale konkurransevnen har sin bakside, nemlig at sysselsettingen som er vesentlig i kampen mot fattigdom, bare øker ubetydelig.⁴

I selskapssektoren og i noen av de organiserte industriene kommer produktivitsveksten fra en kombinasjon av mekanisering og økt arbeidstid.⁵ Edward Luce i den engelske næringslivsavisen *Financial Times* rapporterer at Tatas stålverk i Jamhedspur i 1991 produserte en million tonn stål med 85.000 arbeidere. I 2005 hadde produksjonen økt til 5 millioner tonn, mens sysselsettingen var redusert til 44.000. Produksjonen økte med andre ord med en faktor på 5 mens sysselsettingen ble halvert. Det betyr at arbeidsproduktiviteten økte med en faktor på 10, eller 18% pr. år. Sjefsøkonomen i Morgan Stanley, Stephen Roach rapporterer om et lignende tilfelle, ved motorsykkelfabrikken i Puna. Midt på 1990-tallet sysselsatte denne fabrikken 24.000 arbeidere for å produsere 1 million tohjulinger pr. år. I 2004 produserte fabrikken 2,4 millioner tohjulinger med bare 10.500 arbeidere, hjulpet av japanske roboter og indisk informasjonsteknologi. Arbeidsproduktiviteten økte altså med en faktor på nesten 6, eller gjennomsnittlig 21% pr. år.⁶ Det finnes mangfoldige flere eksempler, men uansett er dette et gjennomgående trekk i den private selskapssektoren.

Den voldsomme økningen i arbeidsproduktiviteten uten en tilsvarende økning i lønningene er en enorm kilde til profitt og også en kilde til styrket internasjonal konkurransevne i den globaliserte verden. Men dette er ikke hele historien, kanskje heller ikke den viktigste delen av den. Hele den organiserte sektoren som selskapssektoren er en del av, sysselsetter mindre enn en tiendedel av arbeidsstyrken. Enkel regning med veidde gjennomsnitt viser at en 5–6% årlig økning i arbeidsproduktiviteten i økonomien som helhet er mulig bare hvis den uorganiserte sektoren med sine 90% av den totale arbeidsstyrken også bidrar til denne veksten. Direkte informasjon når det gjelder dette forholdet er ikke tilgjengelig. Flere mikrostudier og rundspøringer demonstrerer imidlertid det generelle mønsteret: Veksten i arbeidsproduktiviteten i den uorganiserte sektoren som inkluderer største-

delen av jordbruket, er i stor grad resultatet av en forlengelse av arbeidsdagen. Grunnen til det er at denne sektoren verken har en arbeidslovgivning eller sosiale sikkerhetsnett som fortjener navnet. Den uorganiserte sektorens bruk av løsarbeid i stort omfang kombinert med leveringskontrakter med den moderne sektoren er effektive midler for å øke arbeidstiden uten å gi mer i lønningsposene. Tallet på selvsysselsatte arbeidere, som teller 260 millioner, økte raskest av alle arbeiderkategorier under regimet med høy vekst, og de har bidradd som en usynlig kilde til veksten i arbeidsproduktiviteten. Mange av disse arbeidernes skånselsløse selvutbytting i et desperat forsøk på å overleve, gjør at de arbeider flere timer pr. dag for svært lite ekstra betaling. Gjennom ulike former for formelle og uformelle underleveranser til selskapene i den organiserte sektoren bidrar disse arbeiderne både til selskapenes profitt, til veksten i arbeidsproduktiviteten og til menneskelig nød.

Ulikheten øker også av en annen grunn. Ulikhetens ideologi, som ofte beskrives som nyliberalisme, er lett synlig på et nivå, men den underliggende, dypere årsaken blir sjelden diskutert. Den indiske økonomiens tiltakende åpenhet overfor internasjonal finans og kapitalbevegelser, i stedet for handel med varer og tjenester, har hatt som konsekvens å paralysere mye av den offentlige politikken for de fattige. Trass i det faktum at India fortsetter å importere mer enn vi eksporterer (i motsetning til Kina), er India i en komfortabel situasjon når det gjelder valutareserver, som passerte 230 milliarder dollar i 2008. Dette er i hovedsak et resultat av porteføljeinvesteringer og kortsiktig kapitalinnstrømming fra forskjellige finansinstitusjoner utenlands. For å holde dette showet i gang må regjeringens finans- og pengepolitikk være i samsvar med finansmarkedenes interesser. Det er grunnen til at den ene indiske regjeringen etter den andre har vært villige til å akseptere Financial Responsibility and Budget Management Act (FRBM) av 2003 som legger strenge restriksjoner på statens budsjettunderskudd. FRBM binder regjeringen til masten slik at den begrenser bruken av penger for å dekke landets mest presserende behov. Det var grunnen til at for eksempel opplegget for sysselsettingsgaranti ble forkastet. Under denne loven avviser regjeringen utgifter til grunnleggende helsetjenester og utdanning, og den begrenser den offentlige politikken til fordel for finansiell disiplin. Dette passer godt for IMF, Verdensbanken og selskapene som ønsker at staten skal støtte, men ikke regulere dem.

Et voksende antall innflytelsesrike personer går inn for at regjeringen skal skaffe seg ressurser gjennom privatiseringer og såkalt offentlig privat samarbeid, men ikke ved å øke budsjettunderskuddet eller innføre en betydelig avgift på omsetning av verdipapirer. Slike tiltak vil nemlig skade «stemningen» i finansmarkedet, altså må regjeringene ta avstand fra dem. Den skjulte agendaen, som har vært kraftfullt fulgt opp av regjeringer av alle farger, er å holde aktørene i finansmarkedene i godt humør. Siden de private bankene og finansinstitusjonene vanligvis lar seg lede av IMF og Verdens-

banken, har disse multilaterale organene en betydelig makt over regjeringens politikk.⁷ Dette har hatt en forkrøplende effekt på politikken for å øke de offentlige utgiftene til sosialsektoren.

Det er først og fremst de fattige som må bære byrden av denne politikken. Ulikhet og nød vokser i takt med at staten rulles tilbake innen sosiale tjenester som grunnleggende helse, utdanning og offentlig omfordeling, med andre ord: forsømmer de fattige, mens «disiplinen» pålagt av finansmarkedene tjener de rike og selskapene. Denne prosessen med høy vekst fanger ca. hver tredje inder i ekstrem fattigdom uten noen mulighet til å unnsnippe verken gjennom vekst i regulær sysselsetting eller gjennom statlige hjelpetiltak. Den globale finansielle nedsmeltingen utenfor regjeringens kontroll og krav om populistiske tiltak rett før valget i 2009 forstyrret til en viss grad politikernes «business as usual»-holdning med ignorering av de fattige. (Men det gjenstår å se hvor lenge dette skiftet varer.)

Ekstremt lav vekst i sysselsettingen og regjeringens kraftløse tiltak forverrer ulikheten ved at en uforholdsmessig andel av økningen i produksjon og sysselsetting går til de rikeste delene av befolkningen. Ikke mer enn ca. 20% av inntektsmottakerne i India tar hele inntektsøkningen. Ytterpunktene i inntektsfordelingen viser et bilde med skrikende kontraster. Ifølge *Forbes Magazine* sin liste over dollarmilliardærer i verden i 2007 økte tallet på indiske milliardærer fra 9 i 2004 til 40 i 2007. Et mye rikere land som Japan hadde 24 milliardærer i 2007, mens Frankrike og Italia hadde bare 14 hver. Selv Kina med en ytterst sterk vekst i den relative ulikheten hadde bare 17 milliardærer.

På bare ett år, fra 2006 til 2007, vokste den samlede formuen til de indiske milliardærene fra 106 milliarder dollar til 170 milliarder. Denne raske formuesøkningen på 60% ville ikke ha vært mulig uten store overdragelser av land. Begrunnet som «offentlige formål» blir store landområder overført både fra delstatsregjeringene og sentralregjeringen til private selskaper for gruvedrift, industrietableringer og opprettelse av «spesielle økonomiske soner» for eksportrettet produksjon. Indias høye vekst har utvilsomt vært mer til fordel for de store selskapene enn for noen andre.

Etter mange år med høy vekst langs denne linjen har India fått utmerkelsen å være nummer to bare bak USA når det gjelder størrelsen på den samlede formuen til landets milliardærer. Samtidig har India verdens største antall av husløse, underernærte analfabeter. Det er ikke overraskende at denne vekstprosessen fratar den vanlige inderen alt håp om å unnsnippe fattigdommen. Nesten halvparten av Indias barn på under 6 år er undervektige og feilernært, nesten 80% lider av anemi, mens ca. 40% av de voksne i India lider av kronisk energimangel. I stillhet blir titusener drept og forkrøplet av nød og permanent hunger, og de mest sårbare blir systematisk hardest rammet. Problemet er mest alvorlig på landsbygda i India og blant småbarn, gravide kvinner, daliter, og adivasier, særlig i de fattigste del-

statene.⁸ Samtidig fortsetter den markedsorienterte politikken og reformene å øke gapet både mellom de rike og de fattige og mellom regionene.

Vekstdynamikken som her er i virksomhet, får stadig næring av den økende ulikheten. Med sine raskt voksende inntekter etterspør den rike gruppen av indere et sett av varer som er utenfor rekkevidden til resten av samfunnet – kjøpesentra med klimaanlegg, luksushoteller og ditto restauranter, boliger og biler, byer i verdensklasse der de fattige blir usynliggjort. Markedet for disse godene ekspanderer raskt trass i det faktum at mer enn 3/4 av alle indere tjener mindre enn 20 rupi pr. dag.⁹ Disse lutfattige menneskene kan ikke være del av det voksende markedet. Kjøpekraften styrer markedet, og markedet overtar og styrer produksjonen mot de varer og tjenester som det finnes tilstrekkelig pengemessig etterspørsel etter. For disse varene kan det kreves høye priser og gjøres gode profitter. Ettersom de privilegerte gruppenes inntekter vokser, vil markedet for luksusvarene vokse enda raskere på grunn av de høye inntektselastisitetene i etterspørselen for disse varene.¹⁰ Varene som de rike konsumerer, har typisk inntektselastisiteter større enn én. Det innebærer at etterspørselen etter en rekke luksusvarer som de rike konsumerer, vokser enda raskere enn inntektene deres. Produksjonsmønsteret i økonomien blir diktert av denne vekstprosessen der de rikes inntekter øker raskere enn inntektene i resten av samfunnet, og etterspørselen etter luksusvarer vokser enda raskere enn disse inntektene gjennom inntektselastisitetenes virkemåte.

Produksjonsstrukturen som følger av denne markedsdrevne høye veksten er sterkt diskriminerende mot de fattige. Mens etterspørselen etter finere varer vokser raskt, øker etterspørselen etter grunnleggende levnetsmidler nesten ikke i det hele tatt. På denne måten gir veksten næring til ulikheten, og ulikheten forsterker veksten. Ifølge en fersk statistisk beregning har 77% av Indias befolkning et konsum per capita pr. dag på mindre enn 20 rupi.¹¹ Selskapenes produksjon for markedet konsentrerer seg med andre ord om 1/4 av den indiske befolkningen og har ingen plass for de andre 3/4 som forbrukere. Det er ikke bare liten eller ingen vekst i de fattiges kjøpekraft, men reduksjonen i statens velferdsutgifter som delvis blir diktert av behovet for å opprettholde et stigende aksjemarked for de rike, hemmer veksten i etterspørselen etter nødvendighetsgoder.

Det raske skiftet i produksjonens sammensetning i favør av finere varer og tjenester kjennetegner denne prosessen på makronivået. Men det er overflod av spesifikke eksempler på mikronivået. Vi har toppmoderne, dyre sykehus drevet av kapitalistiske selskaper, pleiehjem og spa-hoteller for de rike, men ikke nok penger til å kontrollere sykdommer som krever behandling til lave kostnader, for eksempel malaria og tuberkulose. Disse sykdommene fortsetter å drepe et stort antall mennesker hvert eneste år. Dårlige sanitære forhold med mangel på avløpssystemer og rent drikkevann fører til spredning av dødelige sykdommer som særlig rammer små barn.

Mens disse sykdommene kunne bli hindret med beskjedne utgifter, er vann på flasker blitt merkevare i et stadig økende utvalg for dem som har råd til å kjøpe det. Privatskolene for de rike krever ofte større månedsavgifter enn årsinntekten til en gjennomsnittlig ufaglært indisk arbeider, mens de fattige ofte må nøye seg med skoler uten lærere eller klasserom, eller uten noen som helst hjelpemidler.

En stadig mer irreversibel produksjonsstruktur som favoriserer de rike, begynner etter hvert å bite seg fast. Dette skjer fordi investeringene som er nedlagt i de spesifikke produksjonsmidlene skapt for å produsere luksusvarer, ikke uten videre kan bli forvandlet til å produsere nødvendighetsgoder. (Det er verken enkelt eller billig å omgjøre et luksushotell til et primærhelsesenter i en landsby.) Og likevel er det markedets logikk å styre investeringene mot de mest produktive og profitable sektorene med sikte på «effektiv ressursallokering». Prismekanismen sender signaler som styrer denne allokeringen, men de rådende prisene er i høy grad et resultat av den stadig økende inntektsulikheten i vårt samfunn. Markedet blir en dårlig mester når inntektsfordelingen som styrer det, blir stadig verre.

En slik sammensetning i produksjonen i de rikes favør som vårt liberaliserte markedssystem fremmer, har noen snikende konsekvenser. Den er høyst energiintensiv og en tung bruker av vann og lagerressurser, og ofte øver den uakseptabel vold mot naturmiljøet. Vi kan bare tenke på energi- og materialinnholdet i kjøpesentrene med klimaanlegg, luksushotellene og luksuseilighetene, flyreisene og privatbilismen. Dette er uten tvil symboler på et liv i «verdensklasse» i et fattig land, et liv skapt ved å trekke ressurser bort fra landsbygda der majoriteten lever, for å fylle urbaniseringens sorte hull med dens gigantiske appetitt på primær- og lagerressurser. Mange mennesker blir tvunget til å flytte til byene etter at de er blitt fratatt fruktbar jord som blir tatt i bruk for å tjene industrialiseringen. I den kritiske dyrkings-sesongen blir vann og elektrisitet tatt bort fra bøndene for å forsyne byene, og utviklingsprosjekter eksproprierer og tvangsflytter tusenvis av mennesker. Selv småbøndene nær byene får ikke elektrisitet eller vann til å irrigere jordene sine, fordi det urbane India i stadig større grad sluker disse ressursene.

Et eksempel er myndighetenes fordeling av vann. Ifølge Indias riksrevisjon sin rapport publisert den 30. mars 2007, økte delstaten Gujarat tildelingen av vann til industrien fra Narmada-anlegget med en faktor på fem i løpet av 2006. Denne omfordelingen av vann åt seg inn i andelen til tørkerammede landsbyer. Trass i mange løfter til landsbybefolkningene stagnerte vannforsyningen til dem på 0,86 MAF (millioner acre-feet), og selv denne rasjonen blir nå redusert. Vannselskaper og leskedrikkgiganter som Coca Cola borer stadig dypere for å ta ut rent grunnvann som et gratis råmateriale for produktene sine. Småbøndene i de omkringliggende områdene lider fordi

de ikke kan hamle opp med disse selskapenes teknologi eller kapital-kostnader.

Et annet eksempel er jernmalm som blir utvunnet i Jharkhand, Chhattisgarh og Orissa. Denne virksomheten fordriver stammefolkene fra hjemmene deres og fratrar dem deres levebrød. Delstatsregjeringene ser gjennom fingrene med at allmenning som tradisjonelt har gitt de fattige i landsbyene en tilleggsinntekt, systematisk blir beslaglagt av selskapene og de lokale rikfolkene.

Ikke noe sted er tegnene på ødeleggelse i dag klarere enn i jordbruket. I sine landsbyer er India mer døende enn levende. Hver halvtime gjør en bonde selvmord. Naturressurser som er unnværlige for at befolkningen skal overleve – jord, vann, skoger, både private og det som har vært allmenning – tar staten med makt og overleverer til Tata, Ambani, POSCO, Coca Cola, til giganter innen gruveindustrien og andre. Som regel er disse overdragelsene hyllet inn i ugjennomsiktige transaksjoner. Motstand blir møtt med brutalitet. Da gram sabha i Kathikund, Jharkhand, nektet å overdra jord i utviklingens navn, skjøt politiet på dem. To adivasier ble drept. Andre ble såret og fengslet. Systematisk vold og trussel om vold er noen ganger direkte, andre ganger taus og indirekte, men ikke mindre grusom. Dette våpenet bruker staten under dekke av liberalisering, privatisering og globalisering for å ekspropriere millioner som tradisjonelt har levd av naturressursene. De blir tvunget til å oppgi livet på landsbygda, basert på jordbruk, hagebruk, fiske, handverk og småindustri.

De varene og tjenestene som de rike etterspør, kan ikke småprodusenter og landsbyhåndverkere produsere. De finner ingen plass verken som produsenter eller som konsumenter. I stedet må økonomiske aktiviteter som skal tilfredsstille de rike, overgis til store selskaper som nå kan entre scenen i stort omfang. Akselererende vekst og økende ulikhet begynner å virke i tandem. Selskapene trengs for å produsere varene til de rike, og i denne prosessen høster de profitt og skaper lukrativ sysselsetting til de rike. Slik vokser et fattig lands marked for de privilegerte. Langs denne veien til høy vekst gjennom en destruktiv prosess som skaper rikdom til selskapene, formes en ny politisk koalisjon som går på tvers av det tradisjonelle politiske skillet mellom høyre og venstre. På navneskiltet til denne veien står: «Framskritt gjennom industrialisering». Middelklassens opinionsskapere og media forener seg, og stundom snakker de om lindrende «rimelig kompensasjon» til de eksproprierte. Men de har ikke noe forslag til hvordan det kan skapes et alternativt, verdig levebrød for å fylle tomrommet forårsaket av omfattende tvangsforflytninger og ødeleggelse i industrialiseringens navn.

Uttalelser om kompensasjon tenderer til å være ensidige ved at de vanligvis fokuserer på privat eiendom, eller i beste fall refererer til leierett til jord. Men de mange fattige som så vidt overlever uten å eie jord eller uten bruksrett til jord, som jordbruksarbeidere, fiskere, båtførere, eller kjerreførere

i jordbruksområder, eller husokkupanter og gateselgere i byene figurerer sjelden i diskusjonene om kompensasjon. Og likevel er disse menneskene de fattigste blant de fattige, og de er kanskje tre ganger så mange som dem som har rett til en eller annen eiendom. Mens staten totalt ignorerer disse fattigste av alle fattige, har den bare et mål for øyet, nemlig å skaffe jord og vannressurser til selskapene. De uttalte tilhengerne av industrialisering stopper aldri opp for å spørre hvorfor de veldig fattige som er minst i stand til det, skal bære den største byrden av de rikenes «økonomiske framskritt».

Dette «framskrittet» leder til en prosess av *intern kolonisering* av de fattige, i hovedsak daliter, adivasier og andre marginaliserte grupper, gjennom voldelig ekspropriering og underkuing. Denne koloniseringen har utløst en slett ikke ukjent sosial prosess mellom den imperialistiske «herresrasen» og de koloniserte «innfødte». Når det tynne, privilegerte samfunns-sjiktet distanserer seg selv fra de fattige, blir hastigheten i denne atskillingsprosessen feiret som et mål på rask vekst. I denne sammenheng er det nesten forvirrende å være vitne til kontrasten mellom venstrepartienes klare standpunkt mot USA-imperialismen, for eksempel atomenergiavtalen mellom USA og India, og deres vilje til å fortsette prosessen med intern kolonisering i industrialiseringens navn.

Gjennom sin forente makt preker de rike, middelklassen og selskapene uavlatelig en ideologi som rettferdiggjør ekspropriering av de fattige som nødvendig for det økonomiske framskrittet. Mens de fattige koloniseres direkte, har denne ideologien indirekte begynt å kolonisere vår bevissthet. Resultatet er en slags uniformering av bevisstheten, en standardisering av tenkningen, som ikke ser noe annet alternativ. Men denne tenkningen har en fatal brist. Uansett hvor mektig de rike selskaperes, mediernes og politikernes forente kampanje er, så forblir deres samlede makt forsvarsløs overfor de fattiges faktiske livserfaringer. Hvis denne vekstprosessen fortsetter lenge, vil den produsere sine egne demoner. Ikke noe samfunn, og slett ikke vårt skjøre demokratiske system, kan utover et visst punkt tåle den økende ulikheten som gir næring til denne høye veksten. Da må de fattiges økende motstand enten bli undertrykt med tiltakende statlig vold. Det vil bryte med alle demokratets normer, og volden vil bli møtt med motvold som skyller over hele samfunnet. Alternativet er å finne en vei til utvikling som bygger på en styrking av demokratiet gjennom folkelig deltakelse. Verken de herskende eller de som blir hersket over kan i det lange løp unnsnippe denne utfordringen brakt fram av Indias høye vekst i seinere år.

Oversatt fra engelsk av Rune Skarstein

NOTER

- 1) Stanley Fischer, «Globalization and its Challenges», *American Economic Review*, Papers and Proceedings, vol. 93, no. 2, mai 2003, s. 1–30. Se særlig s. 6–8 og s. 24.
- 2) Jf. også Skarsteins og Nordhaugs artikkel i dette nr. av *Vardøger*, s. xxxxxx. O.a.
- 3) Jf. K. Sundaram, «Employment, Wages and Poverty in the Non-Agricultural Sector: All-India, 2000–05», *Economic and Political Weekly*, 31. mai 2008, s. 91–99.
- 4) En fersk analyse av data fra National Sample Survey (NSS) indikerer at sysselsettingen i den organiserte sektoren utenfor jordbruket økte med 5,4 millioner mellom 2000 og 2005. Generaldirektoratet i Arbeidsministeriet har derimot beregnet at sysselsettingen gikk ned med 1,6 millioner i denne perioden. Men selv den mest optimistiske tolkningen, av dataene fra NSS, viser at minst 1/3 og kanskje 2/3 av de 41,5 millioner arbeiderne som er sysselsatt i den organiserte sektoren utenfor jordbruket, knapt nok har noe sosialt sikkerhetsnett. De tilhører med andre ord den uformelle sektoren med en arbeidsproduktivitet som er omtrent 1/4 av gjennomsnittet i den organiserte sektoren. Jf. Sundaram, *ibid.*
- 5) Termen «the corporate sector» er oversatt med «selskapssektoren». Likedan er «corporation» oversatt med «selskap». O.a.
- 6) Data samlet av Aseem Shrivastava, «Is the pattern of growth socially and politically sustainable?», *InfoChange India*, januar 2007: <http://infochangeindia.org/Globalisation-/Backgrounder/Is-the-pattern-of-growth-socially-and-politically-sustainable.html>.
- 7) Både IMF og Verdensbanken legger stor vekt på prinsippet om ansvarlighet overfor markedet. Men ironisk nok er de selv totalt uansvarlige for sine anbefalinger og resultater, enten det skjer et økonomisk sammenbrudd under deres ledelse, som i Argentina, eller en akutt finanskriser bryter ut i Øst-Asia, eller stagnasjonen i Afrika sør for Sahara vedvarer år etter år trass i storstilt liberalisering sponset av IMF/Verdensbanken.
- 8) Dalitene og adivasiene som til sammen teller ca. 25% av Indias befolkning, er de fattigste og mest undertrykte folkegruppene. Likevel utgjør de nesten 40% av menneskene som industrialiseringen i sine forskjellige former har fordrevet fra deres land og bosteder og fratatt dem deres levebrød.
- 9) Markedsverdien på 1 rupi tilsvarer ca. 0,14 kr. 20 rupi er altså mindre enn 3 kroner. O.a.
- 10) Inntektselastisiteten til en vare uttrykker den prosentvise økningen i etterspørselen etter varen som følge av 1 prosent vekst i inntekten (ved faste priser).
- 11) A. Sengupta, K.P. Kannan og G. Raveendran, «India's Common People: Who are They, How Many Are They and How do they Live?», *Economic and Political Weekly*, 15. mars, 2008, s. 49–63.

Arne Overrein

KINA OG RUSSLAND – EN VERDENSPOLITISK KONSTELLASJON¹

Innledning

Sovjetunionens sammenbrudd og oppdelinga av dette området i 15 sjøl-
stendige stater medførte de mest radikale geopolitiske endringene på det
eurasiatiske kontinent i moderne tid. Russland, som Sovjetunionens primære
etterfølger, beholdt imidlertid førsteplassen som verdens største stat hva
utstrekning angår. Med sine 17,1 millioner kvadratkilometer (km²) ligger
Russland godt foran de tre land som inntar de neste plassene over de største
land, Kanada, USA og Kina – alle med en flate noe i underkant av 10
millioner km². Den asiatiske delen av Russland har alene et større flate-
innhold enn noe annet land. Mesteparten av Russland øst for Ural utgjøres av
de to store regionene Sibir og Det fjerne Østen. Til sammen er disse to
regionene 12,8 millioner km². Her finnes noen av de største påviste olje- og
gassreservene i verden, med tyngdepunkt i det vestlige Sibir. Men det
asiatiske Russland er særdeles tynt befolket. De to nevnte regionene har kun
26 millioner innbyggere. Dersom vi setter Kinas folketall til 1300 mill.,
skulle det bety at vi på dette området, som altså er betydelig større enn Kinas
areal, kun har 1/50-del av Kinas folketall. Samtidig minsker Russlands folke-
tall årlig med rundt 700.000, mens Kinas som kjent vokser. Dette er viktige
geopolitiske premisser for relasjonen mellom de to land.

Sammen med Kina dekker Russland en formidabel og sammenhengende
landmasse. Legger vi til de fire sentralasiatiske statene (og tidligere sovjet-
republikker) Kasakhstan, Kirgisistan, Usbekistan og Tadsjikistan som i
tillegg til Kina og Russland er medlemmer av sikkerhetsorganisasjonen
Shanghai Cooperation Organization (SCO), utgjør disse over 30 millioner
km² eller rundt 20% av klodens totale landterritorium. (I dette totale terri-
torium på ca 150 millioner km² er også Antarktis med sine 14 millioner km²
ubeboelige flate inkludert.) I folketall utgjør disse landene over 1,5 milliarder
mennesker eller 23% av jordas befolkning.

Utviklinga av relasjonen mellom Kina og Russland har gått fra fiendskap
på 60- og 70-tallet, via normalisering på slutten av 1980-tallet til samarbeid
og partnerskap fra siste halvdel av 1990-tallet og fram til i dag. I det følgende
tar jeg først og fremst opp forholdet mellom de to land som sådan og noen
sentrale faktorer – militære og sikkerhetsmessige, økonomiske og handels-
politiske, politiske og ideologiske – som er av betydning for dette forholdet.
Men i tillegg har også relasjonen mellom Kina og Russland en direkte

verdenspolitisk betydning. De to land bestreber seg på felles opptreden på den verdenspolitiske arena, i særdeleshet i FN hvor både Kina og Russland er vetomakter. Når det gjelder Asia så er sjølsagt relasjonen mellom de to land avgjørende for denne verdensdelens sikkerhetssituasjon. En organisasjon som SCO kunne ikke ha eksistert uten vennskapet mellom Kina og Russland.

Historisk bakgrunn

Kina og Russland er naboer langs en av verdens lengste fellesgrenser. Relasjonen mellom dem går nesten 400 år tilbake i tid da russiske kosakk-avdelinger koloniserte områdene ved elva Amur. (I dag grenseelv mellom de to land.) Den første internasjonale avtale som det keiserlige Kina overhodet sluttet med en europeisk makt var med Russland i 1689. Denne relasjonen må forstås ikke bare ut fra økonomiske og politisk-ideologiske premisser, men også ut fra geopolitiske. På samme måte må relasjonen Kina – USA forstås også ut fra det geografiske faktum at disse to land ligger langt fra hverandre. Statsviteren Peter Katzenstein har foreslått at man skal forestille seg verden «som regioner organisert av det amerikanske imperiet.»² Dette kan være en god ide å arbeide ut ifra. Kina, Russland og det sentrale Asia vil i så fall høre til blant de områder av verden som det er vanskelig å organisere ut fra amerikanske premisser.

Dagens Asia, særlig det indre Asia, er preget av historiske føringer som det er lett å overse. De store historiske linjene viser ikke bare en langvarig konkurranse mellom kinesere og russere om innflytelse på det asiatiske kontinent. I realiteten har kampen om hegemoniet i det indre Asia foregått mellom tre store sivilisasjoner: den kinesiske, den muslimske og den europeiske (representert ved Russland, men også i nyere tid av Storbritannia og til slutt USA).

Historisk sett langt eldre enn møtet mellom Kina og Russland er konfrontasjonen mellom kinesisk og muslimsk kultur. Så tidlig som i 751 ble en kinesisk hær definitivt slått av en arabisk-muslimsk hær ved Talas i dagens Kasakhstan. (For øvrig var det tilfangetatte kinesere som etter dette slaget lærte araberne å produserte papir, en kunnskap som etter hvert ble videreført til Europa.) Kina trakk seg deretter ut av det indre Asia, inklusive dagens største kinesiske provins, Xinjiang. Det indre Asia ble dominert av nomadiske rytterhærer (Djengis Khan), av mongolske, tyrkiske og dels persiske folkeslag og av ulike varianter av den islamske religion. Skriftkultur og språk var også – og er den dag i dag – helt forskjellig fra Kinas.

Tida for de muslimske imperiene og deres erobringstog er forbi – bruken av artilleri både av kinesere og russere stoppet deres ekspansjon i løpet av 1500-tallet. Moskva ble for siste gang erobret og plyndret av tatarene (som de muslimske erobrerne ble kalt) i 1571.³ Deretter var det den russiske stat som ekspanderte østover.

Først tusen år etter nederlaget i 751 ekspanderte Kina på nytt vestover i Asia. Kinas aller største utstrekning noensinne var midt på 1700-tallet. Da kontrollerte landet deler av det som i dag er Kasakhstan og Kirgisistan, blant annet den fruktbare og strategiske Ili-dalen.⁴ Men Kina kom på defensiven i det 19. århundre og måtte gi avkall på store områder til Russland, både i Sentralasia og i Det fjerne østen.

Både Russland og Kina har i de siste tiåra opplevd revitaliseringa av islam som en potensiell fare. Muslimske hellige kriger er ikke noe som kun hører våre dager til, sjøl om 11. september 2001 er et vannkille i de vestlige lands forhold til muslimsk ekstremisme. Oppløsninga av Sovjetunionen betydde både for Moskva og Beijing en ytterligere frisetting av islamske fare-elementer. Men alt på 1800-tallet forekom samarbeid mellom Russland og Kina om å undertrykke muslimske opprør og for å hindre oppkomsten av muslimske stater. Dagens samarbeid har en lignende komponent. SCO har som et av sine sentrale mål å bekjempe «de tre ondene»: terrorisme, separatisme og ekstremisme og å stabilisere stater og grenseforhold i det indre Asia. Dette betyr ikke at muslimsk inspirert terror har vært et større problem i det indre Asia enn ellers. Men fordi det er forholdsvis store muslimske minoriteter både i Kina og Russland (sjøl etter Sovjetunionens oppløsning er 20% av Russlands befolkning ikke-russere og de fleste av disse muslimer) og stemningen mellom disse og flertallet av han-kinesere og russere i de to land er anspent, vil myndighetene ha et vaksomt øye mot alle tilløp til ekstremisme blant minoritetene. I Kina gjelder det samme for tibetanerne og deres variant av buddhismen. Dessuten er Afghanistan et uavklart problem. Verken Kina eller Russland ønsker et ustabilt og fundamentalistisk Afghanistan. Særlig Russland er, paradoksalt nok, i dag bekymret for at NATO og USA tvinges til å inngå et kompromiss som igjen fører Taliban til makta.

I et 19. århundre ble det indre Asia, Iran, Tibet og det indiske kontinent gjenstand for en imperialistisk konkurranse fra tre aktørers side, det tsaristiske Russland, Storbritannia og Det kinesiske keiserriket. Storbritannia erobret India, inklusive det nåværende Pakistan, men måtte gi opp å erobre Afghanistan etter gjentatte nederlag. Russland gjennomførte i løpet av siste halvdel av det 19. århundre en alt i alt vellykket erobring av det som i dag kalles Sentral-Asia, altså statene Kasakhstan, Turkmenistan, Usbekistan, Tadsjikistan og Kirgisistan. Russerne stoppet klokkelig ved Afghanistans grenser. Afghanistan forble et utilgjengelig og uavhengig land, men håpløst oppsplittet i stammer og etniske grupper.

Kina er ingen nasjonalstat i egentlig forstand, men mer en sivilisasjon bestående av mange folk. 55 minoriteter er offisielt anerkjent og likestilt med hanfolket. Et flertall av minoritetsfolket lever i de fem autonome provinsene. Xinjiang og Tibet er de to største. Hanfolket (som forenes av et felles skriftspråk) utgjør 91% av den totale befolkninga, alle de andre utgjør kun 9%.

(Men 9% av 1,3 milliarder er 117 mill., altså ingen ubetydelighet.) Det som skaper spenning er hankinesernes noe nedlatende og paternalistiske holdning til alle andre og de sosiale og politiske mekanismene som bidrar til at minoritetene opplever seg som annenrangs borgere. I tillegg kommer en viktig geografisk realitet som de kinesiske lederne alltid var oppmerksom på. Mao Tsetung sa det slik: «Befolkninga i de nasjonale minoritetene i vårt land er liten, men arealet som de befolker er stort... Viss de (hanfolket) praktiserer han-sjåvinisme og diskriminerer minoritetsfolkene vil det være en dårlig ting. Og hvem har mest land? Minoritetene, som besitter 50 til 60% av territoriet.»⁵

De autonome regionene hvor minoritetene i hovedsak bor utgjør ifølge en beregning 64% av Kinas totale flate. Xinjiang er Kinas største provins med 1,65 millioner km², men med en befolkning på 19 mill.. Tibet er den nest største provinsen med 1,22 millioner km², med kun 2,8 millioner innbyggere. De områder i Kina som er bebodd av minoritetene ligger nærmest som en ring rundt kjernen av Kina som er tett befolket av hankinesere. Kina har verdens lengste grense mot andre land. Av denne 22.000 km lange grenselinja forløper hele 19.000 km i områder preget av minoriteter og til dels opp mot land som Kina har uløste grenseproblemer med. (I dag først og fremst India.) Dette er grunnen til at forsvaret av Kinas territoriale integritet i så høy grad henger sammen med Kinas politikk overfor minoritetene.

Både det keiserlige Kina og det tsaristiske Russland førte gjennom lange perioder en politikk med overflytting av henholdsvis han-kinesere og russere til sine erobrede områder. Russere (i de tidligere sovjetrepublikkene) og hankinesere (i Xinjiang, Tibet etc.) danner i dag et betydelig innslag i det indre Asias folkegrupper. Mange russere har emigrert tilbake til Russland, mens Kinas voldsomme økonomiske ekspansjon fører til økt utflytting av han-kinesere til minoritetsområdene og dermed til nye konflikter. Uigurene (som er muslimer og snakker det samme språk som usbekerne) er i dag i mindretall i Xinjiang-provinsen.

Geopolitiske perspektiver

Eurasia er verdens største sammenhengende landmasse. Gjennom hundre-årene har det her utspilt seg en verdenshistorisk dynamikk mellom indre og ytre makter. De ytre, perifere maktene var gjerne øybaserte, som Storbritannia, eller lokalisert på et annet kontinent enn Eurasia, slik som USA. I 1904 framsatte briten Halford Mackinder, i en berømt artikkel i *The Geographical Journal*, en teori om at vi levde i den såkalte post-colombianske æra der store sjømakter (Storbritannia, USA) dominerte verden og hvor havgående transport var den avgjørende transportformen. Mackinders poeng var at denne æra muligens var i ferd med å gå mot slutten. Grunnen var at det foregikk en konsolidering av landbaserte makter i

Eurasias kjerneområder, først og fremst Russland, og at transportforbedringer over land – Mackinder tenkt først og fremst på jernbanebygging som Russland den gang gjennomførte i Sibir og Sentralasia – ville påskynde denne utviklinga. Den politiske implikasjonen av Mackinders teorier – sett fra hans britiske horisont – var at ulike landbaserte makter måtte hindres i å forene seg, fordi de da ville kontrollere kjerneområdet og dermed Eurasia. Mackinder tenkte på Russland og Tyskland som datidas «farlige» allianse av landbaserte makter.⁶

Over hundre år seinere er Tyskland riktignok det land i det vestlige alliansesystemet som har det nærmeste forholdet til Russland. Men i vår tid er det sjølsagt Kinas oppstigning til stormakt og en mulig antivestlig allianse anført av Kina og Russland, som trekkes fram som en potensielt farlig utfordring. Det nære forholdet mellom Russland og Kina er og har vært en bekymring for USA og Vesten. Bare det faktum at det er etablert en sikkerhetsstruktur som SCO under Kina og Russlands felles ledelse, en sikkerhetsstruktur der USAs forespørsel om å få observatørstatus ifølge mediarapporter skal ha blitt avvist med henvisning til at USA er en ikke-asiatisk stat, sier en god del.⁷ Alt i 1997 satte Zbigniew Brzezinski, tidligere sikkerhetsrådgiver i Det hvite hus, tydelige ord på denne bekymringa i boka *The Grand Chessboard*:

«Heretter må De forente stater finne ut hvordan man skal hankses med regionale allianser som forsøker å presse Amerika ut av Eurasia og dermed truer Amerikas status som en global makt... Potensielt vil det farligste scenariet være en stor koalisjon mellom Kina, Russland og kanskje Iran, en 'antihegemonisk' koalisjon forent, ikke gjennom ideologi, men gjennom en komplementær følelse av sårethet. Den ville i omfang og perspektiv ha likhet med den utfordringen som den sino-sovjetiske blokken en gang representerte, sjøl om Kina denne gangen ville være den ledende og Russland den som blir ledet.»⁸

En allianse hvor Iran deltar har vi riktignok ikke fått, men vi har et stabilt vennskapsforhold mellom Kina og Russland. Iran har i dag observatørstatus i SCO, sammen med Afghanistan, Pakistan og India. SCO er imidlertid en løs sikkerhetsordning, og på ingen måte noen effektiv asiatisk konkurrent til NATO. Det framgår allerede av det åpenbare faktum at det er NATO som er tungt involvert i Afghanistan og ikke SCO, som jo er umiddelbar nabo til Afghanistan.

En flytende verdenssituasjon av samarbeid og konflikt

Usikkerheten om partnerskapet mellom Kina og Russland vil vedvare, gjen-speiles klart i de siste års vitenskapelige litteratur om emnet. Mellom de to landene er det ikke kun samarbeid, men også samarbeidsproblemer og interessemotsetninger. Stor usikkerhet knytter det seg også til den indre

utviklinga i de to land. Kina er nå, etter verdenskrisa som startet høsten 2008, definitivt anerkjent som en ny oppstigende stormakt, men meningene er delte om hva slags sikkerhetsmessige, politiske, kulturelle osv følger dette vil få. Står vi ved begynnelsen av et kinesisk eller asiatisk århundre eller vil den historiske utviklinga ta andre og overraskende veier? Vil vi oppleve fred i Asia eller økt krigsrisiko i en verdensdel som både er preget av militær opprustning, konflikter omkring ressurser og en lang rekke etnisk-kulturelle og territoriale konflikter? Vil vi oppleve at Kina dominerer Asia, mens USA dominerer resten av verden – eller vil tendensen gå i retning ytterligere fragmentering og et statssystem der alle kjemper mot alle? Mye av den samtidsoorienterte politisk-vitenskapelige litteraturen kretser omkring slike spørsmål. (Se sluttnotene etter denne artikkelen for referanser til noe av denne litteraturen.)

I de aller siste åra har vi ikke opplevd internasjonale konflikter som har skapt tydelige vannskiller i verdenspolitikken og heller ikke tendenser i retning av antagonistiske blokkdannelser. Sjøl ikke NATO-intervensjonen i Libya våren 2011 med sikte på regimeendring, har avstedkommet polariseringer av den type vi så i forbindelse med krigene mot Jugoslavia og Irak i 1999 og 2003. Situasjonen er derimot flytende og preget av en viss ubestemt- het både når det gjelder Kinas og Russlands vei videre, men også i høy grad om USAs rolle etter at lysten på nye krigstokter omkring i verden har fortatt seg noe som følge av erfaringene fra Irak og Afghanistan. USA/NATO er ikke lenger på offensiven, men opptatt av å bevare sine posisjoner. Det mangler ikke på opprør og kriser blant det ikke-vestlige flertallet av jordas befolkning, men dette er opprør mot tilbakeliggende og føydale styreform- er som ikke nødvendigvis bærer i seg et alternativ til global kapitalisme.

Begrenser vi oss til Asia (unntatt Midtøsten) og det som har direkte relevans for Kina og Russland kan vi gjøre følgende oppregning av kriser: den økonomiske verdenskrisa og Kinas betydning i den sammenheng, situasjonen i Afghanistan, ustabiliteten i Sentralasia og Kaukasus, uroen i Kinas vestprovinser Xinjiang og Tibet, Taiwan-problemet, Kinas anstrengte relasjoner til naboene rundt Øst- og Sør-Kinahavet, Korea-problemet, det permanente kaoset i Pakistan, Irans framtidig betydning og Indias kommende globale betydning. En akutt konflikt i ett av disse punktene vil kunne bringe verdenspolitikken inn i nye baner og få global betydning. Hver av disse krisene har potensiale i seg til å prege trekantforholdet USA-Kina-Russland og sier derfor mye om Asias sentrale rolle i den kommende tida.

Samarbeidsforholdet og «det strategiske partnerskapet» mellom Kina og Russland har nå vedvart i snart to tiår. Det er likevel ikke klart at dette samarbeidet skal oppfattes som en anti-amerikansk allianse, slik den sovjetisk-kinesiske alliansen fungerte på 1950-tallet. Det er like riktig å si at Kina og Russland er blitt drevet mot hverandre som en ikke-planlagt konsekvens av Vestens og særlig USAs politikk. Først og fremst bør vi

nøkternt slå fast at Kina og Russland har gjensidig nytte av å samarbeide. Vennskapets globale betydning i forhold til den øvrige verden er mer å betrakte som en tilleggseffekt. Og at USA betrakter denne konstellasjonen med mistro må tilskrives USAs innebygde mistro overfor alt som landet ikke har kontroll over. I hvert fall bør vi ikke forstå vennskapet mellom Kina og Russland som primært motivert av ideologi eller av ønsket om å stille opp en alternativ samfunnsmodell til den herskende nyliberalismen. Den beste forklaringa av vennskapet Kina – Russland er at disse to store naboland, gitt verden slik den er, har betydelig nytte av å samarbeide, men uten at samarbeidet dermed er ment å ha brodd mot et tredjeland.

Dersom USA begår flere kriger av typen Jugoslavia, Afghanistan eller Irak vil vi kunne få en anti-amerikansk front med Russland og Kina som sentrale aktører. Men dersom USA/NATO modererer sin framferd vil vi kunne gå inn i en lang periode hvor samarbeid og konflikter på et lavt spenningsnivå veksler med hverandre. I denne sammenheng skal det heller ikke glemmes at Russland ikke har USA, men EU og Europa på sin vestlige flanke, mens Kina ikke har noe EU, men USA og deres allierte Japan, Sør-Korea og Taiwan, på sin østlige flanke. Russland er sterkt interessert i et godt forhold til EU (særlig Tyskland). Rent økonomisk betyr dette samarbeidet mye mer for Russland enn den økonomiske relasjon til Kina. I tillegg kommer at både Russland og EU også er innstilt på et nært politisk samarbeid. Sagt på en annen måte: anti-Kina-holdningene som så klart er til stede i de politiske elitene i Øst-Asia/USA er langt alvorligere og kan vise seg å bli langt mer skjebnesvangre enn de tilsvarende holdningene man finner til Russland i EU/Europa.

Trekant-relasjonen USA-Kina-Russland har ellers vært preget av visse paradokser. I det siste tiåret har Russland brukt de hardeste ord mot USA på den diplomatiske scene, mens Kina har vist tilbakeholdenhet. Dette forteller intet om alvorlighetsgraden av de pågående konfliktene. Det er heller omvendt slik at aktørene i Øst-Asia er fullt bevisst om at konfliktpunktene mellom USA og Kina og mellom andre asiatiske land og Kina er blant de vanskeligste å løse. I første rekke her kommer Taiwan-problemet og USAs maritime nærvær og kontroll av havområdene utafor Kina og dermed av oljetransporten til Kina fra Midtøsten og Afrika. I tillegg kommer territorialstriden om Spratley-øyene i Sør-Kinahavet som er kontrollert av kinesiske styrker og striden om Senkakuøyene i Øst-Kinahavet som er kontrollert av Japan. Kontrollen over disse øygruppene handler også om retten til mulige olje- og gass-forekomster i omliggende havområder. På fastlandet er det fortsatt en stor uløst grensekonflikt med India og en krig ble utkjempet mellom disse to land i 1962. India krever et område nord for Kasjmir på størrelse med Sveits som i dag er besatt av Kina og tilknyttet Xinjiang-provinsen. I det nordøstlige India krever Kina et indisk-okkupert område som er tre ganger så stort (mesteparten av Arunachal-provinsen). Grensa mellom disse to mest folkerike land i verden er

aldri blitt nøyaktig fastlagt og bygger på den såkalte McMahon-linja som i 1914 ble trukket opp mellom britisk India og Tibet.⁹ Statene i Asia vet at alle disse konfliktene inneholder i seg potensiale for en storkrig. Derfor bestreber de seg på diplomatisk tilbakeholdenhet. Dette gjelder i utpreget grad Kina.

Forholdet sikkerhetspolitikk – utenriksøkonomi.

Til grunn for resonnementet ovenfor, og for øvrig for denne artikkelen, ligger en premiss om at et lands stats- og sikkerhetsinteresser ikke alltid sammenfaller med et lands umiddelbare økonomiske interesser. Man kan heller ikke avlede et lands sikkerhetspolitikk direkte fra landets økonomiske relasjoner til andre land. Dette er et poeng som understrekes både på russisk og kinesisk hold. Som direktøren for Qinghua-universitetets Institutt for internasjonale studier, Yan Xuetun, sier det: «Statlige sikkerhetsinteresser er førsteprioritet i de bilaterale forholdene, med økonomiske interesser på andre plass... Tett økonomisk samkvem garanterer i det hele tatt ikke at de bilaterale strategiske relasjonene blir styrket og har i seg et potensiale for økt strategisk friksjon.»¹⁰ Med andre ord: det faktum at Japan og USA er blant Kinas aller størst handelspartnere er ikke i seg sjøl en garanti for fredelige og vennskapelig relasjoner mellom Kina og disse landene. Og omvendt: at det totale handelsvolumet mellom Kina og Russland er mye mindre enn Kinas og Russlands respektive handel med mange andre stater (se nedenfor), utelukker ikke at det strategiske partnerskapet mellom disse to land kan være av vital betydning.

I særdeleshet legges det her til grunn at Kinas utenrikspolitikk primært er bestemt av hva KKP's ledelse oppfatter som landets vitale sikkerhetsinteresser. Hovedfokuset er – i likhet med hva det alltid har vært siden KKP's maktovertakelse – rettet mot alle faktorer både i og utafor Kina som potensielt kan true statens eksistens og som kan hindre Kina fra å gjenvinne plassen som en ledende verdensmakt, et mål som står fast siden Mao forkynte det ved Folkerepublikkens fødsel i 1949. Den økonomiske vekstpolitikken sees i et slikt perspektiv. Den skal øke Kinas makt utad i verden og samtidig sikre en levestandardøkning innad i landet som gir regimet tilstrekkelig legitimitet til å overleve de krisene som med sikkerhet vil komme. Framfor alt har Kinas ledelse bearbeidet erfaringene med Sovjetunionens kollaps. I likhet med mange andre ser Kinas ledelse årsaken til denne kollapsen i det forhold at man i Sovjetunionen forsøkte en politisk reform samtidig som økonomien stagnerte, folket sultet og militærapparatet slukte enorme ressurser i forsøket på å henge med USA i rustningskappløpet.

En politisk slutning fra denne analysen er at Kina som en kommende stormakt må vokte seg for å vikle seg inn i et rustningskappløp med USA som både vil gå på bekostning av folkets levestandard og virke provoserende på Kinas asiatiske naboer. Kina ønsker ikke å repetere den globale supermaktskonkurransen som Sovjetunionen i sin tid tok opp med USA. Kina har

ikke satt opprustning og absolutt militær sikkerhet foran hensynet til økt levestandard og økonomisk vekst. Beijing har også lært av Sovjetunionens negative erfaringer med bruk av militærmakt utafør eget territorium, slik som i Ungarn 1956, Tsjekkoslovakia 1968 og Afghanistan 1979. Kina har aldri hatt tendenser til militaristisk eventyrpolitikk av den typen Krustsjov prøvde på under Cubakrisa i 1962. Siden den tvilsomme krigen mot Vietnam i 1979 har Kina vært restriktiv når det gjelder å sende troppestyrker ut av landet eller å forplikte seg til FN-styrte militære utenlandsoppdrag.

Dagens kinesiske statskapitalisme er en politisk styrt modell. De kinesiske storselskapenes agering på det utenriksøkonomiske området, for eksempel oppkjøp av utenlandske bedrifter, skjer ikke «fritt» ut fra rene markedsbetraktninger. I bunnen for en slik agering ligger alltid et krav om at selskapets handlinger skal fremme Kinas nasjonale interesser. Alt dette innebærer at sjøl om Kina har et intensivt økonomisk samkvem med land som USA, Japan, Sør-Korea og til og med utbryterprovinsen Taiwan (handelsvolumet mellom Folkerepublikken og Taiwan er mye større enn handelen mellom Kina og Russland), betyr ikke dette at man kan utelukke at det i en gitt situasjon kan bygge seg opp til en konfrontasjon mellom Kina og disse land som følge av de uløste sikkerhets- og territorialproblemer. Vi har i enkelte situasjoner sett hvor relativt lett nasjonale emosjoner kan piskes opp i forbindelse med slike konflikter i det østasiatiske området. Når det gjelder Europa må man kunne si at situasjonen er en annen. Det finnes ikke sikkerhetsmessige eller territoriale konflikter mellom Russland og de store land i Vest- og Sentral-Europa. Russland har ikke noe som ligner det uløste Taiwan-problemet i forhold til USA. En storkonflikt med Russland kan vel bare tenkes med utgangspunkt i at mindre, antirussiske land i Øst-Europa understøttes av USA, noe som etter Georgiakrigen i 2008 er lite sannsynlig.

Men i tillegg kommer følgende: forskjellen mellom Kina og Russland grunner seg dypest sett i at Kina av sine naboer betraktes som en oppstigende og potensielt farlig stormakt, mens Russland mer betraktes som en fallert og forhenværende stormakt. Russland er ikke en økonomisk stormakt, mens alle ser at Kina er det og har direkte betydning for verdensøkonomiens stabilitet. Det er i og for seg ikke merkelig at vestlige observatører fokuserer på de mer negative aspektene ved Kinas framferd, slik som forholdsvis aggressive oppkjøp av utenlandske bedrifter eller Kinas angivelige «nye imperialisme» i Afrika osv. Vesten og USA er i dag kritisk og avventende til Kina – det er påfallende hvordan de naive vestlige forventningene til Kina som vi opplevde på 1980-tallet i dag er forsvunnet.

Perspektivforskyvninger

Går vi tilbake til åra omkring 1990 og betrakter de internasjonale forholdene slik politikere og akademikere den gang forestilte seg verden, så er det

slående hvordan den vestlige «normal-persepsjonen» har endret seg på to tiår. På slutten av 80-tallet var det vanlig å betrakte USA som en supermakt med betydelige indre problemer, mens Japan og Tyskland, i kraft av sine sterke økonomier, ble ansett som de kommende stormaktene og utfordrere til USAs lederskap av den vestlige verden. Sovjetunionen var på 80-tallet avskrevet. Landet hadde mistet sin politisk-ideologiske og økonomiske dynamikk og ble kun respektert og fryktet i kraft av sin militærmakt. Når det gjaldt Kina fikk de store forventningene om at Kinas økonomiske reformer skulle omdanne landet til et «normalt» kapitalistisk land, en brå slutt med Tienanmen-massakren i 1989. Kina ble på nytt «totalitært». På dette tidspunkt sto det på ingen måte skrevet i stjernene at det var Kina, og ikke Japan, som om bare to små tiår ville bli den nye økonomiske stormakt. Når det gjaldt Europa var holdningen rundt 1990 preget av skyhøye forventninger til Maastricht-traktatens virkninger på den økonomiske veksten til den Europeiske Unionen, som derfor ble ansett som en kommende verdensmakt. Murens fall i 1989 satte fokus på det samlede Tyskland som drivkraften i det nye Europa. Ja, gleden over murens fall blandet seg også med bekymringer om at et aggressivt Tyskland på nytt var i ferd med å oppstå i Europas midte. Britiske og franske statsledere måtte presses til å godkjenne tysk samling. Når det gjaldt Japan var forventningene til dette landets økonomiske styrke enorme, og næringsledere i Vesten var intenst opptatt av å lære av japansk bedriftskultur og arbeidsetikk. Mange snakket om at Japan ville innhente USA når det gjaldt brutto nasjonalprodukt (BNP) og noen økonomer spådde at dette ville skje i år 2010. Sannheten er at Japans økonomi i visse perioder på 90-tallet opplevde direkte nedgang og i dag ikke er mye større enn den var den gangen. I dag er den 5700 milliarder dollar, mens USAs BNP har doblet seg i samme periode og i dag utgjør 14.700 milliarder dollar. Den nye økonomiske stormakt Kina har i året 2010 passert Japan som verdens nest største økonomi, mens Kinas BNP for bare 5 år siden utgjorde halvparten av Japans BNP. I dag vet vi at Japan etter børskrakket i 1987 aldri fant tilbake til sin tidligere økonomiske dynamikk men etter hvert gikk inn i en langvarig stagnasjon. Omkring 1990 var dette ennå ikke klart.¹¹

Dramatiske endringer i relasjonen Kina – Russland

Relasjonen Kina – Russland har gjennomgått dramatiske, nesten utrolige endringer i løpet av de siste 30-40 åra. I dette avsnittet trekker jeg kun fram et par viktige forhold som illustrerer dette.

I 1969 provoserte den kinesiske sida væpnede sammenstøt med Sovjetunionen langs grenseelva Ussuri. På dette tidspunkt hadde Kina etablert en egen liten atom-våpenstyrke som ved hjelp av kortdistanse-raketter kunne nå mål inne i Sovjetunionen. Landene var i 1969 nær full krig. Sovjetunionen begynte å flytte store styrker fra Europa til Asia. I 1965 sto 18 sovjetiske

divisjoner oppmarsjert langs Kinas grense, i 1982 var tallet økt til hele 47 divisjoner. I mannskapsantall utgjorde dette noe under 500.000 og 22 av disse divisjonene var plassert i kystprovinsen hvor Vladivostok ligger, den gang den sovjetiske stillehavsflåtens hovedbase og Russlands viktigste by ved Stillehavet.¹² Til sammenligning var 31 divisjoner satt opp i Polen, Øst-Tyskland og andre land i Warszawapakten på begynnelsen av 1980-tallet og 6 divisjoner sto i Afghanistan.¹³ På 80-tallet var over 120 av landets SS-20 raketter rettet mot Kina. I det folkefattige grenseområdet mot Kina med lange og dårlige kommunikasjonslinjer, var denne omstillinga et formidabelt problem og nok en belastning på den skakkjørte sovjetiske økonomien.

Fra 70-tallet var Sovjetunionen reelt bekymret for en verdensomspennende omringning av et fiendtlig alliansesystem under USAs ledelse. Også Kina inngikk de facto i dette systemet etter president Nixons berømte besøk hos Mao i 1972 som radikalt forbedret forholdet Kina-USA. Fra Japan og Kina i øst, via Pakistan, Iran og Tyrkia i sør til Norge i nordvest var Sovjetunionen innsirklet av land i allianse med USA. Unntaket var Øst-Europa som i seg sjøl var en belastning og et potensielt urosenter. Mens Sovjetunionen forberedte seg på å føre minst en tofrontskrig med atomvåpen, handlet Kinas offisielle retorikk om forberedelse til langvarig folkekrig mot russiske invasjonsstyrker. Langt nærmere sannheten var det nok at Kina anså et sovjetisk angrep som svært usannsynlig – og fra et russisk synspunkt lite lønnsomt.¹⁴

I dag er situasjonen den at Kina og Russland – etter årelange forhandlinger og en endelig avtale i 2004 – har etablert enighet om grenselinja mellom de to statene. Videre har man en avtale om at alle militære styrker med offensiv kapasitet skal være trukket tilbake fra grensa i en avstand av 10 mil på begge sider. En lignende avtale finnes mellom Kina og de nye republikkene i Sentral-Asia som grenser til Kina, sjøl om det her ennå er et uløst grenseproblem mellom Kina og Tadsjikistan. Denne siste avtalen ble inngått i april 1996 i Shanghai mellom Kina, Russland, Kasakhstan, Tadsjikistan og Kirgisistan. De tre siste land har alle grense til Kina. Dette var begynnelsen på det som i 2001 formelt ble Shanghai Cooperation Organization (SCO) og som, i tillegg til de nevnte land, også fikk Usbekistan (som ikke har fellesgrense med Kina) som medlem. I 2005 ble den første felles militærøvelsen mellom kinesiske og russiske styrker avviklet under navnet «Fredsmisjon 2005». Seinere har flere øvelser funnet sted, også med innslag fra øvrige SCO-medlemmene. Man samarbeider om å stabilisere sikkerhetssituasjonen i det indre Asia, gjerne under slagordet «kamp mot islamsk ekstremisme» som alle lett kan samle seg bak. (Den primære årsaken til ustabiliteten i de sentralasiatiske statene er nok heller de tvilsomme politiske maktsystemene som hersker i disse statene – av enkelte kritikere omtalt som «sultanisme».¹⁵)

Samarbeidet mellom Kina og Russland har hatt en åpenbar sikkerhetspolitisk gevinst. Den 25-årige «nesten krig»-tilstanden som hersket i perioden 1960 til ca 1985 er nå historie. Konflikten la beslag på enorme ressurser på begge sider som i dag kan brukes til andre formål. Særlig for Kina må det være avgjørende å ha ryggen fri mot vest og nord, slik at landet kan konsentrere seg om de maritime områdene i øst og sør, hvor landets tunge og uløste problemer befinner seg.

Et annet eksempel som illustrerer endringer i relasjonen Kina – Russland er forholdet til Afghanistankonflikten. På 80-tallet invaderte og okkuperte sovjetiske tropper Afghanistan. I løpet av 8 år hadde sovjethæren et tap på ca 13.000 døde. (Til sammenligning: fra 2001 til utgangen av 2010 har den USA-ledede styrken i samme land tapt 2284 soldater.¹⁶) På samme tid samarbeidet Kina tett med Pakistan – Kinas mangeårige allierte – og med USA med det formål å styrke de anti-sovjetiske «hellige krigerne» i Afghanistan. I tillegg til å sende store mengder våpen via Pakistan, gikk Kina til det skritt å trene opp og sende militante medlemmer av uigur-befolkninga i Xinjiangprovinsen til Afghanistan for å delta i kampen mot sovjetstyrkene. Et resultat av denne politikken var at noen uigurer, etter den sovjetiske tilbaketrekning fra Afghanistan i 1988, vendte tilbake til Kina og der begynte å føre en kamp for et sjølstendig Xinjiang (som de kaller Øst-Turkestan, Vest-Turkestan er ifølge fundamentlistene de fem muslimdominerte republikkene mellom Kina og Det kaspiske hav).¹⁷ Et annet resultat var at noen uigurer som kjempet sammen med Taliban mot USAs invasjon i 2001, ble tatt til fange og havnet blant de rettløse fangene på den amerikanske Guantanamoobasen. Sjøl om antallet ikke har vært stort, har altså Guantanamo også hatt kinesiske statsborgere blant sine fanger.

Det er først og fremst Russland som på det smerteligste har lært av sine Afghanistan-erfaringer, men også kineserne har brent seg på å bruke muslimske ekstremister som middel for egne politiske formål. Både Russland og Kina holder seg i dag unna ethvert militært engasjement i Afghanistan, men de godkjenner NATOs krigføring ved å støtte ISAF-styrken i Sikkerhetsrådet. Generelt kan man si at ingen av de to land viser noen sterk tilbøyelighet til å intervenere militært i andre land. Dette må også gjelde Russland til tross for det kortvarige Georgiafelttoget i 2008, som for øvrig viste at de øvrige SCO-landene ikke var på linje med Russlands anerkjennelse av de to utbrytterrepublikkene Abkhasia og Sør-Ossetia. To ganger i de seinere år har Russland avslått forespørsler fra sittende regjeringer i sentralasiatiske land om å intervenere på deres side i kamp mot opprørsbevegelser, nemlig i Usbekistan i 2005 og i forbindelse med urolighetene i Kirgisistan i juni 2010.¹⁸ De historiske erfaringene viser at slike intervensjoner er kostbare og når det gjelder resultater: uforutsigbare.

Kina og Russland har siden den kalde krigen utviklet perspektiver på verdenssituasjonen som mer og mer er sammenfallende. Uten tvil har dette

sammenheng med at Vesten – blokken av avanserte kapitalistiske land ledet av USA – har vist seg som den suverent sterkeste maktfaktor i verden og at begge land har vært utsatt for et ubehagelig press fra Vestens side som har stimulert tilnærmingen mellom dem.

Ny sikkerhetssituasjon – ny krigsdoktrine

Vendepunktet mot normalisering mellom Sovjetunionen og Kina kan settes til året 1982. Da begynte intense forhandlinger med sikte på å rydde stridspunktene av veien. Men med Afghanistan-invasjonen og Vietnams intervensjon i Kampuchea hadde nye vanskeligheter kommet til. Kravet fra Kina i disse forhandlingene gjaldt ikke kun det tosidige forholdet mellom Kina og Russland, men involverte også tredjeland. I tillegg til en løsning av grensekonfliktene, krevde Kina både at Sovjet trakk seg ut av Afghanistan og at Sovjet tvang Vietnam til å trekke seg ut av Kampuchea. Men det var ikke presset fra Kina, men selve svekkelsen og oppløsninga av Sovjetunionen, som til slutt førte til at disse kravene ble innfridd.

I 1989 skjedde den definitive avspenninga og normaliseringa av forholdet mellom det daværende Sovjetunionen og Kina. Sovjetunionens siste president, Michael Gorbatsjov, besøkte Beijing i mai 1989, midt under studentenes opprør på Tienanmen-plassen. Her holdt Gorbatsjov en tale der han gikk inn for å forvandle det han kalte den militært mest sikrede grense i verden – og en av verdens lengste mellom to land (6450 km¹⁹) – til en «fredsgrense». I et felles kommunike erklærte partene at de ikke tilstrebet noen form for hegemoni, verken i Asia eller andre steder. Stikkordet hegemoni var viktig, for kineserne hadde i de 20 foregående åra anklaget Sovjetunionen for hegemonisme og sosialimperialisme. Anklagen om ideologisk revisjonisme, som var hovedankepunktet på 1960-tallet, var imidlertid stilltiende forsvunnet alt i åra etter Maos død i 1976.²⁰ I den samme talen gjorde Gorbatsjov det kjent at Sovjetunionen reduserte landstyrkene mot Kina med 12 divisjoner og i tillegg kom reduksjoner av luft- og flåtestyrkene i Øst-Asia.

Utover på 90-tallet fortsatte den militære nedbygginga mellom de to land. Russlands militærmakt var som følge av landets økonomiske kollaps i direkte forfall og landets stridskrefter i Det fjerne østen ble etter hvert kun en skygge av hva de engang hadde vært. Russlands forsvarsbudsjett er i dag mindre enn 5% av USAs forsvarsbudsjett. 20 år etter Sovjetunionens oppløsning har Russland ennå ikke gjennomført noen effektiv modernisering og en mannskapsmessig innskrenking av sine væpnede styrker.²¹

På den kinesiske sida har forholdene ligget bedre til rette for en justering av krigsdoktriner og forsvarsstyrkene i samsvar med de endrede forholdene. Kina har aldri brukt så mye penger på krigsforberedelser som Sovjetunionen gjorde. I Kina har Folkets Frigjøringshær stort sett vært et lojalt redskap for

KKP og aldri vist de tendenser til åpen misnøye og disiplinløshet som vi så i sovjetperiodens slutfase og som er gått i arv til Russland. I 1985 fastslo Deng Xiaoping i en viktig tale til Den sentrale militærkommissjonen at Kina ikke lenger primært skulle forberede seg på en global storkrig med Sovjetunionen som fiende. «Faren for en global storkrig vil fortsette å eksistere...Men det er mulig at en omfattende global krig ikke vil finne sted i en kommende lang tidsperiode.» Man burde ifølge Deng «bygge armeen under fredsforhold» til en avskrekkende styrke for dermed å «utsette krigen og å inndemme den» (dersom den brøt ut). Man så for seg at de kommende kriger ville være små eller mellomstore, mens en global krig mellom stormaktene var usannsynlig. «Vekta bør legges på forberedelse til å kjempe og vinne alle typer av lokale kriger og væpnede konflikter.» Etter den andre Golfkrigen i 1991 ble denne doktrinen supplert med økt vekt på avansert teknologi – Folkets Frigjøringshær snakker om «begrenset krig under høyteknologiske betingelser».²²

Den maoistiske folkekrigsdoktrinen, som blant annet impliserte å gi opp store byer og å la fienden trenge langt inn i landet, ble definitivt forlatt i løpet av 1980-tallet. Nå gjaldt det å forsvare Kinas grenser og ikke minst å fokusere på mulige lokale kriger i eller nær Kinas grenseområder. Folkehæren ble mannskapsmessig bygd ned. Målsettinga ble videre å anskaffe de mest avanserte våpentyper og at Kina burde bli sjølberget når det gjaldt våpenproduksjon. Dette siste målet er ennå ikke nådd. En samlet oversikt over femårsperioden 2004-08 (utarbeidet av Stockholms fredsforskningsinstitutt, SIPRI) viser at Kina i denne perioden var verdens største våpenimportør. Viktig i vår sammenheng er i tillegg at Russland har vært den store leverandør av alle typer våpen til Kina i de siste 20 åra. Hele 92% av Kinas våpenimport kom i perioden 2004-08 fra Russland. «Det er ikke tvil om», sier SIPRI, «at Kinas tilgang til våpen og militærteknologi fra Sovjetunionen og Russland etter den kalde krigen har vært den viktigste årsaken til Kinas styrkede militære slagkraft.»²³

En viktig implikasjon av dette endrede forsvarskonseptet var at Kina burde bygge ut sin marinekapasitet slik at denne ikke kun begrenset seg til å forsvare nære kystfarvann, men også for eksempel de omstridte Spratley-øyene i Sørkina-havet som kinesiske styrker har tatt i besittelse til tross for protester fra de Sørøst-Asiatiske land. Et meget langsiktig mål er at Kina i 2050 skal ha en havgående flåte som også inkluderer hangarskip.²⁴ Men våren 2011 (ved siste revisjon av denne artikkelen) har Kina ingen hangarskip som er operative. Landet har kjøpt et opprinnelig sovjetisk hangarskip fra Ukraina, Varyag, som har vært under ombygging i en lang årrekke og som nå angivelig snart skal sjøsettes. US-admiral Robert Willard regner Varyag som nærmest en symbolsak. USA har til sammenligning 12 hangarskip omkring på verdenshavene, hvorav 5 i østasiatiske farvann.²⁵ Det er USA med støtte av Japan og Sør-Korea som er den dominerende

militærmakt i Øst-Asia. USAs marinedoktrine tildeler USA oppgaven å sikre «freedom of navigation» på alle hav – og ikke minst i havområdene i Øst-Asia. I USAs offisielle strategidokument fra 2007, *A Cooperative Strategy for the 21st Century*, utnevner USA seg sjøl til vokter av verdenshavene, inklusive omstridte områder som Kina hevder en sjørettslig jurisdiksjon over. I USAs dokument heter det: «Vi vil være i stand til å etablere lokal kontroll over havområder hvor dette er nødvendig, ideelt sett i samarbeid med venner og allierte, men om nødvendig på egen hånd.» Dette, i tillegg til de felles marineøvelser som USA sammen med venner og allierte i Asia med jevne mellomrom avviker, er noe som Kina oppfatter som et klart signal og en provokasjon.²⁶

Partnerskapet Kina–Russland

Alt i en felleserklæring fra september 1994 omtaler Kina og Russland forholdet mellom dem som «en ny relasjon av konstruktivt partnerskap». Ordet partnerskap ble på 1990-tallet ofte tatt i bruk om internasjonale relasjoner, også på vestlig side. I motsetning til begrepet allianse, som tradisjonelt har vært benyttet om samarbeid mellom land rettet imot andre land, oppfattes partnerskap som kun et samarbeid mellom land. Erklæringa fra september 1994 understreket: «disse relasjonene har ikke en allianse-karakter og er ikke rettet mot noe tredje land.» Ifølge den kinesiske Russlandseksperter Zhao Mingwen er det særegne ved dette partnerskapet at Kina og Russland alltid støtter hverandre i avgjørende spørsmål.²⁷ En mer omfattende begrunnelse av partnerskapet, «med henblikk på det 21. århundre», kom i en felleserklæring i april 1996 og må oppfattes som et forsøk på etablere en verdenspolitisk konstellasjon som var uavhengig av USAs alliansesystemer.²⁸ Partnerskapet ble omtalt som «en ny type mellomstatlig forbindelse» basert på likeberettigelse. Felleserklæringa mellom de to land som ble avgitt under Gorbatsjovs berømte besøk i mai 1989 hadde et punkt om at ingen av de to land tilstrebet noen form for hegemoni, verken i Asia eller andre steder i verden. I 1996 ble det erklært som et siktemål å hindre at en makt dominerte verden med en faktisk intervensjonsrett overalt i verden. I et annet punkt gikk partene inn for en multipolar verden og at partnerskapet dem imellom ikke var rettet imot en bestemt fiende. I et tredje punkt understreket partene at man absolutt fastholder Sikkerhetsrådet som øverste instans når det gjelder sikring av freden. Dette henger naturligvis sammen med at både Kina og Russland er vetomakter. Disse tankene lå også under den formelle avtalen om godt naboskap, vennskap og samarbeid som ble undertegnet av Putin og Jiang Zemin i juli 2001. Med denne utviklinga hadde man noe som lignet et program som utfordret det amerikanske og vestlige synet på den globale situasjonen. Riktignok handlet det om vage intensjoner – noe utviklinga fram til i dag har bekreftet. For øvrig: denne

motstanden mot hegemoni og globalisering på nyliberale premisser var det eneste punktet som var igjen av fellesskap mellom venstrekreftene i de kapitalistiske land og disse to store land som tidligere i det 20. århundre hadde gjennomført revolusjonære omveltninger og som derfor hadde betydning så mye for venstrekreftene i Vesten.

Tilnærminga til Kina sett fra Russlands synsvinkel

Sovjetunionens prestisje som supermakt var falmet alt på 70-tallet, sjøl om høyrekreftene arbeidet hardt for å opprettholde bildet av Sovjetunionens ekspansjon og den sovjetiske trussel. (Maoistene på venstre fløy applauderte ivrig dette verdensbildet og mente til brei enhet mellom høyre- og venstrekrefter i den kommende tredje verdenskrig som ville starte med sovjetisk invasjon av det vestlige Europa.)²⁹ Mot slutten av 80-tallet var det åpenlyst at dette bildet var falskt. Hovedbekymringen i forbindelse med Sovjetunionens oppløsning i desember 1991 var usikkerhet om hva som ville følge i etterkant av oppløsninga. Ulike scenarier ble trukket opp: etniske konflikter, aggressiv nasjonalisme, flyktningstrømmer mot vest, våpenteknologi og enorme lagre av atomvåpen på avveier i ulike postsovjetiske etterfølgerstater. Ville Russland rett og slett oppløses i ulike regioner? I vest dominerte en naiv tro på at så snart den økonomiske sjokkterapien greide å «frigjøre» markedskreftene ville alt begynne å gå framover i Østeuropa og Russland. Sannheten var at Russland, assistert av nyliberale teorier og vestlige rådgivere, sto foran den verste økonomiske nedgang noe land overhodet har opplevd i den moderne historiske epoken.³⁰

Russland kom ut av Sovjetunionens oppløsning som dypt splittet og i en kaotisk tilstand. Det preg av desillusjon og såret stolthet som kjennetegnet Sovjetunionens siste år, gikk i arv til etterfølgeren. Gorbatsjovs optimistiske utenrikspolitiske ide om et «Europeisk hus» hvor USA og Sovjetunionen i likeverdig harmoni skulle bygge om Europas sikkerhetsarkitektur led skipbrudd og mistet ethvert fundament da Warszawapakten gikk i oppløsning og landets allierte i Øst-Europa med ett var borte. Det samlede Tyskland fortsatte som NATO-medlem, imot det Gorbatsjov trodde det var enighet om. Anført av de baltiske republikkene hadde denne oppløsningsprosessen forplantet seg til selve Sovjetunionen – på en fullstendig kaotisk og uforutsigbar måte. I den russiske politiske elite utviklet det seg fra dette tidspunktet en enda dypere splittelse om de store sikkerhetspolitiske og strategiske valg. Flere og flere inntok det standpunkt at Gorbatsjov ikke bare hadde styrt den indre reformprosessen mot undergangen, men også hadde vært godtroende overfor USAs og NATOs hensikter og på den måten «solgt Øst-Europa på billigsalg». Ideen om det Europeiske hus var et luftslott.

Etter hvert kunne ingen benekte det faktum at USA/NATO rykket inn i det maktvakuum som Sovjetunionen etterlot seg. De liberale, vestorienterte

kom på defensiven – den kynisk, realpolitiske tankemåten fikk overtaket og skulle i økende grad dominere debatten om Russlands stilling i verden, av og til alliert med nykonservative, russofile strømninger. På SUKPs 28. kongress i juli 1990 uttrykte øverstkommanderende for Stillehavsflåten, admiral Gennadi Khvatov sin frustrasjon over situasjonen ved å si: «Vi har tapt allierte i vest, vi har ingen allierte i øst, med det resultat at vi er tilbake i 1939-situasjonen.» Sovjetunionen/Russland var, i samsvar med denne illevarslende historiske parallellen, alene i verden. Det var derfor, av rent makt-politiske grunner, nødvendig å finne nye allierte, eller i det minste: etablere stabile relasjoner til andre land av strategisk betydning for Russland. Bare Kina framsto som en slik mulighet. Det nye vennskapet mellom Kina og Russland var, i alle fall ifølge en tolkning, å betrakte som et «østlig Rapallo».³¹ (Den originale Rapallo-allianse gikk ut på at de svekkede og isolerte maktene Tyskland og Russland – som etter 1. verdenskrig var utstøtt fra det gode internasjonale selskap – i 1922 fant hverandre i en pragmatisk allianse, med hemmelige tyske våpenleveranser til Sovjetunionen som et kjernepunkt.) De som i 1990 hevdet slike synspunkter skulle seinere få ytterligere argumenter da NATO ikke bare levde videre og utvidet seg mot øst, men i 1999 omgjorde sitt charta ved at organisasjonen ga seg sjøl retten til å begynne en krig out of area. Dette var i strid med NATOs vedtak i 1990 om aldri å begynne en krig og i strid med tanken om at NATO var en ren forsvarsorganisasjon. Resultatet av disse endringene var at den politiske eliten i Russland etter mange år med uenighet, ble konsolidert på et anti-vestlig grunnlag. «For første gang på mange år har vi en konsensus i landet», sa Sergei Rogov, direktøren for Instituttet for USA-studier, i 1995, da planene for NATO-utvidelse ble kjent.³²

Fordi den likeverdige relasjonen til Vesten som Gorbatsjov drømte om viste seg å være umulig, og fordi NATO ikke bare levde videre i god behold, men også med sitt økte medlemstall etter hvert rykket helt inn til Russlands vestgrense, ble Russland drevet mot Kina som sin hovedallierte i verdenspolitikken. Samtidig ble forbindelsen til USA/Vesten forsøkt ivaretatt så godt det lot seg gjøre, men med en økende bevissthet om at det likeverdige forholdet som Russland tilstrebet, ikke lot seg realisere.

Konfliktene med Vesten har vært mange; det er nok å nevne krigene mot Jugoslavia (1999) og Irak (2003), rakettkjoldsaken og krigen i Georgia (2008). Etter bruken av militærmakt mot Georgia kunne russerne se sin ære gjenopprettet – Putin-Medvedev-duoen samlet i denne saken den russiske eliten og folket bak seg i konklusjonen om at en hard linje overfor Vesten er regningssvarende. Et overveldende flertall av russerne støttet sin egen regjering i Georgia-konflikten – 75% mente i en spørreundersøkelse at innmarsjen i Sør-Ossetia den 8. august 2008 var riktig.³³ Etter 2008 har president Obama og NATO i praksis lagt vekk planene for at Georgia og Ukraina skal bli NATO-medlemmer ved å sette opp betingelser for at

medlemskap kan komme på tale, blant annet politisk oppslutning i hjemlandet. Slike betingelser ble ikke stilt i forbindelse med de tidligere medlemsutvidelsene.³⁴

Innenrikspolitisk kjørte Putins Russland en stram og autoritær linje og kom seg økonomisk på beina som følge av en enorm olje og gasseksport til gode priser (inntil finanskrisa og prisfallet satte inn). Men det er blitt påpekt at Russland er det eneste av verdens ti største økonomier (Russland var den åttende største i 2008) som primært baserer sin vekst og sine statsinntekter på råvareeksport. I 2007 utgjorde Russlands olje- og gasseksport 65% av landets totale eksport. President Medvedev stilte i 2008, etter at prisfallet på olje og gass hadde gitt russisk økonomi en knekk, følgende kritiske spørsmål: «Skal en primitiv økonomi basert på råvarer og en utbredt korrupsjon følge oss inn i framtida?»³⁵ I dette lå det en innrømmelse av at landet fortsatt sliter med sin skakkjørte økonomi. Russland har ikke økonomisk fundament for å kunne aspirere til en maktposisjon ved siden av USA i verdenspolitikken.

Gjennom hele 90-tallet var det uklart hvor Russlands kurs gikk og denne uklarheten er fortsatt ikke helt borte. Landet ønsker samarbeid med Vesten og har et langt mer omfattende økonomisk samkvem med EU enn med Kina. Landets befolkningsmessige og produksjonsmessige tyngdepunkt ligger i Vestrusland, særlig metropolen Moskva har sugd folk til seg fra hele Russland i de økonomisk gode tider på 2000-tallet. Mens andre regioner, som Russlands Fjerne Østen, som strekker seg fra Vladivostok til Nordishavet og utgjør 36% av Russlands territorium, avfolkes med utgangspunkt i et allerede ytterst tynt befolkningsgrunnlag. (Kun 6,5 millioner levde i Russlands Fjerne Østen i 2006.) Blant russere har den evigvarende debatten om hvorvidt Russland er en del av Europa eller Asia blitt intensivert etter Sovjetunionens sammenbrudd. Men ut fra de befolkningsmessige og økonomiske realiteter er Russland nesten dømt til å forbli en «europeisk» makt i overskuelig framtid. Russland vil imidlertid ikke lenger la seg ydmyke og diriger slik som i åra etter Sovjetunionens oppløsning. Og stemningen i det russiske folket er ikke provestlig, men dog langt mer positiv til Europa og EU enn til USA³⁶.

Generelt kan vi ikke si at Russlands nytte av vennskap med Kina er like åpenbart som Kinas nytte av vennskap med Russland. Tendensene til oppløsning innad i den russiske staten særlig på 1990-tallet var i seg sjøl et hinder for en fast utenrikspolitisk linje. Mye tyder på at Russlands enorme våpenindustri mer eller mindre på egen hånd bestemte seg for å satse på det kinesiske markedet umiddelbart etter Sovjetunionens sammenbrudd. Dette var nødvendig for å overleve, da de nye postsovjetiske statene ikke hadde penger til våpenanskaffelser. Russlands kjøp av militærutstyr fra russiske selskaper var i 1999 kun 1/10 av nivået i 1991.³⁷ «Markedet» som het Sovjetunionen var med andre ord borte, i tillegg til at også andre land, blant andre India, innskrenket sine våpenkjøp fra de russiske selskapene. I denne situasjonen var kinesisk våpenetterspørsel en meget kjærkommen erstatning.

Det forekom at russiske selskaper solgte våpen uten at de russiske myndighetene kjente til det.³⁸ Det oppsto i kjølvannet av Sovjetunionens sammenbrudd og den påfølgende privatiseringsbølgen på 1990-tallet en tendens til at Russlands sikkerhetspolitikk som sådan ble «privatisert». Da Russland overdro lisensrettigheter for det avanserte flyet Su-27 til Kina i 1996, var dette noe som ble avgjort og gjennomført av ledelsen i selskapet Sukhoi, uten Moskvas godkjenning. Etterpå våget ikke Moskva annet enn å godkjenne overdragelsen av frykt for å ødelegge relasjonene til Kina.³⁹ Moskvas våpeneksport til Kina synes altså ikke i utgangspunktet å ha vært del av en langsiktig politisk og sikkerhetsmessig kalkyle, men heller et resultat av en akutt økonomisk situasjon. Det oppsto da også på 1990-tallet debatt blant de russiske militæranalytikerne om det, sett fra Russlands synspunkt, overhodet var riktig å ruste opp Kina. Denne diskusjonen har i dag mest teoretisk interesse, for Kina har fått sine russiske våpen. I dag produserer Kina i økende grad egne våpen, men er fortsatt avhengig av russisk ekspertise. Det har forekommet illegal kinesisk kopiering av russisk våpenteknologi, blant annet har Kina laget en kopi av det nevnte Su-27 og tilbyr denne på markedene i konkurranse med den russiske originalen. At dette irriterer russerne sier seg sjøl.⁴⁰

Kaoset i Russland på 1990-tallet skapte i det hele tatt uklarhet om hvem som bestemte Russlands utenrikspolitikk. En illustrasjon av denne uklarheten fikk vi i 1996 da daværende forsvarsminister Rodionov plasserte Kina på en liste over mulige trusler mot Russland og i tillegg var skeptisk til eksport av avanserte våpen til Kina. Jeltsin måtte i denne situasjonen – Russland og Kina hadde i samme år erklært seg som strategiske partnere – tvinge Rodionov, som uttrykte holdninger i den russiske generalstaben, til offentlig å beklage sine standpunkter.

Tilnærminga til Russland fra Kinas synsvinkel

Kinas framrykking som økonomisk gigant har kanskje vært det mest spektakulære i internasjonal politikk de siste 20 åra. Kina er allerede en regional stormakt i Øst-Asia. Men vi skal være forsiktig med å trekke slutninger på grunnlag av enkle ekstrapoleringer av vekstkurven for et lands BNP. Det er mange faktorer som bestemmer om Kina en gang om 20 til 50 år virkelig passerer USAs BNP. I koret av beundring for Kinas økonomiske utvikling var det tidlig på 90-tallet noen stemmer som var skeptiske til landets videre økonomiske utvikling.⁴¹ Åra som siden har gått kan ikke sies å ha gitt denne skepsisen ny næring. Men det betyr ikke at det ikke kan være vel verd å lytte til kritiske analyser. Ved siden av enorme sosiale problemer har blant annet Kinas økonomi problemer når det gjelder energieffektiv produksjon, noe som gjør framtidsprognosene usikre. Tidlig på 90-tallet var det i hvert fall ikke soleklart at Kina var en kommende økonomisk super-

makt. Ingen ante at USA i året 2008 skulle invitere Kina inn i et eksklusivt G-2 samarbeid om verdens videre skjebne. Heller ikke at det i 2010 ville eksistere et faktisk G-20-samarbeid med Kina som sentral aktør og som forsøker å koordinere en felles politisk-økonomisk reaksjon på krisa som brøt ut i 2008. Endringene av prognoser og persepsjoner de siste 20 åra, som jeg i et tidligere avsnitt påpekte, tilsier at det er klokt å ikke være ensporet når det gjelder forutsigelser.

Men om Kina skulle bli den nye økonomiske stormakta er det i tillegg et åpent spørsmål om denne økte makt også vil bli omsatt i politisk-militær global makt på linje med USA. Og et enda større spørsmålstejn må stilles ved Kinas framtidige kulturelle innflytelse («soft power»). Det er usannsynlig at Kina noensinne blir en supermakt i den forstand USA har vært en supermakt med militær tilstedeværelse nesten overalt på kloden og med en slags vetomakt over bruk av militærmakt i verdenssamfunnet. Dette er også i strid med Kinas offisielle doktrine om å motarbeide hegemoni og å arbeide for en multipolar verden. Det er vanskelig å tenke seg at kinesisk marine en dag skal omkranse Amerikas og Europas kystfarvann, slik USAs marine i dag gjør i asiatiske farvann.

Tidlig på 1990-tallet lå det også dunkle politiske skyer over Kinas horisonter. Kina var diskreditert etter at Tienanmen-opprøret ble druknet i et blodbad av Folkets Frigjøringshær 4. juni 1989. Mange trodde – og ledelsen i KKP fryktet – at Kina ville gå Sovjetunionens vei og mot undergangen for kommunistpartiets styre. Den vestlige holdninga var at Kina burde settes under press, eventuelt lokkes med belønninger av økonomisk art, slik det var gjort i Sovjetunionens tilfelle for på den måten å presse fram en regimeendring. Vestens investeringer i Kina ble stoppet – men kun for en kort periode. Kritikken av menneskerettighetssituasjonen ble intensivert. Ikke minst ble Kina utsatt for en våpenembargo fra USA og EUs side som fortsatt i 2010 står ved lag, sjøl om EU-landene i praksis bryter denne embargoen ved å selge avansert teknologi til Kina som har militær betydning under en sivil etikett. I tillegg kom stadige amerikanske våpenleveranser til Taiwan. Dette er kanskje det punkt som mest avgjørende har hindret en mer vennskapelig utvikling i forholdet Kina – USA. USAs Taiwanpolitikk provoserer Kina som ikke bare mener at Taiwanproblemet er et indre kinesisk anliggende, men som også mener at USA har akseptert dette ved å akseptere «ett Kina»-doktrinen i de avtalene som ble inngått mellom USA og Folkerepublikken på 70-tallet. Situasjonen i Taiwankonflikten er at Kina forbeholder seg retten til å bruke væpnet makt dersom Taiwan offisielt erklærer seg som en sjølstendig stat, mens USAs politikk går ut på å fraråde Taiwan fra å gå til et slikt skritt, samtidig som USA faktisk fungerer som en garantimakt for Taiwans de facto sjølstendighet.⁴²

4. juni 1989 var et sannhetens øyeblikk i Kinas utvikling. Det var også et sannhetens øyeblikk for naive vestlige beundrere som hadde hyllet Deng

Xiaopings økonomiske reformer på 1980-tallet.⁴³ Nå gikk den samme Deng og de andre veteranene fra den lange marsjen inn for å hindre en ukontrollert kapitalistisk restaurasjon som de mente ville komme dersom studentene fikk gjennomslag for sine demokratiske krav. De var forferdet over det som skjedde i Sovjetunionen – de kom til å betrakte Gorbatsjov som en sviker overfor historia. Kinas sympati med det konservative kuppforsøket i Sovjetunionen den 19. august 1991 var umiskjennelig. De kinesiske lederne kom i begynnelsen til å innta en avventende holdning til Jeltsins Russland. Og omvendt var det heller ikke Jeltsins primære linje og slutte en allianse med Kina. Faktorene som pekte i retning av vennskap mellom Kina og Russland har likevel gjennom disse 20 åra vist seg å være utslagsgivende. Den vestlige isolasjonen av Kina og kritikken som fulgte etter Tiananmen-opprøret, samt grunnleggende sikkerhetspolitiske overveielser gjorde at Kina søkte allianse med Russland. I denne situasjonen var Russland det eneste land som kunne forsyne Kina med avanserte våpen og avansert våpenteknologi. Dette forhold ble en særdeles viktig enkeltfaktor bak tilnærmingen mellom de to land.

Beijings sikkerhetspolitikk innebærer å ligge lavt. Målet er å bygge et stabilt og økonomisk sterkt Kina og til det trenger landet fredelige internasjonale relasjoner. Det langsiktige perspektivet er en gradvis og fredelig oppstigning til den dominerende makt i Asia. Dette må skje på en slik måte at verken Kinas naboer eller USA provoseres. Kinas ledelse har i så måte fulgt de berømte «rådene» Deng Xiaoping ga politbyrået i august 1989: «observer kjølig, sikre våre posisjoner, behandle saker på en rolig måte, skjul vår kapasitet og vent på vår tur, vær flink til å holde en lav profil og ta aldri ledelsen.»⁴⁴ Essensen i disse ordene er en forsiktig og langsiktig utenrikspolitisk linje. Det kan diskuteres om Kina i dag fullt ut følger disse rådene. Men hittil har landet unngått å vikle seg inn i det klassiske sikkerhetsdilemmaet ved at en makts opprustning følges opp av andre makters opprustning i en endeløs spiral. På den andre sida mener antakelig stadig flere kinesere i dag at «deres tur» er kommet og at det blir mindre og mindre grunn til beskjedenhet. Betydelige deler av det kinesiske folket slutter opp om målet å gjenopprette Kinas gamle storhet og vil derfor i krisesituasjoner være lett å mobilisere bak patriotiske forsvarsparoler.

Kinas ledelse er fullt klar over at en ny, oppstigende stormakt vil møte motstand. USA har jo også uttrykkelig i sin forsvarsdoktrine sagt at landet ikke vil tillate nye rivaliserende makter på verdenspolitikken arena. På slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet skapte en enorm økonomisk vekst og en politisk-nasjonal mobilisering i Tyskland og Japan grunnlaget for at disse to land ved krigerske midler utfordret det bestående internasjonale makt-systemet. De to verdenskrigene i det 20. århundre kan sees som et resultat av den ujevnhet og disharmoni som Tyskland og Japan skapte i verdenspolitikken. I dag spørres det om ikke Kinas ekstremt raske økonomisk vekst vil kunne resultere i noe lignende. En av de fremste

representantene for den realistiske skolen i studiet av internasjonal politikk, John Mearsheimer, skrev i 2006 en artikkel med tittelen *China's Unpeaceful Rise*. Han beskriver Kina som en oppstigende stormakt som med nødvendighet vil komme opp i en intens konkurranse med USA på det sikkerhetsmessige området, «med et betydelig potensiale for krig». Hans spådom er at Kinas naboer, India, Japan, Singapore, Sør-Korea, Vietnam og til og med Russland, vil gå sammen med USA om å demme opp for Kinas framrykking.⁴⁵ Man kan si at dette er spekulasjoner om framtida. Men situasjonen i det østlige Asia inneholder så mange usikre faktorer at et slikt scenario ikke bare kan avfeies. Kineserne sjøl er med sikkerhet intenst beskjefte med hvordan de kan hindre at en brei anti-Kina-koalisjon blir dannet. Det er mot denne bakgrunnen at Kina verdsetter vennskapet med Russland. Det gir landet trygghet i nord og vest, mens Kina konsentrerer seg om hovedproblemene mot havet og de øvrige asiatiske land. Samarbeidet med Russland er i tillegg nyttig av andre grunner. Det hindrer at separatister og terrorister kan operere utafør Kinas grenser med sikte på å stimulere opprør blant Kinas minoriteter, slik det noen ganger skjedde under den kinesisk-sovjetiske konfliktperioden.⁴⁶ Videre åpner samarbeidet med Russland og SCO-statene for økt handel, særlig hardt tiltrengt kinesisk energiimport, fra det sentrale Asia.

USA/Vestens holdning overfor både Russland og Kina var på 1990-tallet nedlatende. Dette var en tid for en høystemt liberal triumfalisme som neppe noensinne vil komme igjen. Bakgrunnen var sjølsagt Sovjetunionens sammenbrudd og Kinas indre problemer. Men ikke bare det. Vi skal også huske at krigen mot Irak i 1991 (den andre Golfkrigen), ledet av en brei koalisjon av 36 land med USA i spissen og med sovjetisk og kinesisk godkjenning, forsterket bildet av USAs absolutte militære, politiske og økonomiske overlegenhet. USAs høyteknologiske krigføring gjorde inntrykk på verden – og understreket for de kinesiske lederne at Folkets Frigjøringshær hadde et akutt behov for avansert militærteknologi. I tillegg gikk USAs økonomi godt gjennom 90-tallet, mens Tyskland og Japan sakk akterut. Tusenårsskiftet var Amerikas store øyeblikk. Stemmene som spådde nedgang for USA forstummet. Det var i denne atmosfæren at tanken på å omforme Russland og Kina i retning det vestlige, liberalkapitalistiske idealbilde levde i beste velgående.

Kina og Russland i 2000-tallets verdenspolitikk

På 2000-tallet endret dette seg. Kina fortsatte sin sterke økonomiske vekst, men også Russland kom seg etter hvert økonomisk på fote. Samtidig ble USAs og Vestens globale dominans kraftig utfordret av faktorer som ikke hadde noe med Kina og Russland å gjøre. I det første tiåret av det 21. århundre har bildet fortsatt vært preget av både konflikt og samarbeid, men

USA kunne ikke i samme grad som tidligere legge premissene for samarbeidet. Lærdommen, ikke minst fra Irakkriegen, at det var et enormt sjansespill å bedrive regime-endringspolitikk og at kostnadene ofte ikke sto i noe forhold til gevinsten, begynte å si inn i de vestlige politiske elitene. Statsdannelsesprosessene omkring i verdens fattige land kan ikke lenger styres direkte av Vesten. Utviklinga i de nye sentralasiatiske statene illustrerer dette.

Bildet av verdenspolitikken ble mer sammensatt. Vi beveget oss enda lenger bort fra den kalde krigens enkle konfliktskjema. Terrorangrepet den 11. september 2001 førte til samarbeid mellom USA, Kina og Russland i kampen mot terrorisme. Både Kina og Russland hadde lenge blitt utfordret av islamsk fundamentalisme – i Xinjiang, Afghanistan, Sentralasia og i Kaukasus. Kina og Russland ga derfor støtte til USAs krig i Afghanistan, men de deltok ikke sjøl med tropestyrker. Russland oppfordret til og med sentralasiatiske land om å stille baser og landingsrettigheter til disposisjon for USA – noe som også skjedde. Kina kom ikke med slike oppfordringer og opplevde det som problematisk med USA-baser også vest for Kina, i tillegg til rekken av USA-baser øst for landet.⁴⁷ Som motytelse oppga USA forsøkene på å «internasjonalisere» Tjetjenia-krigen ved å oppmuntre og støtte Tjetsjenias løsrivelse fra Russland. Det er heller ikke USAs linje å støtte løsrivelse av Tibet, Xinjiang eller andre provinser fra Kina. (I prinsippet gjelder dette også Taiwan, men USA motsetter seg at Folkepublikken gjennomfører en gjenforening med militære midler.)

I 2002 erklærte USA at organisasjonen East Turkestan Islamic Movement (ETIM) var å betrakte som en terroristorganisasjon sjøl om det ikke var godtgjort at det var denne organisasjonen som sto bak de terroranslag som Kina rapporterte om i Xinjiangprovinsen.⁴⁸ Dette ga Kina økt legitimitet i kampen mot de separatistiske tendensene som hadde vært til stede helt siden 1949. Logikken i denne utviklinga var at hvert land fikk friere hender til å bekjempe antatte terroristgrupper innafor sine grenser. For Kina og Russland, som begge legger avgjørende vekt på territorial integritet og ikke-innblanding, var dette viktig.

Beijings linje, særlig etter 11. september 2001, har vært å foreslå en «kooperativ sikkerhetspolitikk» med sikte på å unngå ukontrollerte våpenkappløp. Både Kina og Russland la økt vekt på å delta i FN og andre internasjonale fora og på å løse problemer ved hjelp av utstrakt internasjonal samarbeid. Utover på 2000-tallet fikk USA store problemer med sin krig mot terror, spesielt i Irak. Den vestlige leir var splittet i forhold til Irak-krigen⁴⁹. NATO opplevde sin verste krise noensinne og NATOs kollektive Afghanistan-innsats oppsto ironisk nok som en kompensasjon for europeiske NATO-staters manglende USA-lojalitet i Irak. USA greide ikke å overtale Sikkerhetsrådet til å godkjenne det nye angrepet mot Irak. Russland og Kina som vetomakter samarbeidet ved denne anledninga med land som Frankrike og Tyskland. Verdensopinionen, og ikke minst opinionen i de vesteuropeiske

land, vendte seg imot USA. Siden dette tidspunktet har USAs posisjon som ubestridt supermakt vært for nedadgående, men dette betyr på ingen måte at ikke USA fortsatt er å regne som en supermakt.

Under Putins ledelse ble Russland et statsbyggingsprosjekt i russisk tradisjon – og med brodd mot Vesten. Putins økonomiske maktgrunnlag var enorme inntekter fra olje- og gasseksport. Også dette var i tråd med russiske tradisjoner. Gode inntekter fra olje, gass og andre råvarer (korn og tømmer) hadde vært avgjørende for Sovjetunionens utenriksøkonomi. Den samme utenriksøkonomiske strukturen kjennetegnet også det tsaristiske Russland, med korn som hovedeksportartikkel (36% av Russlands eksport i 1913). Hver gang en krise i verdensmarkedet førte til store prisfall på råvarer, slik som 1929-33 (prisfall på korn samtidig som Sovjetunionen var tvunget til økt korneksport for å finansiere industrialiseringa⁵⁰), 1987, 1998 (prisfall på olje og gull rammet russisk eksport⁵¹) og sist i 2008 (prisfall på olje og gass) betydde dette harde slag mot Russlands økonomi. Overgangen til kapitalisme på 90-tallet var en katastrofe. Russlands BNP ble mer enn halvert i dette tiåret slik at landet i viktige henseende falt tilbake til et u-landsnivå. Befolkningstallet sank dramatisk fra 149 millioner i 1992 til 142 millioner i 2007 og synker fortsatt.⁵²

Kina, som baserer sin økonomi langt mer på eksport av industrivarer, har ikke bare gått forbi Russland i samlet produksjon men oppviser også en mer stabil økonomisk vekstkurve. Følgende tabell gir en sammenligning av BNP (målt i løpende priser, milliarder dollar) i Kina og Russland for noen utvalgte år:⁵³

År	Kina	Russland	Kina/Russland
1990	355	579	0,61
1993	432	393	1,10
1997	902	447	2,02
2000	1200	260	4,62
2005	2200	764	2,88
2008	4327	1677	2,58

I 2000 nådde Russlands BNP et lavmål på 260 milliarder dollar, men i 2005 var landets BNP oppe i 764 milliarder dollar, som følge av enorm eksportøkning av olje til gode priser drevet i været av USAs kriger og Kinas industrialisering. Kinas økonomiske makt økte drastisk gjennom hele denne 20-årsperioden. Kinas BNP passerte Russland i 1993, og var i 2010 fire ganger større enn Russlands. Russland er i hovedsak forblitt en råvare- og våpeneksportør, men har ervervet seg økonomisk sjølstendighet med en betydelig valutabeholdning (verdens tredje største etter Kina og Japan).

Både Kina og Russland ble i løpet av 2000-tallet i økende grad utilgjengelig for vestlig press og omdanningsforsøk. Kritikk av menneskerett-

situasjonen og andre interne forhold prellert av. Begge land ønsket å spille rollen som uunnværlige samarbeidspartnere for USA i håndteringen av de internasjonale utfordringene. Kina har i dag helt klart en slik rolle når det gjelder internasjonal økonomi.

De to siste tiåra har vært fylt av spekulasjoner om USAs nedgang og NATOs oppløsning. Men realiteten gjenstår at USA – tross sine kriger og mange problemer – stort sett har bevart sitt omfattende system av allianser omkring i verden. Ja, Østeuropa er nå innlemmet i NATO-alliansen og opptrer som mer underdanige under USAs ledelse enn de vesteuropeiske landene. I NATOs indre kontroverser er disse landene ofte USAs sikre støttespillere, til irritasjon særlig for et land som Tyskland. USAs innflytelse er også konsolidert i det østlige Asia, hvor land som Japan og Sør-Korea ser på Kinas framrykning med uro og derfor ønsker å videreføre alliansen med USA.

Kjennetegnet ved en supermakt er jo at den er i stand til å opprettholde et mangesidig alliansesystem på ulike nivåer av intensitet og samarbeid – også i vanskelige tider. Kostnadene for mindre land ved å stille seg utafør dette systemet av vennlige relasjoner til supermakta, er formidable. I det store bildet er det Kina og Russland som har hatt problemer med å finne varige allierte, det er de som har vært venneløse i verdenspolitikken. Det er knapt noe land Russland virkelig kan få støtte fra, dersom man ser bort fra Kina. Heller ikke Kina har utviklet stabile allianser som reelt er til nytte for Kina, kanskje med unntak av Pakistan. Det nære forholdet til land som Myanmar og Nord-Korea kan fort bli en belastning. Sett i dette lyset blir et godt forhold mellom Kina og Russland ytterligere viktig for begge land.

Mange har konkludert med at det nå skjer et globalt maktskifte i verden. Kanskje vil vi se tilbake på året 2008 som det året da dette begynnende maktskifte for alvor ble merkbart gjennom en rekke tilsynelatende usammenhengende begivenheter: den økonomiske verdenskrise fikk sitt klimaks i september/oktober 2008 med kurs- og produksjonsfall. Kina var det store unntaket med nesten «vanlig» vekst i BNP. Verdenskrise begynte i USA og var først og fremst et nederlag for den amerikanske kapitalismen. Samtidig økte Kinas betydning som garantist for verdensøkonomisk stabilitet. USA og NATO fikk samtidig økende problemer i Afghanistan. Bush-æraen ble avsluttet og Obama ble president. Georgiakrigen i august 2008 skrinla NATOs planer om ekspansjon østover. Kina arrangerte de olympiske sommerlekene i Beijing i august 2008, en begivenhet av stor symbolsk betydning. Men Kinas indre problemer var også merkbare. Tibetanske organisasjoner arrangerte ikke bare motdemonstrasjoner mot OL. I mars 2008 gikk tibetanske separatister til voldelige anslag mot han-kinesere og muslimer i Lhasa, et opprør som raskt spredde seg til andre provinser med tibetansk befolkningsinnslag.⁵⁴ Det skjer nok et begynnende maktskifte i verden, først og fremst økonomisk. Dette betyr likevel ikke at Kina er i ferd med å bli verdens nye supermakt. Det er like mye snakk om en begynnende

maktfragmentering. På det militære område beholder USA i det store og hele sin overlegenhet, til tross for den sedvanlige amerikanske opphisselsen hver gang en mulig konkurrent øker sin forsvarskapasitet.

Ved inngangen til det andre tiåret i det 21. århundre er det ikke bare klart at Kina og andre asiatiske land raskt tar inn på Vesten i økonomisk styrke, men også at de vestlige velferdsstatene og lønningene i Vest-Europa og Nord-Amerika utsettes for nye angrep. Alliansen mellom stat og kapital har tatt full kontroll over den økonomiske politikken og praktisk talt satt demokratiet til side på dette området. Nettopp det som utmerker de mest siviliserte kapitalistiske land framfor land som Kina og Russland – velferdsordninger og demokratiske rettigheter – settes under press. Forandringens vinder blåser med full styrke både over Asia, Nord-Amerika og Europa.

Kinas og Russlands utenriksøkonomier

Den økonomiske verdenskrise som brøt ut i 2008 har forsterket inntrykket av Kinas betydning fordi landet har vært i den unike posisjon at dets høye vekst har fortsatt gjennom kriseåra 2008-2010. I 2009 var veksten i BNP 8,3%, en vekst de avanserte industrilandene ikke er i nærheten av sjøl i gode tider. Men både Kinas eksport og import ble merkbart redusert i dette året, henholdsvis med 16 og 11%. (Til sammenligning: verdens BNP, dvs den globale verdiproduksjon sank i 2009 med 0,6%, verdenshandelen gikk tilbake med 11%.⁵⁵) Det var den kinesiske statens enorme stimuleringspakke som sikret fortsatt innenlands vekst og indirekte også drahjelp for verdensøkonomien. Russland på sin side fikk en knekk i sin ellers høye vekst på 2000-tallet som følge av fall i oljeprisen og andre råvarepriser. Russlands BNP sank med 8,7 % i 2009. Men Russland ser igjen ut til å komme på fote økonomisk som følge av at oljeprisen seinere er kommet tilbake i relativt høyt leie.

Kina og Russland har hver på sin kant økonomiske relasjoner til andre land som i omfang er langt større enn relasjonene mellom de to land. Som jeg argumenterte for tidligere i denne artikkelen utelukker ikke dette at vennskapet mellom Kina og Russland kan ha stor betydning for partene. La oss på denne bakgrunnen se litt nærmere på de to landenes utenriksøkonomi, både hva angår kvantitet (handelsomfanget) og kvalitet (hva slags varer som omsettes).

Russlands⁵⁶ eksportmarked er først og fremst EU-landene. I 2008 var Nederland Russlands eksportland nr 1 og Italia og Tyskland lå på de neste plassene. Til sammen gikk over 27% av Russlands eksport til disse tre landene. Kun 4,3% av Russlands samlede eksport gikk til Kina. På import-sida ser det litt annerledes ut. Russland importerer mest fra Tyskland (13,5% i 2008), men her er Kina en god nummer 2 med 13.2%.

Snur vi dette bildet og ser på Kinas eksport og import for det samme året framstår Russland som en beskjeden aktør. EU er Kinas hovedeksportpartner med 20,5%, med USA på andreplass (betrakter vi hvert EU-land for seg, er USA på førsteplass) med 17,7%. Russland mottok i 2008 kun 2,2% av Kinas totale eksport, men vi skal huske at det bak disse tallene skjuler seg en eksepsjonell økning av Kinas totale eksport i de siste 20 åra. Eksporten fra Kina til Russland har også økt betydelig, men ikke i det omfanget som Kinas eksport til vestlige industriland har økt. (Jf Nordhaug/Skarstein i dette Vardøger-heftet.) Som nevnt hadde Kina i 2009 et totalt fall i sin eksport på 16%, men fallet i eksporten fra Kina til Russland i samme året var på hele 47%.⁵⁷

Kina importerte mest fra Japan i 2008 med 13,2% av samlet import, EU var på andreplass med 11,4%, USA på femteplass med 7% og Russland på åttendeplass med 2,1%. Også her gjelder at Kinas betydning som importør i løpet av få år er blitt formidabel, mye av eksempelvis europeisk bilproduksjon lever i dagens krisetider på kinesisk import. Bak Russlands beskjedne 2,1% av Kinas import, skjuler det seg altså en sterk absolutt økning. Handelsvolumet mellom de to land utgjorde i 1999 5,7 mrd dollar og var i 2007 steget til 48 mrd dollar.⁵⁸

Sjøl om Russland og Kina ikke er hverandres viktigste handelspartnere, er det for enkelt ut fra dette å slutte, som noen gjør, at alliansen mellom Kina og Russland kun er forbigående og «opportunistisk» og at de «er mer oppmerksomme mot Vesten enn de er mot hverandre». ⁵⁹ At det er en klar realpolitisk, dvs «opportunistisk» dimensjon i forholdet mellom Kina og Russland er riktig, men det er ikke noe særegent for denne alliansen. Dessuten bør vi som nevnt se på innholdet av handelen for å forstå Russlands betydning for Kina. Som alt vist har Kinas mangeårige våpenimport fra Russland vært av avgjørende betydning for Kinas forsvar. Dette, kombinert med det faktum at Kina i dag har stabile forhold langs grensene mot nord og vest, er fundamentalt i den langsiktige kinesiske kalkylen som ser framtidens hovedproblemer mot havet, dvs mot øst og sør.⁶⁰ Men i tillegg kommer et annet viktig forhold, nemlig Kinas akutte behov for energi og råvareimport. Russland og dels også de sentralasiatiske land er på dette feltet først og fremst en framtidsmulighet som leverandører til Kinas industrialisering, som nå som en magnet trekker til seg råvarer og energi av alle typer.

Energiens geopolittikk

I 1985 var Kinas andel av verdenshandelen 1,8% og eksporten besto da av olje, mineraler og landbruksprodukter. I 2007 utgjorde Kinas andel av verdenshandelen 7,7%.⁶¹ Landet eksporterer i dag industrivarer i stor stil. I 1993 ble Kina avhengig av å importere olje til tross for at landet er Øst-Asias største oljeprodusent. Behovet for import av olje, mineraler og andre råstoffer

er blitt akutt. Kina er i dag verdens største konsument av blant annet kull, stål og kopper. I 2009 gikk Kina forbi USA som verdens største energikonsument. (Men hver kineser bruker i snitt kun 1/5 av den energimengde som hver USA-borger bruker.) I 2007 rykket Kina, som har en lite energibesparende økonomi (energiforbruk pr produsert enhet er altså høyere enn i mange andre land), opp på førsteplass når det gjelder CO₂-utslipp. Kina gjennomfører en intens søking etter nye energikilder av alle typer, men foreløpig er kull landets dominerende energikilde som dekker rundt 2/3 av energibehovet. Ifølge Kinas Nasjonale statistiske byrå økte konsumet av kull i 2009 i forhold til 2008 med 9,2%, mens totalt energikonsum økte med 6,3%. Fordi Kina også er verdens største produsent av kull er landet foreløpig sjølforsynt med denne svært forurensende energikilden. Fra ca 2015 forventes Kina å være avhengig av import av kull. Totalt konsum av kull forventes å dobles mellom 2001 og 2030.⁶² Kina har ikke forpliktet seg til noen absolutt reduksjon av sine CO₂-utslipp, men kun til å minske energiforbruket pr produsert enhet med 20% mellom 2005 og 2010.⁶³ Sjøl denne målsettinga er sannsynligvis ikke nådd, sjøl om den kinesiske regjeringa i 2010 annonserte at tusenvis av fabrikker med for høyt energiforbruk skulle nedlegges.

Allerede i dag er Kina sterkt avhengig av oljeimport og derfor er landets jakt på oljeforsyninger og arbeid for å spre oljeleveransene på flere land og verdensdeler nå inne i en kritisk fase. Fra å være sjølforsynt med olje inntil 1993 var landet i 2009 nødt til å importere 46% av sitt totale råoljeforbruk. Oljeimporten vil måtte øke dramatisk dersom prognosene for Kinas økonomiske vekst fram til 2030 er tilnærmet riktige. Når det gjelder gass importerte Kina i samme år kun 8% av totalforbruket, men planen er å erstatte kull med gass som varme- og strøm-kilde og i så fall må også gassimporten bli formidabel.⁶⁴

Oljeimporten er blitt et avgjørende utenrikspolitisk spørsmål for Kina. I 2006 var Kinas viktigste leverandører av råolje Angola, Saudi-Arabia, Iran, Russland og Oman i denne rekkefølge. Landene i Midtøsten og i Afrika leverte til sammen 61% av Kinas oljeimport, Russlands andel var 11,4%.⁶⁵ Fordi Kinas oljeimport vil øke med anslagsvis 20% årlig fram mot 2020 vil Kina i åra framover være avhengig av å øke olje-importen fra Midtøsten. Noen mener at andelen av Midtøsten-olje av den totale importen i 2015 vil ligge på 70%.⁶⁶ Transporten av olje går over havet (90% av importen). Derfor er sjøveien fra Midtøsten/Afrika sør for Asia, hovedsakelig gjennom Malakkastredet, av strategisk betydning. I og med at Kina foreløpig ikke har en sterk marine, er det i praksis USA som kontrollerer denne sjøveien. I en krise- eller krigssituasjon vil USA kunne kutte storparten av Kinas oljeimport, noe som etter en viss tid vil ha katastrofale følger for det kinesiske samfunnet. Dette er en av de viktigste grunnene for at Kina arbeider intenst med å diversifisere sin energiimport og særlig oljeimporten. Det vil

være mye tryggere for Kina dersom mer av oljeimporten kom over land fra Russland, de øvrige medlemmene av SCO og andre land på det asiatiske kontinent som Kina står på vennskapelig fot med. Det er på denne bakgrunn at landets anstrengelser for å kjøpe energi og å føre olje- og gassledninger inn i Kina fra de omliggende land blir lett forståelig.

Tilsynelatende skulle alt ligge til rette for at Russland, med sine olje- og gassressurser, ble en av Kinas største energileverandører og at dette forhold skulle føye en viktig dimensjon til vennskapet mellom de to land, en dimensjon som ikke var til stede da landene begynte sitt samarbeide på begynnelsen av 1990-tallet. Men sannheten er at det har tatt forholdsvis lang tid å etablere et reellt kinesisk-russiske energisamarbeid. Dette skyldes uten tvil at den russiske sida har holdt igjen, av en rekke ulike grunner.

Den første oljeledning overhodet som bringer russisk olje inn i Kina var ferdigstilt høsten 2010 etter mange år med forhandlinger fra midten av 1990-tallet og mye fram og tilbake mellom de to land. Først var det i 2001 avtalt en oljeledning til Kina fra Taishet (vest for Baikal-sjøen), så gikk Russland i forståelse med Japan inn for i stedet å føre oljen til en havn ved Japanhavet med sikte på eksport pr tankskip til Japan og evt også USA. (Denne ledningen kalles ESPO, East Siberian Pacific Ocean pipeline.) Fordelen for Russland med denne siste løsningen var at kundegrunnlaget ville bli utvidet, mens man med kun en ledning til Kina kan bli utsatt for det en russisk guvernør i Det fjerne Østen har kalt «den eksklusive kjøperens diktatur». Så viste ikke Japan tilstrekkelig interesser for dette prosjektet⁶⁷ og Russland har igjen svingt tilbake til det kinesiske prosjektet (altså en sidelinje fra ESPO), mens transporten av olje mot Japan-havet foreløpig vil gå pr. jernbane.

Den russisk-kinesiske rørledningen fører altså olje fra Taishet (i det østlige Sibir) til Skovorodino (i Russlands Fjerne Østen, nær grensa til Kina) og videre til Daqing i det nordvestlige Kina. Bare strekningen på russisk territorium (Taishet-Skovorodino) er 2700 km lang. Den skal levere 15 millioner tonn olje pr år. Mye tyder på at det endelige gjennombruddet for dette prosjektet først kom da verdenskrise og prisfallet på olje høsten 2008 brakte de russiske selskapene Rosneft og Transneft (begge statseide selskaper med sterke personalrelasjoner til Russlands politiske ledelse) opp i akutte betalingsproblemer. Man ble i 2009 enig om at Kina skulle finansiere prosjektet med et lån på 15 milliarder US-dollar til Rosneft og 10 milliarder US-dollar til Transneft, og at tilbakebetaling skulle skje i form av oljeleveranser til Kina over de neste 20 åra (15 millioner tonn pr år).⁶⁸

Denne avtalen blir sjølsagt feiret som en bekreftelse av kinesisk-russisk vennskap. Den vil øke oljeimporten fra Russland (som inntil 2010 foregikk pr jernbane og utgjorde 9 millioner tonn pr år), men i forhold til Kinas enorme importbehov er dette lite.

Dette er også lite i forhold til Russlands samlede oljeproduksjon. I de seinere åra har Russland gått forbi Saudi-Arabia som verdens største

produsent av råolje, fordi Saudi-Arabia har fulgt OPEC-vedtak om å redusere oljeproduksjonen noe, mens Russland, som står utafør OPEC, ikke bryr seg om dette. Størsteparten av denne oljen (rundt $\frac{3}{4}$) eksporteres. Men bare noen få prosent av denne eksporten går til Kina eller øvrige asiatiske land, sjøl om Russland lenge har hatt en plan om å øke energiekporten til Asia. Foreløpig går ingen gasseksport fra Russland denne veien. Russlands olje- og gass-eksport går i all hovedsak til Europa. Dette er et gammelt mønster fra den gang Sovjetunionen bygde lange olje- og gassledninger både til sine allierte i Østeuropa (til reduserte «vennskapspriser») og til Vest-Europa. På 1970- og særlig på 80-tallet var det et sentralt kritikkpunkt fra USA at Vesteuropa var i ferd med å gjøre seg avhengig av sovjetisk energi. En CIA-rapport fra 1977 prognosterte til og med at Sovjetunionen i løpet av en tiårsperiode ville gå tom for olje. Da europeiske land og Sovjetunionen ble enig om bygginga av en gassrørledning i 1981/1982 gjorde Reagan alt som var mulig for å hindre dette. Men rørledningen ble bygd, med betydelige bidrag fra tyske selskaper. Deutsche Bank i spissen for en gruppe banker stilte kreditt til rådighet mot at Sovjetunionen importerte varer fra tysk industri. EU-kommisjonen protesterte mot USAs sanksjonsregime. For den vest-tyske regjeringa var dette en måte å sikre tysk eksport på – i tillegg til at gassimporten fra Sovjetunionen til Vesteuropa minsket avhengigheten av Midtøsten-oljen. Det var også på 80-tallet at Europa for alvor ble oppmerksom på Norge som olje- og gass-eksportør. USA og EU ble etter hvert enige om å begrense importen av sovjetisk gass til 30% av totalforbruket, og derfor ble det lagt press på Norge for å øke sin gasseksport til kontinentet. Den strukturen som den gang ble etablert har i overraskende grad holdt seg til våre dager. I 2004 var de tre fremste eksportørene til EU fordelt på følgende måte: russisk gass utgjorde 32% av EUs totale gassforbruk (inklusive rundt $\frac{1}{3}$ egenprodusert gass), norsk gass utgjorde 20% og gass fra Algerie 15%. Når det gjelder EUs oljeforbruk var de tre fremste leverandørene Russland 19,8%, Norge 19,6% og Saudi-Arabia 11,3%.⁶⁹

Siden 70-tallet har Sovjetunionen/Russland vært en storeksportør av energi til Europa. Rundt $\frac{2}{3}$ av russisk olje- og gasseksport går i dag til EU-landene, resten går til andre europeiske land og til SUS-land (SUS=Samveldet av Uavhengige Stater) som Ukraina og Belarus. Disse siste får olje og gass til rabatterte priser, en «arv» fra Sovjetunionen og en del av de eiendommelige politisk-økonomiske relasjonene mellom Russland og disse land (og bakgrunn for «gasskrigen» mellom Russland og Ukraina for noen år siden). Når det gjelder russerne sjøl – altså Russlands hjemmemarked – får de olje og gass (gass dominerer i husholdningene) til betydelig reduserte priser.

Total russisk oljeproduksjon i 2007 var på 491 millioner tonn og av dette ble 365 millioner tonn eksportert. I 2006 produserte Russland 656 mrd. kubikkmeter gass og eksporterte 201 mrd. kubikkmeter. (Til sammenligning:

Norge satte i 2010 rekord i gasseksport med 97 mrd. kubikkmeter.) Man forventer at både produksjon og eksport av olje skal øke noe i åra framover (i 2010 var total oljeproduksjon på 505 millioner tonn), men hittil har man satset på de etablerte oljefeltene i Ural, Kaukasus, Vest-Sibir og Volga-området sjøl om man tror at disse nå er i ferd med å nå sine optimale utvinningsnivåer⁷⁰. Russlands oljereserver (beregnet til 6,4% av verdens reserver) ligger spredd og de fleste av dem langt øst for Ural. I tillegg kommer Shtokmanfeltet⁷¹ og andre felt i eller nær Nordishavet. Det er kostbart å åpne disse feltene som altså befinner seg i noen av de tynnest befolkede områdene av landet, og i tillegg bygge nye rørledninger. Dette er noe av årsaken til at det går sakte med å få i gang store oljeleveranser til Kina og Asia. Men det er også lansert en rekke andre hypoteser om hva som ligger bak den russiske energipolitikken, slik som maktkamper innen den russiske politiske eliten, usikkerhet om hvor mye olje og gass som faktisk er tilgjengelig, mangel på kvalifisert arbeidskraft, at Russland fortsatt ønsker å satse på Europa, russisk underlegenhetsfølelse overfor Kina og angst for at Russland skal bli et råstoff-reservoar for Kinas industrialisering osv. En siste overgripende bekymring sett fra russisk side er sjølsagt å hindre prisfall som følge av økt russisk produksjon av olje og gass, og at man følgelig holder igjen når det gjelder å åpne nye felter. Det er ikke plass for å gå nærmere inn på disse ulike hypotesene her.

I forhold til SCO avtegner det seg visse interessekonflikter mellom Kina og Russland. Kina ønsker at SCO skal bli en felles handelssone med lave tollsatser, noe både Russland og de øvrige SCO-land er skeptiske til. Når det gjelder energi så finnes det i dag både olje- og gass-ledninger fra Kasakhstan til Xinjiangprovinsen i Kina og videre Shanghai. I 2009 ble også en gass-ledning fra Turkmenistan, som har de fjerde største gassforekomstene i verden, koplet til Kasakhstan-Shanghai-ledningen og åpnet med partiformann Hu Jintao til stede. På denne måte blir de sentralasiatiske eksportlandene mer uavhengig av å føre olje og gass gjennom russiske ledninger i retning Europa. I lang tid har Russland nytt godt av det gamle «vennskapsprissystemet» i SUS-området: turkmensk gass ble kjøpt av Russland til venns-kapspris og tilsvarende gassmengder videresolgt til «europeisk» markedspris. I de seinere år har Turkmenistan og andre eksportører vært i stand til å presse Russland til å betale mer for gassen, ikke bare på grunn av gassledningen til Kina, men også på grunn av andre prosjekter med sikte på å føre gass fra området rundt Det kaspiske hav, via Azherbadsjan og dermed utenom Russland, til kundene i Europa. Da gassprisene i 2009 falt i Europa kom til og med Gazprom (som har eksportmonopol på gass fra Russland) i den ubehagelige situasjon at de betalte mer for turkmensk gass som følge av inngåtte avtaler enn det de fikk for gassen på det europeiske markedet.⁷²

Hva som blir utviklinga på dette området er uklart. Både produsenter og kjøpere av energi på det eurasiatiske kontinent forsøker å skaffe seg flere å

handle med (og flere rørledninger) for på den måten å stå sterkere i diskusjon om pris. I det hele tatt synes det som utviklinga når det gjelder produksjon, transport og salg av olje og gass for tida er preget av en alles kamp mot alle: hver stat ivaretar sine interesser så godt det lar seg gjøre. Allianser, prosjekter og planer veksler i høyt tempo. Kina, med sin finansielle styrke, står sterkt i denne konkurransen og gir både rundhåndet kreditt og gjør oppkjøp av selskaper innen energisektoren i en rekke land, ikke minst i Sentralasia. (I Russland har imidlertid myndighetene avvist kinesiske tilbud om oppkjøp av russiske energiselskaper.)

Sluttbemerkninger

Forholdet mellom Kina og Russland er ikke hjertelig og det er ikke bestemt av noen felles visjon eller felles moralske og ideologiske verdier som skal realiseres. Basisen for denne relasjonen er at begge land har nytte av hverandre, særlig på det sikkerhetspolitiske området. Det finnes dog et felles syn på verdenssituasjonen preget av at begge land har vært i en defensivposisjon og det liberal-kapitalistiske systemet i en offensivposisjon i åra etter Sovjetunionens sammenbrudd. De to land er (sammen med en rekke andre land) varme forsvarere for prinsippet om nasjonal suverenitet og ikke-innblanding, som jo også er kjernepunkter i folkeretten og FN-systemet. Landenes verdenspolitiske betydning henger sammen med dette forholdet.

På 2000-tallet har det liberal-kapitalistiske verdenssystemet under USAs ledelse vært utsatt for påkjenninger som kan føre til en gradvis svekkelse av dets dominans over verden. Russland har hatt sine problemer å stri med, til tross for økonomisk framgang. Kina har derimot hatt oppsiktsvekkende framgang.

Jeg tror partnerskapet mellom Kina og Russland vil fortsette, men begge land vil ha sin egen utenrikspolitiske dagsorden og vil samarbeide nært også med andre land. Relasjonen mellom Kina og Russland vil derfor neppe bli mer intens. Russland, som et europeisk land, vil hele tida også være opptatt av forholdet til Europa. Kina på sin side har større problemer med det øvrige Asia og USA enn Russland har med Europa og USA. Derfor verdsetter Kina relasjonen til Russland høyt og er villig til å gi store bidrag for å sikre denne relasjonen, til tross for de problemer (når det gjelder våpensalg, energiimport mm.) som finnes.

Russlands underlegenhetsfølelse overfor Kina vil imidlertid øke i takt med Kinas økte økonomiske og politisk-militære makt. Dette vil kunne styrke de anti-kinesiske holdningene som alt finnes i Russland. I verste fall kan noe av det samme gjenta seg som på 1950- og 60-tallet, men med omvendt fortegn. Kina valgte da å bryte samarbeid på grunn av russisk dominans og arroganse.

Lønningene til den underbetalte kinesiske arbeiderklassen vil nødvendigvis øke i åra som kommer. Kampen for sosiale og politiske rettigheter i det kinesiske folkedypet vil bli merkbar og i ytterste fall skape stor uro i Kina. Dagens vekstrater og Kinas posisjon som lavkostland kan i en slik situasjon svekkes. Russland vil med sin råvare-orienterte eksportøkonomi være avhengig av prisutviklinga når det gjelder olje og gass. De russiske råvareressursene burde sikre en forholdsvis sterk russisk økonomi det neste tiåret og legge grunnlaget for en modernisering av det øvrige næringslivet i landet. Utviklinga av styrkeforholdet mellom de to land må derfor ikke nødvendigvis gå i Kinas favør, relasjonen dem imellom vil også kunne ta andre veier.

Alle tegn på at Kina svinger i retning av en stormakts- og imperiepolitikk følges med oppmerksomhet i Russland. I de seinere åra har et stadig stoltere og mer sjølsikkert Kina stått fram, og som kanskje ikke lenger følger rådene som Deng Xiaoping i sin tid ga om å være tilbakeholdne i utenrikspolitikken og vente på Kinas tur. Stadig flere kinesere mener at Kinas tur er kommet! Det gamle Midtens rike er gjenreist og bør kreve sin berettigede plass. Som den frittalende kinesiske regjeringsrådgiver Yan Xuetong sier i et intervju med avisa *Neue Zürcher Zeitung*: «Vi kinesere er historisk sett vant til å være de beste.»⁷³

Av og til luftes det tankemåter som antyder at stormaktsdrømmer og imperialistisk ideologi ligger som en bakgrunns-premiss for kinesisk utenrikspolitikk. Ulike akademiske og militærfaglige publikasjoner har framholdt at Kina mangler livsrom, living space, for sin økonomiske utvikling. Enhver som kjenner det tyske uttrykket Lebensraum og den historiske konteksten dette uttrykket tilhører, vet at alt snakk om at en nasjon trenger livsrom gjør andre stater bekymret. Høytstående kinesiske militære har i tillegg utviklet teorier om at det må skilles mellom «territorialgrense», som er den politiske og juridisk aksepterte grense og «strategisk grense». Strategisk grense, ble det hevdet i en artikkel i *Frigjøringsarmeens Dagblad* så tidlig som i 1987, «definerer en stats og en nasjons livsrom» og vil endre seg i takt med at nasjonens styrke endrer seg.⁷⁴ I 2009 ble lignende tanker formulert i en bok skrevet av en viss Wang Xiaodong og som hevdet at Kinas hovedproblem var mangel på «livsrom». Det er uklart hvor utbredt en slik offensiv makttenkning er, men med Kinas økonomiske betydning og mangel på råvarer har den nok en viss resonansbunn i det kinesiske samfunn. Alene det faktum at slike tanker kommer på trykk i kinesiske publikasjoner, som jo er underlagt statlig kontroll, tyder på at i det minste noen maktpersoner i Kina har sympati med dem. Russerne har i alle fall merket seg dette – vel bevandret i geopolitiske resonnementer som de er. A. Lukin, direktøren for Senter for Østasia og SCO-studier i Moskva, kaller slike tanker for «farlige» i en forøvrig veloverveid artikkel om forholdet mellom de to land. Han viser også til en bok som kom i 2009 og ble en bestselger i Kina. I oversettelse har den tittelen «Kina er ikke lykkelig» og den hevder ifølge Lukins referat at Kina er

best til å forvalte naturressursene og at Kina i framtida bør ta kontroll over dem til beste for hele menneskeheten⁷⁵. Det må understrekes at dette ikke er offisielle kinesiske synspunkter, men de forteller noe om den debatt som foregår i Kina og som kan påvirke relasjonen til Russland i negativ retning. Kina ser seg i økende grad som en bevarer av status quo. Landet er tjent med å bevare stabile politiske og økonomiske relasjoner mellom hovedaktørene i det internasjonale systemet. Innenrikspolitisk er slagordet å «bygge et harmonisk samfunn» hvor «alle mennesker gjør sitt beste» og hvor «alle går fram i harmoni med hverandre». (Som det heter i et vedtak fra KKPs sentralkomite, september 2004)⁷⁶ Utenrikspolitisk gjelder det å bidra til en «harmonisk verden». Begrepet harmoni er i dyp overenstemmelse med den konservative, konfusianske tradisjonen som i dagens Kina opplever en renessanse. Konfusianismen skal ifølge akademikeren Li Jidong hjelpe Kinas «velgjørende kultur» å bli den «internasjonale politiske kulturs mainstream». På den måten skal «Amerikas 'diskursive hegemoni'» utkonkurreres.⁷⁷

Regjeringsrådgiveren Yan Xuetong fastslår at Kina ikke har noen interesse av å endre det politiske systemet i andre land – et i og for seg velkjent standpunkt. Men han fortsetter: «Dette tilsvarer ikke den konfusianske filosofi som sier: Om dere vil lære av oss underviser vi dere, men vi trenger oss ikke på.»⁷⁸ Ikke bare er det påfallende at en sentral maktperson gjør denne direkte anknytninga til konfusianismen. Det er også interessant som et forsøk på å legitimere en kinesisk maktutstråling utover verden som angivelig ikke er basert på makt. Alt under den forrige partileder, Jiang Zemin, var det tale om «herredømme i kraft av dyd» – et kjernepunkt i konfusiansk moralfilosofi. I et slikt perspektiv vil det, ifølge kineserne, la seg gjøre å løse konflikter på fredelig måte. At denne fredelige måte å løse konflikter på skal foregå på Kinas premisser og på basis av økt kinesisk makt, blir stilltiende forutsatt.

Betoningen av harmoni, rasjonalisme og diskurs ligner i så måte forsøkene på å legitimere USAs supermaktposisjon for kun få år tilbake. Forhenværende amerikansk utenriksminister, Madeleine Albright, omtalte en gang USAs supermaktposisjon som et «velgjørende globalt hegemoni» og USA som en «indispensable nation» for resten av verden. For 150 år siden forsvarte John Stuart Mill det britiske imperiet med en lignende logikk: når imperiet brukte makt var det «heller i andres tjeneste enn for egen skyld». Dette er et grunn dogme i den herskende liberalismens syn på internasjonale relasjoner. Liberale, «velgjørende» imperier, hevdes det, forfølger ikke snevre egeninteresser.⁷⁹

En moderne imperialisme kan åpenbart ikke kun nøye seg med å framstå med en overveldende makt, den har også behov for å framstå i en aura av fornuft og moral. La oss likevel håpe at Kinas ledere tar sin egen anti-hegemoniske linje så alvorlig at vi slipper å oppleve en ny kinesisk imperialisme ikledd de samme plumpe argumentene om stormakters

angivelige interesseløshet og velgjørenhet som vestlige imperialistmakter vanligvis har smykket seg med.

NOTER

- 1) Takk til Helge Ryggvik og Kristen Nordhaug (hhv Universitetet i Oslo og Høgskolen i Oslo), Simen Andersen Øyen (Univ. i Bergen) og Børge Bakken (Hong Kong University) for kommentarer til ulike sider av denne artikkelen.
- 2) P. J. Katzenstein: *A World of Regions. Asia and Europe in the American Imperium*, Ithaca/London, 2005, s. ix.
- 3) Jf *Fischer Weltgeschichte Bd 16: Zentralasien*. Utgitt av Gavin Hambly, Frankfurt, 1966, s. 138-139.
- 4) Jf Witt Raczka: «Xinjiang and its Central Asian borderlands», *Central Asian Survey*, vol. 17, 1998, s. 381. En del opplysninger som følger bygger på denne informative artikkelen.
- 5) «On the Ten Major Relationships» (1956), *Selected Works of Mao Tsetung*, vol. 5, Peking, 1977, s. 295. Mao innrømmer eksistensen av han-sjåvinisme i det sivile samfunn ved bl.a. å si at «selv blant det arbeidende folk» finnes det han-sjåvinisme og at både kadrene og massene må omskoleres i så måte (ibid). Videre påpeker han også at Kina må trekke lærdom av Sovjetunionen hvor forholdet mellom den russiske nasjonaliteten og minoritetsnasjonene «is very abnormal» (s. 296).
- 6) Halford Mackinder: «The Geographical Pivot of History», *Geographical Journal*, vol. 23, april 1904, s. 421-437. For en gjennomgang av Mackinders og andres geopolitiske teorier se Peter J. Taylor: *Political Geography. World Economy, Nation-State and Locality*. London/NY, 1985, s. 37 ff. En interessant kritikk av Mackinder finnes i Chr. J. Fettweis: «Sir Halford Mackinder, Geopolitics, and Policymaking in the 21st Century», *Parameters*, vol. 30, Summer 2000, s. 58-71. Han angriper bl.a. Mackinders premiss om at den makt som behersker kjernen i Eurasia har en militærstrategisk fordel bl.a. som følge av kortere forsyningslinjer og at de perifere makter som skal bedrive inndemming (containment) omvendt har en mer krevende oppgave. Forholdet er heller at kjerneområdet alltid har vært sårbart for angrep fra nesten alle kanter, unntatt fra Nordishavet og at dette har preget den russiske utenrikspolitiske tenkning, mens USA med sin geografiske posisjon aldri har behøvd å frykte noen omringning (s. 65-66). For egen del kan vi tilføye: nettopp det forhold at både Russland og Kina, med eller uten berettigelse, i vår epoke frykter å bli innringet av fiendtlige makter, er en viktig grunn til alliansen mellom de to land.
- 7) J. Nickeson: «Has the West lost the Battle of Central Asia?» *Defense and Foreign Affairs Strategic Policy*, vol. 35, Issue 8, 2007, s. 6ff. Ifølge SCOs charter er medlemskap kun åpent for land «i regionen», men uten at «regionen» er nærmere definert. Se Mutlaq Al-Qathani: «The Shanghai Cooperation Organization and the Law of International Organizations», *Chinese Journal of International Law*, vol., 5, 2006, s. 137. Også Hviterussland fikk sin søknad om observatørstatus avvist med følgende bemerkning av Russlands utenriksminister Sergej Ivanov: «Belarus er ikke et asiatisk land, i motsetning til Russland som er både europeisk og asiatisk.» Nickeson op cit.
- 8) Z. Brzezinski: *The Grand Chessboard. American Primacy and its Geostrategic Imperatives*, N.Y. 1997, s. 55.

- 9) Om forholdet India-Kina se «A Himalayan Rivalry; India and China», *The Economist* 21.08.2010 og Robert Sutter: *Chinese Foreign Relations*, Lanham/Maryland, 2008, s. 296-308.
- 10) Her sitert etter analysen til A. F. Klimenko: «The Evolution of China's Military Policy and Military Doctrine» i det russiske tidsskriftet *Military Thought*, vol. 14, 2005, s. 49. Klimenko, som er russisk generalløytnant, hører med blant forsvarerne av det kinesisk-russiske partnerskapet innen offiserskorpset. Den samme – etter min mening riktige – innsikten finnes også på amerikansk side. Evan Medeiros, som i dag er direktør for Kina-Taiwan-Mongolia-avsnittet i Det nasjonale sikkerhetsråd ved Det hvite hus sier: «Many analysts too often mistakes presence for influence. The fact that countries are trading more with China and negotiating with it in regional organizations does not... imply that China can change these states' policies.» «The New Security Drama in East Asia», *Naval War College Review*, vol. 62, Høsten 2009, s. 40.
- 11) For disse opplysningene se «Japan goes from Dynamic to Disheartened», *New York Times* 16.10.2010 og «China Passes Japan as Second-Largest Economy», *New York Times* 15.08.2010. Når denne artikkelen avsluttes har Japan opplevd en jordskjelv- og tsunamikatastrofe med langsiktige konsekvenser som ennå er uavklarte.
- 12) Lawrence Freedman: «The Military Dimension of Soviet Policy» i: *The Soviet Union and East Asia*, ed. G. Segal, London/Boulder, 1983 s. 93 og Allen S. Whitings: «Sino-Soviet Relations: What Next?», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 476, November 1984, s. 145
- 13) Coit D. Blacker: «Military Forces», I: *After Brezhnev. Sources of Soviet Conduct in the 1980s*, Ed. R.F. Byrnes, London, 1983, s. 130.
- 14) Whitings, *ibid*, s. 146. Whitings hevdet i denne artikkelen at Sovjetunionen hadde grunn til å være bekymret for et mulig atom-rakettangrep mot Vladivostok, etterfulgt av en kinesisk invasjon av Sibir – gjennomført av «the largest army of the world backed by a population of 1 billion» (*ibid*).
- 15) Se utdrag fra sentralasiatisk og russisk presse om de borgerkrigs-lignende kampene i Kirgisistan våren 2010 oversatt i *Zentralasien-Analysen*, nr. 28, 30.04.2010, s. 18-24. En gjennomgangstone i kommentarene er at de politiske herskerne betrakter det å ha politisk makt som et «business-prosjekt» til berikelse for seg sjøl, sin nærmeste familie og sine venner og at eiendomsforholdene er forblitt uavklarte etter Sovjetunionens sammenbrudd, noe politikerne har visst å utnytte. Islamsk fundamentalisme er ikke en årsak til Kirgisistan-urolighetene.
- 16) Peter M. Johansen i *Klassekampen*, 04.01.2011.
- 17) Se J. Mohan Malik: «Dragon on Terrorism: Assessing Chinas Tactical Gains and Strategic Losses After 11 September», *Contemporary Southeast Asia*, vol. 24, August 2002, s. 256 og Ziad Haider: «Sino-Pakistan Relations and Xinjiang's Uighurs», *Asian Survey*, vol. 45, 2005, s. 530.
- 18) Christian Wipperfürth: «Nach dem 'Reset'. Russland und der Westen in Zentralasien», *Zentralasien-Analysen*, nr. 33, 24.09.2010, s. 2. Denne russiske passiviteten kaster også et usikkerhetens skjær over organisasjonen SCO som jo på papiret har påtatt seg et overordnet ansvar for sikkerhet og stabilitet innad i medlemslandene, deriblant Usbekistan og Kirgisistan.
- 19) Tallet 6450 km er summert etter opplysningene i CIA-Factbook (hentet 13.08.2010). Men sjøl dette tallet synes det å herske uklarhet om. Witt Razcka oppgir i sin artikkel «Xinjiang and its Central Asian Borderlands», *Central*

- Asian Survey*, vol. 17, 1998, s. 385 at den kinesisk-kasakhstanske grensa er 1718 km, mens CIA-Factbook oppgir 1533 km. Razcka oppgir den kinesisk-tadsjikistanske grensa til 450 km, der CIA-Factbook oppgir 414 km.
- 20) I november 1979 ble det sendt et dokument internt i Kinas Kommunistiske Parti om at Sovjetunionens Kommunistiske Parti (SUKP) ikke lenger skulle sees på som revisjonistisk. Hovedtrusselen fra Sovjetunionen var av sikkerhetspolitisk, ikke av ideologisk art. På samme tid ble Revisjonisme-gata som Sovjet-ambassaden i Beijing lå i, omdøpt tilbake til det navnet den hadde før kultur-revolusjonen: Nordre Sentralgate. Jf Christina Holmes: «The Soviet Union and China» i: *The Soviet Union and East Asia*, s. 27.
 - 21) Zoltan Barany: «Resurgent Russia? A Still-Faltering Military», *Policy Review*, Feb/Mar 2008, s. 39-51.
 - 22) Sitatene hentet fra Nan Li: «The PLA's Evolving Warfighting Doctrine, Strategy and Tactics, 1985-1995. A Chinese Perspective», *The China Quarterly*, no. 146, June 1996, s. 446 og s. 448.
 - 23) *SIPRI-Yearbook 2009*, Oxford, 2009, s. 308. For oversikten over våpen-importører se tabell s. 326 ff.
 - 24) Paul Godwin: «PLA Doctrine, Strategy and Capabilities towards 2000», *China Quarterly* No. 146, June 1996, s. 469.
 - 25) Se *South China Morning Post*, 08.04.2011 og 14.04.2011.
 - 26) USAs marinestrategi er her sitert fra Toshi Yoshihara: «Chinese Missile Strategy and US Naval Presence in Japan», *Naval War College Review*, Summer 2010, s. 42. Yoshiharas analyse er opptatt av de japanske basenes betydning i en eventuell militær konflikt om Taiwan og Kinas framtidige kapasitet til å angripe disse basene, fortrinnsvis med raketter. Kina er «obsessed with the US aircraft carrier, including the facilities and bases that support its operations» (Yoshihara, s. 41). En oppdatert og nyansert vurdering av Kinas og Øst-Asias sikkerhetssituasjon finnes i Zhu Feng: «An emerging Trend in East Asia: Military Budget Increases and their Impact» og Sean Chen/John Feffer: «China's Military Spending: Soft Rise or Hard Threat?». Begge i det sørkoreanske tidsskriftet *Asian Perspectives*, vol. 33, 2009, hhv. s. 17-45 og s. 47-67. Obamaadministrasjonen har videreført de tette båndene til Japan og Sørkorea. Se *Neue Zürcher Zeitung* 21.11.2009. Men noen analyser legger hovedvekt på motsetningene mellom USA og Japan/Sørkorea. Se Immanuel Wallerstein i *Klassekampen* 13.01.2010. Dette siste til tross – sett med kinesiske øyne kan det ikke være tvil om at USAs allianse med Japan i økende grad har framstått som en trussel. De amerikanske marinebasene på japansk territorium er blant verdens største og av avgjørende betydning for USAs 7. flåte. Særlig ble Kina provosert av den amerikansk-japanske felleserklæring i april 1996 som fastslo at det ikke bare var en felles amerikansk-japansk oppgave å forsvare Japan som sådan, men også «områdene omkring Japan». En japansk kabinettsekretær hevdet seinere at Taiwan også var omfattet av dette uttrykket, men på direkte forespørsel fra Kinas president Jiang Zemin nektet Japans statsminister i 1998 å presisere uttrykket «areas surrounding Japan». Etter 1996 har Kinas mistro overfor Japans forsvarspolitikk vært økende. Se Tomonori Sasaki: «China Eyes the Japanese Military: Chinas Threat Perception of Japan since the 1980s», *China Quarterly*, no. 203, September 2010, s. 574-76.
 - 27) *Beijing Review* 17.05.2010.
 - 28) For det følgende se Gottfried-Karl Kindermann: *Der Aufstieg Ostasien in der Weltpolitik 1840 bis 2000*. Stuttgart-München, 2001, s. 637-638 .

- 29) Som motvekt mot skremselspropagandaen både fra høyre og ytterste venstre forsøkte Vardøger å gi en nøktern analyse Sovjetsystemets åpenbare svakheter i *Vardøger* nr. 8, 76 som hadde Sovjetunionen som tema. Blant annet påpekte undertegnede den grunnleggende økonomiske, teknologiske og rustningsmessige underlegenheten i forhold til USA/NATO-landene. Jf min artikkel «Byråkratiets utenrikspolitikk og Sovjetunionens internasjonale stilling» i *Vardøger* nr. 8, 1976, s. 84-130.
- 30) Peter Gowan: «Sjokkterapien i Øst-Europa – teori, praksis og resultater», *Vardøger*, nr. 24, 1998, s. 80-123.
- 31) Hung P. Nguyen: «Russia and China: The Genesis of an Eastern Rapallo», *Asian Survey*, vol. 33, 1993, s. 285-301. Khvatovs uttalelse er hentet fra denne artikkelen, s. 294.
- 32) «The Western Alliance goes East», *Time*, 9. oktober 1995, s. 20. Det var ennå på dette tidspunktet betydelig usikkerhet i den vestlige leir om utvidelsen var riktig. I samme *Time*-artikkel ble senator Sam Nunn sitert på at NATO risikerte å provosere Russland slik at man «hjalp til med å skape nettopp den trussel som vi prøver å beskytte oss mot.» Tonen fra amerikansk hold hadde vært en helt annen i 1989, da muren falt. President Bush (senior) fulgte da en linje som impliserte at Europa sjøl skulle ha hovedansvaret for sin egen sikkerhet og at økonomisk innflytelse i Øst-Europa var viktigere enn militærmakt, som igjen impliserte at det økonomisk sterke Tyskland ville spille en hovedrolle. Se «Bush Defines a More Modest Role for U.S. in Europe», *International Herald Tribune*, 21. juli 1989.
- 33) Se *Russland-Analysen* (utgitt av Forschungsstelle Osteuropa/Universität Bremen og Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde), nr. 169, 19.09.2008, s. 14.
- 34) Yu-Shan Wu: «Russia and the CIS in 2009», *Asian Survey*, vol. 50, 2010, s. 84.
- 35) Jf Yu-Shan Wu, *ibid*, s. 79.
- 36) Se gjengivelse av spørreundersøkelser blant russere om forholdet til USA og Europa i *Russland-Analysen*, nr. 174, 28.11.2008, s. 4-5.
- 37) Jf Paradori Rangsimaporn: «Russia's Debate on Military-Technological Cooperation with China», *Asian Survey*, vol. 46, 2006, s. 490.
- 38) USA la på begynnelsen av 1990-tallet press på Russland for å hindre landet i å selge avanserte våpen til Kina. Amerikanske diplomater klaget på at russiske forsvarskorper opererte i Beijing uten å være autorisert av den russiske regjering. Se *New York Times*, 10.11.1993.
- 39) Rangsimaporns artikkel, *ibid*, s. 479.
- 40) Se *SIPRI-Yearbook 2009*, Oxford, 2009, s. 309.
- 41) Se Harry Gelber: «China's New Economic and Strategic Uncertainties and the Security Prospects», *Asian Survey*, vol. 30, 1990, s. 646-668; Denis F. Simon: «China in the World Economic System», *Proceedings of the Academy of Political Science* vol. 38, 1991, s. 12-29; og Christopher Lingle og Kurt Wickman: «Ist die chinesische Wirtschaft ein Papiertiger?» *Europa-Archiv*, Folge 7, 1994, s. 187-194.
- 42) Jf Jonathan Charney: «Resolving Cross-Strait Relations between China and Taiwan», *American Journal of International Law*, vol. 94, 2000, s. 464.
- 43) Ukemagasinet *Time* utnevnte Deng til «årets mann» ikke bare ett, men to år. Norges nåværende statsminister, Jens Stoltenberg, bekjente i 1987 at Deng Xiaoping var hans politiske forbilde.

- 44) Jf Lowell Dittmer: «Asia in 2009», *Asian Survey*, vol. 50, 2010, s. 3. Om Kinas konsept for en kooperativ sikkerhetspolitikk se blant annet Peter van Ness: «China's Response to the Bush Doctrine», *World Policy Journal*, vol. 21, Winter 2004/2005, s. 38-47.
- 45) J. J. Mearsheimer: «China's Unpeaceful Rise», *Current History*, April 2006, s. 160.
- 46) I 1962 flyktet en stor gruppe uigurer og kasakher (anslagsvis mellom 60.000 og 100.000) fra Xinjiang og inn i daværende Sovjetunionen som følge av presset mot minoritetene under Kinas «store sprang», dels også som følge av sovjetisk propaganda. Se James A Millward: *Eurasian Crossroads. A History of Xinjiang*, London, 2007, s. 264 og Witt Raczka, ibid, s. 384.
- 47) Joseph Y. Cheng: «Chinese Perceptions of Russian Foreign Policy During the Putin Administration», *Journal of Current Chinese Affairs* (tidligere *China aktuell*), vol. 38, 2009, s. 155. I Bush-administrasjonen og på USAs høyreside ble det på denne tida gjort en forskjell på Russland, som ble ansett som et demokrati, og Kina som ikke ble ansett som det. Man promoterte, ifølge Cheng s. 155, en ide om at Russland og India skulle demme opp for Kina. Dette overstemmer med Bush-administrasjonens utenrikspolitiske hovedlinje som i begynnelsen (før 11.09.2001) hadde fokus på Øst-Asia og der Kina ble relegert fra «strategisk partner» (under Clinton) til «strategisk konkurrent».
- 48) James A. Millward: *Eurasian Crossroads.*, s. 340.
- 49) Om Norges holdning til Irakkriegen og til NATO se min artikkel «Rødgrønn utenrikspolitikk under NATOs slagskygge», *Vardøger*, nr. 31, 2009, s. 134-160.
- 50) Jf Ch. P. Kindleberger: *Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert*, bd. 4, München, 1973, s. 94-95.
- 51) *Financial Times*, 28.08.1998.
- 52) Jf S. Rosefielde/S. Hedlund: *Russia since 1980*, Cambridge, 2009, s. 157.
- 53) Tallene inntil 2008 er hentet fra Sadrel Reza: «Privatization and Private Sector Growth in China and Russia», *China. An International Journal*. Vol. 5, Sept 2007, s. 283. 2008-tallene er hentet fra *International Herald Tribune*, 28.12.2009. 2010-tallene fra *Financial Times*, 15.04.2011, s. 2.
- 54) Jf Marc Blecher: «China in 2008», *Asian Survey*, vol. 49, 2009, s. 77. Blecher påpeker at de vestlige media hadde hovedfokus på den kinesiske undertrykking av minoritetene og ikke på «tibetanernes angrep på uskyldige hankinesere og muslimer» (ibid).
- 55) *Neue Zürcher Zeitung* 04.01.2011 s. 7.
- 56) De følgende eksport- og import-data er hentet fra *Russland-analysen*, nr. 198, 2010, s. 28-29.
- 57) *China Quarterly*, no 202, June 2010, s. 505-506. («Quarterly Chronicle and Documentation»)
- 58) Jf S. Kotkin: «The Unbalanced Triangle: What Chinese-Russian Relations Mean for the United States», *Foreign Affairs*, vol. 88, sept/oktober 2009, s. 131.
- 59) Sitatene stammer fra den australske tidligere diplomaten Bobo Lo og gjengies i Kotkins artikkel, ibid, s. 132. Bobo Lo benytter også følgende argument imot å tillegge alliansen Kina – Russland betydning: De to landene deler verken «en langsiktig visjon for verden eller en felles forståelse av sine respektive plasser i den» (ibid s. 132). Sjøl om dette var riktig, så umuliggjør det ikke enhver mulighet for det russerne og kineserne omtaler som en strategisk allianse

mellom dem. Dessuten: vi kan med like stor rett si at USA ikke deler noen felles visjon om verden, det være seg med Russland eller Kina. Et felles ideologisk fundament er sjølsagt en fordel for en allianse, men neppe noen betingelse for at den skal eksistere. Og omvendt: et tilsynelatende felles ideologisk fundament, slik det var mellom Sovjetunionen og Kina som begge påberopte seg marxismen-leninismen, var ikke nok for å hindre den bitre splittelsen mellom dem.

- 60) Jf Klimentkos artikkel, *ibid*, s. 59.
- 61) Se Dirk Schmidt og Sebastian Heilmann: *Aussenpolitik und Aussenwirtschaft der Volksrepublik China (2008/2009)*. (Uten utgivelsessted og år) s. 57.
- 62) For disse opplysningene se Heinrich Kreft: «Chinas Politik der Energie- und Rohstoffsicherung als Herausforderung für den Westen», *Internationale Politik und Gesellschaft*, nr. 2, 2007, s. 46-61 og *New York Times*, 16.08.2010. Ifølge *Neue Zürcher Zeitung*, 27.12.2010 innføres allerede kull fra Russland og en kinesisk kreditt på 6 mrd dollar skal sikre russiske kulleveranser i 25 år framover.
- 63) *Wall Street Journal* 04.08.2010.
- 64) *Oxford Analytica Daily Brief Service*. 29.09.2010 s. 1.
- 65) Martin Jaques: *When China Rules the World. The End of the Western World and the Birth of a New Global Order*. N.Y., 2009, s. 168 og s. 324.
- 66) Kreft, *ibid*, s. 50.
- 67) Den manglende interessen hadde sin bakgrunn i at Japan ikke har regnet med betydelig importøkning av olje i framtida. Årsaken er at Japans befolkning ikke vokser, at Japan har «verdens mest avanserte teknologi når det gjelder energisparing» og at oljens andel i Japans totale energibruk er redusert – fra 77% i 1973 til 50% i 2003. Se Shoichi Itoh: «China's Surging Energy Demand: Trigger for Conflict or Cooperation with Japan», *East Asia* vol. 25, 2008, s. 79-98, særlig s. 82. Itoh understreker at også Kina arbeider hardt for energisparingstiltak og for overgang til fornybare energikilder. Tillegg september 2011: Etter tsunamien den 11. mars 2011 som rammet atomkraftverket i Fukushima, er Japans energisituasjon kommet opp i en krise. 39 atomkraftreaktorer er stanset, kun 15 er virksomme. Japan er verdens tredje største forbruker av elektrisitet og landet har igjen økt sin import av olje, gass og kull for å sikre elektrisitetsproduksjonen. CO₂-utslippene vil som følge av dette øke. Se Hiroki Tabuchis artikkel i *New York Times*, 19.08.2011.
- 68) Analyser av avtalen og dens bakgrunn med noen nyanseforskjeller finnes hos Nina Poussenkova: «The Global Expansion of Russia's Energy Giants», *Journal of International Affairs*, vol. 63, Spring 2010, s. 103-124, særlig s. 111-112 som hevder at prosjektet for de russiske selskapene vil gå med tap på grunn av økte konstruksjonskostnader og S. Itoh: «Die chinesisch-russischen Energiebeziehungen: Echte Freundschaft oder geheuchelte Partnerschaft?» *Russland-Analysen*, nr. 198, 12.03.2010, s. 24-27. I forhold til markedsprisen for framtidige oljeleveranser mener Kotkin, *ibid*, s. 133 at Kina gjennom denne avtalen får svært billig olje.
- 69) Opplysningene i dette avsnittet er hentet fra «Das deutsch-sowjetische Erdgas-Röhren-Geschäft», *Neue Zürcher Zeitung*, 15.07.1982, s. 9, Stacy Closson: «Russia's key customer – Europe» I: *Russian Energy Power and Foreign Relations*, Red. J. Perovic et.al. London/NY, 2009, særlig s. 91-92, Pierre Verluise: «How the European Union is Arming Russia», I: *Russia – A New Cold War?*, Red. Korinmann og Laughland, London/Portland, 2008, s. 12.

- 70) Rafael Fernandez: «Some Scenarios for Russian Oil Export up to 2020» *Europe-Asia Studies*, vol. 61, October 2009, s. 1441-1459, særlig s. 1444.
- 71) Om skiftende planer og prosjekter omkring Shtokmanfeltet og Gazprom som et «utenrikspolitisk redskap» for den russiske staten, se Possenkova, *ibid*, s. 113-114. Det er pr. september 2011 uklart når utbygging av Shtokman-feltet kommer i gang og om gass skal fraktes med tankskip langs norskekysten (i nedkjølt, flytende form, LNG) med sikte på salg overalt i verden eller i rørledning over russisk territorium og videre gjennom Østersjøen til Tyskland. Det første alternativet er i dag mindre aktuelt, bl.a. som følge av produksjon av billig skifergass i USA de seinere åra. Jf *Nordlys* 04.04.2011.
- 72) For opplysningene i dette avsnittet se S. Aris i *Zentralasien-Analyse*, nr. 28, 30.04.2010 s. 3, *Neue Zürcher Zeitung*, 15.12.2009 og James Jensen: «Market changes vex Russian gas policies», *Oil and Gas Journal*, August 2010, s. 24-32.
- 73) *Neue Zürcher Zeitung* 10.04.2010.
- 74) Nan Li: «The PLA's Evolving Warfighting Doctrine...», *ibid*, s. 450.
- 75) A. Lukin: «Russian-Chinese Relations: Keeping up the Pace», *International Affairs*, vol. 56, 2010, nr. 1, s. 26.
- 76) Her sitert etter Heike Holbig: «Remaking the CCP's Ideology: Determinants, Progress, and Limits under Hu Jintao», *Journal of Current Chinese Affairs*, vol. 38, 2009, s. 50.
- 77) Li Jidong sitert etter Daniel Lynch: «Chinese Thinking on the Future of International Relations: Realism as the *Ti*, Rationalism as the *Yong*?», *China Quarterly*, nr. 197, March 2009, s. 98.
- 78) *Neue Zürcher Zeitung*, 10.04.2010.
- 79) Sitatene er hentet fra min bok *Kampen om folkeretten*, 2. oppl. Oslo, 2007, s. 127-139.

Lars Mjøset, Nils Butenschøn og Kristian Berg Harpviken

USA OG DET UTVIDEDE MIDTØSTEN – ET HOVED-SPENNINGSFELT I VERDENSPOLITIKKEN¹

Hva betyr forholdet til Midtøsten for utøvelsen av amerikansk hegemoni? Vi skal ta opp dette både som en historisk og en aktuell problemstilling: Hvilke langsiktige tendenser avtegner seg i forholdet USA/Midtøsten gjennom USAs tid som vestlig hegemonimakt? Hvilke mer kortsiktige geopolitiske tilpasninger ser vi i det utvidede Midtøsten i dag, etter hvert som USAs relative økonomiske styrke svekkes? I sistnevnte perspektiv spør vi mer spesifikt om USA kan lykkes i å erstatte den rene militærmakten med andre former for innflytelse. Hvilke allianser satser USA på å bygge og vedlikeholde i forhold til regionale proamerikanske politiske krefter? Hvilken kontroll kan landet utøve over sentrale elementer i regionens politiske økonomi – oljeproduksjon/pris/reserver, forsyningslinjer og finanskapital?

Disse spørsmålene stilte vi allerede før den demokratiske mobiliseringen i Nord-Afrika (Magreb), Levanten (Syria) og på den arabiske halvøya (Jemen) våren 2011. Med den siste tidens begivenheter blir utfordringene bare enda mer komplekse for USA. Vi kommer inn på den arabiske våren 2011 mot slutten, men vår analyse er konsentrert om Midtøstens betydning for USA som hegemonimakt.

Det utvidede Midtøsten dekker i grove trekk området som var underlagt de islamske imperiene da de nådde sin største utstrekning, unntatt Spania, Hellas og Balkan. På 700-tallet nådde islam så langt vest som Spania. Religionens geografiske utstrekning gikk langs den sørlige middelhavskysten til Rødehavet, dekket hele den arabiske halvøya, og strakte seg nordover mot Svartehavet og Kaspiahavet. I dag er Spania en del av Vesten. Vestens ledende makt er USA, og USA er involvert i de aller fleste statene som er opprettet i de muslimske kjerneområdene.

En stat har hegemoni i verdensøkonomien hvis den er militært sterkest, ledende i innovasjon og sosio-økonomisk omstilling, og spiller en sentral rolle i organiseringen av verdens valutasystem. De siste tjue årenes strukturendringer i verdensøkonomien har gjort det klart at selv om USA fortsatt har hegemoniet, så er landets utenriksøkonomi svekket. Som England i første halvdel av det 20. århundre, er USA nå en overanstrengt hegemonimakt med store økonomiske underskuddsproblemer. USA grep direkte inn i Afghanistan og Irak, men utfordret av stor lokal motstand, svak måloppnåelse og finanskrisen på hjemmebane i 2007/08 innledet landet en militær nedtrapping i Midtøsten. Kampstyrkene er nå ute av Irak og Afghanistan står for

tur. USA og allierte etterlater seg land med dype krigssår og bitre indre konflikter. I kulissene er naboland som Iran, Tyrkia og Pakistan allerede i gang med å fylle maktvakuemet. Utviklingen i dette maktspeillet, og hvorvidt voksende aurasiasiske stormakter som Russland, Kina og India engasjerer seg, vil være med å bestemme prosessene i verdens økonomi og politikk i årene framover.

Vi skiller mellom tre regionale statssystemer eller sikkerhetskomplekser i det utvidede Midtøsten: Levanten, Persiabukta og Sør-Asia. Vi gir en historisk framstilling av hvordan USA er blitt knyttet nært til denne regionen. I etterkant av invasjonene i Afghanistan (2001) og Irak (2003) har amerikanske strateger brukt *det utvidede Midtøsten* som betegnelse på en sikkerhetsdoktrine. Vår analyse av sammenfletningen mellom de tre kompleksene gir en bakgrunn for å forstå de utfordringer USA opplever som dagens eneste supermakt i forhold til dette geopolitisk sensitive området og dets svært sammensatte sett av aktører.

Utfordringen er å forstå *samspeillet* mellom eksterne stormakter og lokale aktører (statlige, men også ikke-statlige nettverk eller klaner).² For hvert av de tre sikkerhetskompleksene identifiserer vi de sentrale konfliktlinjene som definerer de viktigste brennpunktene og undersøker stormaktenes forhold til disse. Det handler om militære og økonomiske interesser, men også om moralsk-politiske forpliktelser og religiøst motivert mobilisering. Vi legger særlig vekt på konfliktenes ringvirkninger på regionalt og internasjonalt nivå. Hegemonistatens posisjon i regionen og i verden avhenger av dens evne til å motvirke slike ringvirkninger, enten ved å isolere kompleksene fra hverandre eller etablere stabiliserende koblinger mellom dem.

Vi analyserer på makroplanet og bruker kvalitativ metode: periodisering og typologisering gir et «kart». Først etter at dette er etablert, undersøker vi de lange linjene. I forhold til dette kartet spores viktige prosesser inn i samtiden. Særtrekk etableres gjennom sammenlikninger.³ Vi forsøker møysommelig å etablere noen mønstre i vår nære historie, men vokter oss vel for å se disse som uttrykk for dype tendenser i et langsiktig utviklingsperspektiv.

Framstillingen er organisert i tre hoveddeler. Første del (s. 121-145) gjennomgår hovedbegreper og typologiseringer og gir samtidig en historisk presentasjon av stormaktenes forhold til Midtøsten fram til 1979. Andre del (s. 146 -162) gjennomgår de sentrale prosessene de tre kompleksene gjennom de siste tiårene. Tredje del (s. 162-177) analyserer dagens situasjon i regionen.

Stater, stormakter og sikkerhetskomplekser – begreper og historie

Dagens stater i det utvidede Midt-Østen spenner over arabiske, persiske og indiske kulturer, samt et vestlig orientert Israel. De fleste av dem utviklet seg fra klanbaserte politiske enheter til formelle statsdannelser med grenser og

politiske institusjoner influert eller direkte diktert av stormakter som rivaliserte om kontrollen i regionen på 1800- og 1900-tallet. Dette startet med at 1800-tallets ledende vestlige stormakter, Storbritannia og Frankrike, etablerte seg i regionen i takt med det osmanske imperiets oppløsning og vestmaktene geopolitiske behov for å fylle makttomrommet. I noen sammenhenger var stormaktene allierte, i andre var de rivaler. På første halvdel av 1900-tallet ble Storbritannia den dominerende eksterne makten i regionen.

Forskjellene mellom sunni og sjia i Islam går tilbake til en «konfesjonalisering» av islamske trosretninger etter profetens død (623 i Medina).⁴ Skillet mellom sunni som *lovorientert islam* og sjia som *religiøst-politisk opposisjonell islam* dreier seg om en teologisk uenighet om hvilke deler av profetens familie som skal regnes til arvefølgen, og har spilt en skiftende politisk rolle gjennom historien. Vi skal se at sjiaenes konsentrasjon i Persia/Iran og sterke posisjoner i Irak og Libanon fikk stor betydning for politiske allianser og maktbalansen i regionen etter den sekulære panarabismens fall på 1970-tallet og den sjiamuslimske revolusjonen i Iran i 1979.

De første statsdannelsene var universelt muslimske og multietniske. Men i vekselvirkning med den gradvise oppløsningen av det osmanske imperiet på 1800-tallet og påvirkningen fra kolonialistiske stormakter oppsto mer partikularistiske statsdannelser med svak forankring i lokale politiske tradisjoner. I den kolonialistiske fasen forsøkte stormaktene å dele opp regionen i pro forma nasjonalstater, men man var avhengig av lokale «nasjonalt orienterte» eliter for å virkeliggjøre disse. Som vi skal se manglet sentrale økonomiske og ideologiske forutsetninger for at dette skulle lykkes, noe som fortsatt er av sentral betydning for å forstå konflikt dynamikken i området.

I det følgende spesifiserer vi viktige sider av den historiske situasjonen fra 1800-tallet og framover gjennom fire typologier. Vi starter med stormaktsmotiver, ser deretter på statstyper, definerer de tre sikkerhetskompleksene og presenterer en typologi over forskjellige varianter av politisk islam. I forbindelse med typologien over militær-byråkratiske stater inkluderer vi to avsnitt, et om panarabismen og et om Israel. I forbindelse med sikkerhetskompleksene inkluderer vi et avsnitt om USAs innfletning i Midtøsten i etterkrigstiden. I resten av analysen studerer vi så hvert av sikkerhetskompleksene i perioden 1979-2010, og avslutter med å vurdere konsekvensene for dagens situasjon i sju avsnitt, som behandler begrepet om Det utvidede Midtøsten, konsekvenser av regimeendringforsøkene i Afghanistan og Irak, hegemoniets kostnader for USA, den arabiske våren og aktuelle tendenser i hvert av de tre kompleksene.

Stormaktens interesser i Midtøsten

India var juvelen i det britiske imperiet på 1800-tallet. Områdene innerst i Middelhavet var først interessante for britene fordi de utgjorde en avsluttende landbro på den raskeste skipsfartsruten for varer og mennesker mellom Europa og India. Dette er den første begrunnelsen av stormaktsinngrep: *transportruter og passasjepunkter*.

Etter hvert fikk områder i regionen også betydning i stormaktskonkurransen. Som en vestlig maritim stormakt fryktet England mot slutten av 1800-tallet særlig Russland som en truende landmakt med et enormt territorium i kjerneområdene av det Euroasiatiske kontinentet. Landet var godt belagt med naturressurser, stor befolkning og en tilsvarende stor hær. Med utbyggingen av Den transsibirske jernbanen fra 1891 ble landet integrert over hele kontinentets nordlige utstrekning. Midtøstens to store ikkearabiske stater (Iran og Tyrkia) grenser opp mot de russiske sentralasiatiske områdene langs sørbreddene av Kaspiahavet og Svartehavet. Territoriet Afghanistan grenset mot Indias nordvestligste områder, og også i dette fjellandskapet fantes det passasjepunkter fra de russiske områdene inn i britenes imperium. Afghanistan hadde en meget begrenset sentralmakt, men likevel var britene gjennom hele 1800-tallet ute av stand til å okkupere det. Her er det andre motivet for stormaktsinngrep: *stormaktsrivalisering*.

Det tredje og historisk nyeste motivet er *ressurser*. Britene ble først klar over oljens potensiale som drivstoff omkring 1905. Før dette hadde olje primært vært brukt til belysning. Eksplosjonsmotoren var utviklet siden 1885. Krigsskip drevet av dieselolje var helt overlegne de kulldrevne: de ga nesten ikke noe synlig røyk, de nådde toppfart svært raskt, hadde mye større aksjonsradius og fylling av drivstoff var adskillig mindre arbeidskrevende. Tyskland var ledende da stormaktene under Første verdenskrig skiftet fra kull til olje i sine krigsskip. Fra 1903 av prøvde Tyskland å kompensere for sin ressursavhengighet med å bygge ut Berlin/Bagdad-jernbanen og skaffe seg rettigheter til oljeleting i områdene fram til endestasjonen. Sent på 1890-tallet, mens England ennå hadde Frankrike som hovedrival, arbeidet de med å få britisk kapital med i finansieringen av jernbanen.

Britene ble over natten avhengige av amerikanske oljeleveranser. Så sent som i 1939 var forholdet mellom oljeproduksjonen i de viktigste landene grovt regnet som følger: USA=100, USSR=20, Venezuela=18, Iran/Irak=15.⁵ De persiske og mesopotamske områdene som i dag er Iran og Irak fikk fra 1900-tallets første år en avgjørende strategisk rolle. Samtidig gjorde britene Tyskland til sin hovedmotstander og allierte seg med Frankrike og Russland. De forhindret og forsinket med alle midler utbyggingen av den siste delen av jernbanelinjen fram til Bagdad. Det lille sjeikdommet Kuwait ble i disse årene bygget opp som en viktig strategisk brikke for britene.

Allerede før 1914 kjøpte britiske myndigheter opp 51 prosent av Anglo-Iranian (senere British Petroleum) i et forsøk på å unngå avhengighet av

amerikanske Standard Oil og nederlandske Shell. Da den tyske ubåtkrigen i 1917 gjorde den engelske marinens sårbarhet helt åpenbar, la britene planer for full kontroll over persiske og mesopotamske oljefelt.⁶ Utover i mellomkrigstiden ble så de store arabiske oljeforekomstene avdekket. Spenninger omkring oljeressursene i det tidligere osmanske imperiet endte med den såkalte «Red Line Agreement» (1928), der de største oljeselskapene (som i etterkrigstiden utviklet seg til å bli «de sju søstre») ble enige om å inngå i et kartell der de samarbeidet om fordelingen og utnyttelsen av regionens oljeforekomster. I 1932 ble olje oppdaget i Bahrain. I 1932-33 kom britene i konflikt med Shahen (Reza Shah) om de anglo-iranske konsesjonene. I 1934 fikk Gulf og Anglo-Iranian felles konsesjon i Kuwait. I 1938 ble olje oppdaget i Kuwait og Saudi Arabia.⁷

Stormaktene kivet om å knytte til seg disse svake og autoritære regimene, særlig ved koopterende bånd til lokale sjeiker, klanledere og religiøse ledere. Når det dannet seg stater, kunne disse statene bruke passasjepunkter og ressurser til å oppnå ytelser fra stormaktene, og de kunne (potensielt) spille rivaliserende stormakter ut mot hverandre.

England først, og deretter USA, lyktes i stor grad med sitt geopolitiske spill for å hindre at nasjonalistiske krefter i de oljerike landene klarte å ta full kontroll med energiresursene. Kuppet mot Irans folkevalgte statsminister Mossadeq i 1953 er et sentralt eksempel på dette amerikanske spillet, og ga grobunn for senere USA-hat i Iran. På lengre sikt ble resultatet i oljerike land at de autoritære regimene fikk hånd om større andeler av inntektene. Disse brukte de til å styrke militærvesen, indre etterretning og til på paternalistisk vis å sikre en viss modernisering og levestandardsøkning.

Statsdannelse under innflytelse av de atlantiske stormaktene

Det osmanske riket var en faktor i europeisk geopolittikk fram til Første verdenskrig, ikke lenger som en ytre trussel, men fordi dette løst sammenbundne imperiet dekket områder av stadig større strategisk betydning i kampen om verdenshegemoniet. Det var i første rekke imperiets arabiske randsone stormaktene ønsket kontroll over, men som tyrkerne ikke ville gi slipp på.⁸ Derfor ble de fleste områdene i Midtøsten sent kolonialisert. Sammen med Afrika og India ble Midtøsten preget av tilfeldige grense-dragninger som la grunnlag for senere oppblomstring av interne etniske konflikter. Siden hovedinteressen før 1910 primært gjaldt passasjepunkter og rivalisering, var konsekvensen av kolonialiseringen ikke særlig dyptgripende økonomisk sett. Etter hvert som statene formelt ble selvstendige, kan en konstatere to særtrekk i sammenlikning med avkolonisering i andre regioner, altså i Latin-Amerika, Afrika og Asia. For det første har Midtøsten vært preget av et større antall kriger og intervensjoner med stormaktsmedvirkning. Området er i dag verdens mest militariserte. For det andre har ingen av statsdannelsesprosessene i det islamske Midtøsten hittil ført til etablering av

demokratiske stater. Det er ennå ikke klart hvilken forskjell den arabiske våren i 2011 vil gjøre i så henseende.⁹ Militær-byråkratiske statsformer har holdt stand. Noen av dem er fortsatt preget av en dynastisk gammelomansk regimeform med varierende blanding av verdslig og religiøs legitimering, mens de fleste er republikker dominert av autoritære statsbærende partier.

Innen den historisk-sosiologiske forskningen om vesteuropeisk statsdannelse har Charles Tilly – som en videreføring blant annet av Stein Rokkans tilnærming – påpekt hvordan demokratisering følger av en bestemt vekselvirkning mellom stat og samfunn.¹⁰ Staten må skattlegge handels- og industriborgerskapet for å ha militær styrke til å forsvare/utvide territoriet. Rekrutteringen til militære styrker er en skattlegging av lokalsamfunnenes arbeidskraftressurser. Begge skattleggingsformer fører til mobilisering for medbestemmelse og i siste instans til former for demokratisk representasjon, særlig parlamentarisme.

I Midtøsten har ingen av de politiske enhetene gjennomgått et slikt mobiliseringsforløp (med unntak av Israel, som vi snart skal gjøre rede for).¹¹ Med lav kapasitet til å skattlegge har disse regimene blitt avhengige av støtte utenfra (og/eller av kontroll over egne oljeinntekter) for å finansiere sitt maktapparat, militær-, etterretnings- og politivesen. Forholdet mellom stat og sivilsamfunn er preget av klientbånd (der den klan eller etniske gruppe som dominerer makteliten gir sine nettverk spesielle fordeler) og omfattende korrupsjon. Ingen av regimene har lyktes i å oppnå omfattende økonomisk omstilling. Oljerike stater har kjøpt seg oppslutning i befolkningen ved lave interne oljepriser og generøse overføringer. Saudi Arabia er et ekstremt tilfelle. I land uten oljeinntekter øker spenningene i forhold til eliter som er ute av stand til å tilrettelegge for jobbskaping for sine sterkt voksende og bedre utdannede unge befolkninger, samtidig som migrasjon til Europa eller andre deler av Vesten i økende grad er blokkert. Gitt deres svake legitimitet må de etablerte elitene ty til autoritære og udemokratiske metoder for å holde seg ved makten. Alle de araberstatene som har betydning for vår analyse hører i varierende grad til denne autoritære og patriarkalske militær-byråkratiske typen, enten det gjelder republikker eller monarkier.

I Vest-Europa har utviklingen gjort at slektskapsforhold spiller en marginal rolle i politikken. I Midtøsten har derimot ikke stammenettverk i samme grad blitt fortrent av moderne institusjoner som partier, korporative organisasjoner og parlament. Derfor ble mange av statene, både monarkier, som Saudi-Arabia, og republikker (f.eks. Husseins Irak, Assads Syria og Gadaffis Libya) preget av at nære familiemedlemmer fikk sentrale strategiske posisjoner i det statsbærende partiet og byråkratiet, og ikke minst med ansvar for indre sikkerhet. Et viktig trekk ved legitimitetspolitikken i Midtøstenstatene ligger i de statsbærende elitenes forhold til det religiøse lederskapet i landet. I sterkere grad enn ellers i verden ser vi her en ubrutt historisk linje der religionen har en umiddelbar politisk relevans og inngår som en del av

statsmaktens fundament. Vår analyse dekker primært 1970-tallet og framover, men vi tar utgangspunkt i en typologi over «tradisjonelle regimeformer med linjer fram til vår tid». ¹² Variasjonsbredden er stor – fra det rent teokratiske Iran, via ulike allianser mellom verdslig og religiøs makt (Saudi-Arabia, Marokko) til sekulære regimer som forsøker å holde imamene unna politikken, men som likevel trenger dem for å sikre folkelig støtte (Egypt, Syria). ¹³

Forholdet mellom religion og politisk statsmakt er historisk sett komplekst og setter sitt preg på den politiske diskursen og dynamikken i Midtøsten. Utgangspunktet er profeten Muhammads rolle som militær og politisk leder. Hvilke ideelle fordringer Muhammads eksempel skal gi i dagens historiske situasjon gis vidt forskjellige tolkninger blant de skriftlærde. Dette har gitt opphav til ulike politiske ideologier og modeller i det muslimske området. Fundamentalistiske og islamistiske posisjoner legger vekt på at Islam skal legitimere staten. *Sharia* er loven som gjelder for samfunnet av de troende (*umma*). Dette er både lov og moral, og kan i ytterste fall være utgangspunkt for totalitære ideologier. Ledere for slike samfunn skal holde sharia i hevd, passe på at Guds bud blir respektert på alle livsområder, forsvare *umma*, og spre troen gjennom *jihad*. Med det utgangspunktet kan politisk mak bli viktig også for troens ledere.

I noen tilfelle har den nære koblingen mellom verdslig (*sjeik*) og religiøs (*imam*) lederskap blitt opprettholdt. Historisk sett har vi slike imam/sjeik-regimer i Oman og Nord-Jemen. Også den marokkanske kongen legitimerer seg som «de troendes fyrste», men realitetene i dette regimet er i dag nærmere den sekulære militær-byråkratiske typen. Det samme gjelder Jordan, der kongen som overhode for hashemittklanen sporer sine aner direkte tilbake til profeten Muhammed og står som vokter av Al Aksa-moskeen (i Jerusalem) på vegne av *umma*. I så henseende har Saudi-Arabia og Jordan samme modell, men på grunn av den fundamentalistiske wahabismen er Saudi-Arabia et mer autoritært og religiøst lukket samfunn enn Jordan.

Wahabismen, stiftet av Abd al-Wahhab på 1700-tallet ¹⁴, gikk inn for en rensning av Islam. Ingen av de religiøse tradisjonene som var lagt til etter Muhammeds ferd fra Mekka til Medina skulle lenger ha noen betydning. All kult omkring profeten, alle relikvier, alle påkallelser eller pilgrimsferder skulle droppes. Islam skulle få sin renhet og orden tilbake etter mange hundreårs forfall. Sjeik Abdul-Aziz ibn Saud var tilhenger av wahabismen. Han underla seg alle stammene i den indre og vestre delen av den arabiske halvøya i løpet av de to første tiårene på 1900-tallet ved hjelp av den militante stammehæren Ikhwan. På 1920-tallet erobret han Hejaz med Mekka og Medina fra sine erkerivaler hashemittene, som var konservative, men ikke fundamentalister. I 1932 forente Abdul-Aziz sine erobringer i staten Saudi-Arabia.

Hashemittene var samtidig britenes viktigste arabiske allierte fra Første verdenskrig. Koloniminister Winston Churchill hadde allerede innsatt hashemittiske arveprinser i de nyopprettede mandatstatene Irak og Transjordan. Dette skapte spenninger mellom de sunnimuslimske monarkiene i den østlige araberverdenen som fortsatt i dag har politiske implikasjoner. Saudia Arabia ble første store oljestat som USA etablerte direkte kontakt med, til fortregning for europeiske stormakter.

Av dagens arabiske stater ligger Saudi Arabia nærmest det religiøst dominerte ytterpunktet. Den herskende Saudfamilien er svært avhengig av de skriftlærde når de skal legitimere sin politiske rolle i den militær-byråkratiske strukturen. Deler av presteskapet er kooptert av staten, men de verdslige elitenes kontroll er sårbar for religiøst begrunnet mobilisering. Saud-regimet må gå en vanskelig balansegang. Moderniseringen har historisk skjedd ved at eksternt hjelp er kjøpt inn. Etter Andre verdenskrig tok amerikanerne hånd om oljeutvinningen, og fremmedarbeidere fra fattige arabiske og Sør-Asiatiske naboland ble rekruttert til de ufaglærte jobbene. Man har en statskontrollert fundamentalisme, med sterke politistyrker og etterretningsvesen. Det store flertallet av nasjonens opprinnelige borgere er en arbeidsfri overklasse organisert etter «arkaiske» idealer. Det flyter mye rikdom til disse borgerne, så faren for «demoralisering» er stor. Rikdommen krever samarbeid med stormakter med sterkt behov for olje, altså USA, som i tilfelle uro mellom regionale stormakter også gir landet sikkerhetsgaranti.

I spenningsfeltet mellom wahabistisk islam og allianse med USA må Saud-kongene forsøke å «binde landet og stammene sammen omkring en nasjonal myte, som framstiller Saudi-Arabia som et særlig religiøst og puritansk land og iscenesetter kongefamilien som troens beskyttere og ledere av en regional jihad». ¹⁵ Dette dilemmaet skapte en første krise med Ikhwan-opprøret i 1929-30, da ledere av Ikhwanbevegelsen ville angripe i Kuwait og Irak mot Abdul-Aziz' vilje. Kongen nedkjempet opprøret med engelsk støtte og blokkerte dermed religiøst-politisk motivert ekspansjonisme ved å alliere seg med vestlige makter.

Saudi-Arabias hovedrival i Gulfregionen, det persiske Iran, utviklet seg fra et helt annet utgangspunkt. Med moderniseringen av landet under engelsk innflytelse ble spenningsforholdet mellom sjiaayatollahene og de verdslige makthaverne stadig skarpere. Palavidynastiet kom til makten i 1925. Under sterk engelsk og sovjetisk innflytelse i 1941 ble den siste Shahan (Reza Palavi) innsatt. Han var bare i stand til å holde på makten gjennom en rekke tiltak for å kontrollere sjiahierarkiet. Den militær-byråkratiske staten økte gradvis sin andel av oljerenten, og etter oljeprisøkningen i 1974 rådet shahan over store oljeinntekter. Regimet befestet sin makt med omfattende militære styrker og etterretningsvesen. Det passet USA bra. Nixon-doktrinen av juni 1970, etter nederlaget i Vietnam, tilsa at USA ikke lenger skulle forsvare den «frie verden» med egne styrker, men med lokale allierte, rustet opp til å

motstå Sovjetunionen. Iran hadde sentral strategisk beliggenhet. Samtidig var amerikansk våpenindustri på jakt etter nye markeder etter Vietnamkrigen, så moderniseringen av Irans militære styrker (i sin tid bygget opp med engelsk hjelp) passet utmerket. Dermed ble petrodollars resirkulert tilbake til USA.

Gjennom en hær av rådgivere ble både væpnede styrker og sentrale departementer integrert i USAs militærapparat. 60 000 amerikanske eksperter og sivile rådgivere (med familier) demonstrerte amerikansk livsstil i hovedstaden Teheran.¹⁶ Dette undergravet Shahens legitimitet: alle kunne se at han var en diktator som ved hjelp av vestlige støttespillere sløste bort nasjonens rikdom. Dette var spesielt provoserende for sjiaislamske geistlige, som på det religiøse fellesskapets vegne skulle passe på at den verdslige makten respekterte profetens krav. De anså seg å representere Irans egentlige politiske kultur. Befolkningen knyttet i denne situasjonen alle sine håp om en rettferdig organisert stat til geistligheten.¹⁷ De religiøse fraksjonene fikk overhånd og ledet an i revolusjonen i 1979. Revolusjonen skapte en ny strategisk situasjon i Midtøsten. Allerede i 1980 angrep Saddam Hussein Khomeinis Iran, starten på en åtte år nådeløs krig med mer enn en million drepte. Den blodige krigen bidro til å forvandle Iran til en militær-byråkratisk stat av den religiøse typen med Revolusjonsgarden som en hovedaktør. Dette fundamentalistiske regimet hadde ambisjoner om å spre budskapet til den bredere muslimske verden.

Irans naboland Afghanistan kan i strategisk forstand betegnes som en bufferstat mellom Sør- og Sentral-Asia.¹⁸ Vi kommer her primært til å behandle Afghanistan som en del av Sør-Asia. Om enn det aldri lyktes engelskmennene å kolonisere denne staten, har den hatt svært liten kapasitet til å styre befolkningen, der klanorganiseringen dominerer fullstendig. Det store og folkerike nabolandet Pakistan har en typisk militær-byråkratisk stat, det sivile samfunnet er flerkulturelt og heterogent, med en liten, men markert sjiaminoritet.¹⁹ Forholdene i jordbruket er preget av føydale strukturer med et stort sjikt fattige, avhengige bønder. Det er i praksis de militære som holder landet sammen. Staten må derfor regnes som sekulær, men som Iran gikk Pakistan inn for å utvide *sharia* til flere samfunnsområder fra slutten av 1970-tallet.²⁰

De arabiske statene i området mellom Middelhavet og Golfen (Syria, Irak, Libanon, Jordan) – geografisk betegnet som Mashrek – karakteriseres ofte som «kunstige» statsdannelser med svært heterogene sivilsamfunn. De er alle sekulære stater. De ble dannet i territorier som var meget fragmenterte da det osmanske riket gikk i oppløsning rundt Første verdenskrig. De oppsto gjennom rivalisering mellom kolonimakter på ett nivå og lokale maktaspiranter på et annet nivå. Storbritannia og Frankrike trakk i mellomkrigstiden opp disse statenes grenser og satte inn regimer primært ut fra sine egne imperieinteresser. De mangler en klart samlende statsidé og har således svakt feste i befolkningen. Som territoriell og institusjonell ramme

rundt befolkningens hverdag og politiske aspirasjoner har statsprosjektene en usikker subjektiv forankring. Fortsatt i dag er de preget av dype spenninger langs etniske, klanmessige og religiøse skillelinjer.

Jordan (Transjordan) ble skapt som et emirat av Churchill «en søndag ettermiddag» (sa han selv) våren 1921 fordi området var en residual uten egen politisk historie, men samtidig utgjorde en strategisk viktig buffer ute i ørkenen etter at de mer attraktive områdene var fordelt mellom briter og franskmenn. Den engelske obersten John Bagot Glubb bygget senere opp en sterk beduinerhær (Den arabiske legion) rundt Jordans hashemittiske kongedømme, og ledet erobringen av Vestbredden med Øst-Jerusalem under den første arabisk-israelske krigen i 1948-49.

Det vestarabiske området – geografisk betegnet som Magreb – har stater med mer homogene sivilsamfunn. Forbildet for disse sekulære militærbyråkratiene er Tyrkia, som med Mustafa Kemal Atatürk i 1923 styrket den osmanske herskerklassen og etablerte en sekulær stat i et radikalt politisk-kulturelt brudd med fortiden. Atatürks Republikanske parti var det første parti i den muslimske verden som detroniserte islam politisk. Landet har siden fluktuert mellom mer autoritære og mer demokratiske politiske konstellasjoner. I etterkrigstiden var det preget av en topartidynamikk som etter hvert ga opphav til flere partier og et kaos av koalisjoner, hvoretter de militære grep inn med forsøk på å sanere partisystemet (1960, 1970 og 1980). Tyrkia har en sterk sentralstat og en sterk presidentmakt lik den franske modellen. Generalene er garantister for den sekulære statsmakten. Egypt er den viktigste araberstaten som fulgte i disse fotsporene, og er også den araberstaten som kommer nærmest det vi vanligvis forstår som en nasjonalstat i den europeiske tradisjonen.

Panarabismens sekulære offensiv

I den tidlige etterkrigstiden ble dynamikken i forholdet mellom de arabiske statene preget av en kraftfull mobilisering mot de gamle kolonimaktene som fortsatt hadde et sterkt grep om regionen. Mobiliseringen rettet seg også mot de konservative monarkiene og deres lokale støttespillere som ble ansett som brohoder for fortsatt vestlig dominans. På 1960-tallet ble de fleste geopolitisk viktige araberstatene (Egypt, Irak, Syria) dominert av sekulære nasjonalistiske krefter som – etter Kemal Atatürks forbilde – definerte seg i motsetning til islamsk basert politikk. Det mest folkerike landet, Egypt, var et foregangsland. De radikale republikkene som ristet av seg kolonidominansen på 1950- og 1960-tallet fulgte forbildet fra den egyptiske president Nassers stadig mer uttalte sosialistisk orienterte panarabisme. Det viktigste unntaket var Saudi-Arabias fundamentalistiske regime. For de øvrige statene var politisk islam, ofte representert ved Det muslimske brorskapet, en tredje fiende, ved siden av Israel og USA. Den palestinske frigjøringsorganisasjonen PLO, grunnlagt på Nassers initiativ i 1964, hadde også et prinsipielt

sekulært program. Støtte til palestinerne rettferdige kamp bidro til å gi de sekulære militær-byråkratiske elitene legitimitet i folket.

Målet for nasserismen var en arabisk føderasjon som skulle binde sammen Magreb og Mashrek. Regionale samlingsbestrebelse bidro til de militærbyråkratiske elitenes legitimitet i befolkningen. I 1958 var det helt på nippet til at radikale arabiske nasjonalister tok makten i Libanon og Jordan. USA og England grep inn og sikret provestlige regimer. Den forente arabiske republikk ble opprettet mellom Syria og Egypt, men varte bare fra 1958 til 1961. I 1963 forhandlet man igjen om å slå sammen de to, denne gang også med irakisk deltakelse. En slik samling av folkerike Egypt (i Levant-komplekset) med oljerike Irak (i Golfkomplekset) betydde at Israel sto i fare for å bli ringet inn av *en* sterk aktør. Den bekymringen dette vekket i Israel var noe av grunnlaget for krigene i 1967 og 1973, som vi skal se.

Men de arabiske nasjonalistene klarte aldri å endre på kolonimaktens relativt nylige statsoppdeling av det arabiske området, selv ikke da store deler av den arabiske verden støttet visjonen under Nassers velmaktsdager mellom 1956 (triumfen under Suez-krisen) og 1967 (nederlaget under seksdagers-krigen). Siden har det aldri vært seriøse forsøk på å slå sammen araberstater. Det panarabiske prosjektet mislyktes ikke minst fordi lokale herskere hadde bygget opp sine egne maktposisjoner innen rammene av de statene som de arvet fra kolonimaktene, posisjoner de fryktet for dersom statene skulle slås sammen. Panarabismen var fanget i et dilemma mellom ønsket om nasjonal autonomi og økt andel av oljerenten, og ideer om samarbeid i lys av arabisk kultur kombinert med geopolitisk mobilisering mot Israel. Etter det hashemittiske kongedømmets fall i Irak i 1958 utspilte det seg en rå maktkamp mellom ulike nasjonalistiske og kommunistiske fraksjoner. Det panarabiske og sosialistiske Ba'ath-partiet gikk til slutt seirende ut av maktkampen. I stedet for å slutte seg til Nasser ble dette irakske regimet en arabisk maktmotpol til Egypt. Diktaturet i Irak ble like hårdhendt som de stormaktsovergrep landet hadde vært utsatt for. Da president al-Bakr begynte å legge opp til union med Syria på slutten av 1970-tallet, tok Saddam Hussein makten og foretok en blodig utrenskning innen Ba'ath-partiet i juli 1979.²¹

Palestinas frigjøring var et hovedmotiv i arabisk nasjonalisme. Staten Israel ble erklært opprettet i 1948 – etter stormaktpåvirket FN-vedtak i 1947 om deling av den britiske mandatstaten Palestina – etter tiår med sionistisk settlerkolonial nybygging under britisk beskyttelse i det geografiske skjæringsfeltet mellom den vestlige og østlige araberverden. Slik ble Midtøstens eneste settlerstat opprettet på bekostning av den innfødte arabiske befolkningen, en stat som fra et annet perspektiv, særlig et vestlig perspektiv, ble sett som en gjenopprettelse av jødisk verdighet etter nazistenes industrielle masse-mord på jødene under Andre verdenskrig. De to perspektivene begrunner politisk-moralske posisjoner som har stått steilt mot hverandre siden.

Israels særegne posisjon i Levantssystemet

Den spesielle israelske statsdannelsen og dens særforhold til USA er preget av fem særtrekk, av avgjørende betydning for Levantkompleksets konflikt-dynamikk:

(1) Israels blokkering av tilbakevendingen av palestinske flyktninger og en palestinsk statsdannelse skaper en dyptgående, langvarig og hittil uløst konflikt. Israel ble skapt i krig med sine nabostater, en krigstilstand som til dels fortsatt eksisterer. Mens Israels første år var preget av krig med nabostatene, ble Israel/Palestina-konflikten etter hvert Levantssystemets *permanente brennpunkt*. Dette berørte USAs interesser som ny global stormakt i området; politisk måtte amerikanerne støtte Israel, men hadde også viktige interesser å ivareta i forhold til araberstatene for å demme opp mot sovjetisk innflytelse i regionen.

(2) Israel preges av et *legitimitetsparadoks*: Mangel på legitimitet i nabolaget skaper et nærmest uttømmelig sikkerhetsbehov, et behov som denne staten ikke selv kan dekke. Israel har derfor alltid vært avhengig av sikkerhetsgarantier fra stormaktene, de siste tiårene fra USA, og har dessuten utviklet egne atomvåpen som et «siste argument». Landets strategier defineres av et geopolitisk prinsipp om relativ overmakt overfor nabostatene. Israels unilaterale sikkerhetsdoktrine går ut på at statsdannelsens utsatte posisjon rettferdiggjør ethvert tiltak og enhver aksjon for å sikre landets relative militære overlegenhet, uavhengig av folkerettslige standarder. Flere kriger og intervensjoner som Israel har initiert belyser denne logikken. Men like logisk blir motreaksjonene fra den mer ressursvake arabiske siden: opprustning, gerilja, terroraksjoner.²² USAs interesse i området er først og fremst stabilitet, men har tross enorme investeringer ikke oppnådd den nødvendige strategiske balansen mellom partene.

(3) I forhold til Israel er USA en *bundet hegemonimakt*. Israel er like mye en innenrikspolitisk som en utenrikspolitisk utfordring i amerikansk politikk. Den amerikanske kongressen er blitt en garantist for en nærmest ubetinget politisk støtte til Israel, noe som har vist seg som en effektiv begrensning av presidentens handlingsrom overfor Israel. Dette ble i pinlig grad klart i 2009-2010 da president Obama forsøkte å få israelerne med på forhandlinger med palestinerne på premisser som statsminister Netanyahu ikke aksepterte. Med støtte fra Kongressen tvang Netanyahu Obama til retrett. Denne oppsiktsvekkende israelske innflytelsen over USAs Midtøsten-politikk kan ikke bare forklares med henvisning til den pengesterke israelske lobbyen, men har trolig også sammenheng med en politisk-kulturell affinitet mellom to settler-nasjoner. At USA er en bundet hegemonimakt i forhold til Levantkompleksets lokale stormakt betyr ikke at USA er maktesløs, men at USAs maktressurser bare kan brukes i favør av Israels interesser slik Israel definerer dem. Det er noen unntak fra denne regelmessigheten, men de er ikke mange.

(4) Med verdens eneste supermakt i ryggen er Israel i stand til å forskyve «facts on the ground», og å ignorere internasjonale avtaler som ikke passer med deres tolkning av sine sikkerhetsimperativer. Dette skaper i sin tur *en irreversibel koloniseringsmekanisme*. Den israelske nybyggerstaten har en intern dynamikk som gjør at okkupasjonen blir til kolonisering. Dermed reproducerer Israel etter okkupasjonen i 1967 den koloniseringsambisjonen som var utgangspunkt for statsdannelsen, legitimert ut fra et trusselbilde der nabolaget består av fiendtlige stater: Jo mer militante og krigerske aktører Israel kan vise til (for tiden ledet an av Iran), jo enklere er det å mobilisere vestlig støtte, spesielt fra USA.

Israels status i regionen (punkt 2 ovenfor) oppsummeres i formuleringen om at Israel er «in the region, but not of the region». Så lenge blokkeringen av palestinsk statsdannelse varer ved er det små sjanser for at Israel skal få tillit fra de øvrige statene i regionen. Flere av de fattige nabostatene har dessuten historisk vært nødt til å takle det flyktningproblemet som oppsto da Israel folkerettsstridig hindret palestinske flyktninger å vende tilbake til hjemlandet etter den israelsk-arabiske krigen i 1948-49.

Det palestinske flyktningproblemet og Israels håndtering av det, tydeliggjør statens etniske grunnprinsipp og dermed dens demokratiske dilemma. Israels statsidé, forankret i sionismen, er at den skal være til for verdens jøder. Palestinerne som totalt sett utgjør om lag ti millioner, kan aldri bli en del av det nasjonale fellesskapet. Skal staten Israel kunne også være en demokratisk stat så må den palestinske ikke-jødiske del av befolkningen som staten dekker holdes på et minimum. Det er den etniske rensningen i tilknytning til krigene i 1947-49 og 1967 og blokkeringen av flyktningenes rett til tilbakevending som hindrer Israel i å framstå som en fullblods apartheidstat. Det er følgelig ikke dekkende å betegne Israel som et *demokrati*, fordi demokratiet bare gjelder for en etnisk definert *demos*.

Ved å betone Levantssystemets helt spesielle dynamikk (punkt 3), unngår vi å betrakte dette systemet som et uttrykk for stormaktspolitisk maktbalansering etter den geopolitiske læreboken. Det var nok en viss kobling til Den kalde krigens stormaktsrivalisering. Ikke minst betydde USAs støtte til Egypt (fra 1973 av) at USSR tapte et støttepunkt. Men det som virkelig teller for de vestlige stormaktenes (og særlig USAs) forhold til Israel er verken ressurser, passasjer eller rivalisering med andre stormakter. Det som teller er et sterkt legitimitetsbånd mellom USA som Vestens hegemonimakt og Israel som regional stormakt. De vest-europeiske stormaktene (i EU) er nok etter hvert mer skeptiske, men følger i praksis USA. Det er slående hvor bundet stormaktene er til Israels ekspansive og destabiliserende strategier. Forholdet USA/Israel er forskjellig fra tradisjonelle forhold mellom hegemonimakter og regionalt sterke stater. En hegemonimakt som på denne måten er bundet i forhold til en sentral regional stormakt er nytt i den moderne verdenshistorien. Vestens bånd til denne regionen er ubrytelig knyttet – gjennom en

institusjonalisert kollektiv samvittighet – til Holocaust og jødernes skjebne under Andre verdenskrig.²³

Tre sikkerhetskomplekser

Vi har redegjort for forskjellige typer stater i Midtøsten. Vi har også sett eksempler på hvordan de relaterer seg til hverandre gjennom krig, spenninger og diplomati. Vi skal spesifisere denne interaksjonen ved å betrakte Levant-, Golf- og Sør-Asiakompleksene som tre adskillbare sikkerhetskomplekser.²⁴ Vi kaller disse som regel bare enkelt for komplekser eller systemer. Disse utkrystalliserer seg i løpet av etterkrigstidens samspill mellom statsdannelse og stormaktsengasjement.

Først analyseres Levantkompleksets særtrekk, som knyttes til Israels rolle. Vi avgrensner Golfsystemet og studerer dets koblinger til Levant-systemet fram til 1970-tallet. Deretter avgrensner vi Sør-Asiakomplekset, som siden 1949 har vært preget av spenninger mellom India og Pakistan, men uten at disse var koblet til konflikter i Golf- og Levantsystemet.

Levantkomplekset utgjøres av de statene som har kystlinje mot Middelhavets østlige ende. Fra nord og mot sørøst er dette Tyrkia, Syria, Libanon, Israel og Egypt. Også Jordan regnes hit, adskilt fra Middelhavet av Israel/Palestina, men med bare ørken på den andre siden mot øst. Tyrkia spiller i vår framstilling bare en tidlig rolle som inspirasjon for de sekulære araberstatene, og mot slutten i forbindelse med dagens situasjon. Vi diskuterer Tyrkia i tilknytning til Levantsystemet, men landet har viktige grenser både mot Sentralasia og to av de tre viktigste Golfstatene (Iran og Irak). Der har kurderne sitt territorium, et folk uten stat, bosatt også i Syria, Irak og Iran.

Levantkomplekset grenser mot Golfkomplekset, de statene som har kystlinje mot Persiagolfen. Gitt at Israel/Palestina er kjernen i Levant-systemet, utspiller konfliktene seg der på et lite område mellom forholdsvis små stater. Egypt er større, men har i likhet med de øvrige Levantstatene (med unntak av Syria) ingen oljeforekomster av økonomisk betydning. Riktig nok hadde Levanten viktige passasjepunkter (landveien fra Middelhavet til de oljerike Golfstatene, samt Suezkanalen i Egypt, fortsatt viktig for oljetransport til Vesten), men i etterkrigstiden har de vestlige stormaktene primært vært knyttet til dette komplekset på grunn av spesielle bånd til Israel (punkt 2 over).

I *Golfkomplekset* finner vi et statssystem som likner mer på Europas klassiske 1800-tallssystem: tre store stater (Saudi-Arabia, Irak og Iran), samt en rekke små (Bahrain, Jemen, Oman, De forente arabiske emirater, Qatar, Kuwait). Av de små får særlig Kuwait en viss betydning i vår analyse, de øvrige ligger langs den sørøstlige kysten av den arabiske halvøya. En viktig sikkerhetspolitisk skillelinje i dette komplekset skaper et spenningsfylt trekantforhold: Det ene hjørnet utgjøres av medlemsstatene i Golfens sam-

arbeidsråd (Gulf Cooperation Council), bestående av Saudi-Arabia og de små monarkiene og med sikkerhetsgarantier fra USA, det andre av Iran og det tredje av Irak. Siden Andre verdenskrig har USA vært dypt involvert på alle sider, dels for å sikre seg lojale støttespillere og klientstater, dels for å balansere forholdet mellom dem.

USA ble opprinnelig trukket inn i Golfregionen gjennom systemkonkurranse, Den kalde krigens form for stormaktsrivalisering. Britene hadde ikke ressurser til å opprettholde militært nærvær i området, og brukte Den kalde krigen til å motivere USA til samarbeid. USA overtok rollen som hegemonimakt i Golfen, som ellers i den vestlige verden. Da USAs behov for oljeimport økte, ble også kontroll med oljepris og -ressurser av økende betydning.

USA har her rollen som en ekstern, vestlig hegemonimakt. Landets primære interesser dreier seg om oljeressurser og stabilisering av oljeprisen. USA prøver å spille tradisjonelt maktbalansespill. Slik England spilte de kontinentaleuropeiske statene ut mot hverandre på 1800-tallet, ønsker USA fra «utsiden» å sørge for at ingen av de tre store vinner regional dominans. Det er problematisk nok at alle tre er i oljeprodusentkartellet OPEC. Dette ble dannet i 1960 med Iran, Irak og Saudi-Arabia som sentrale medlemmer. USAs stormaktsinnflytelse var ikke så massiv at et slikt tiltak for økt selvstendighet og ressurskontroll kunne forpurres, etterkrigstiden var tross alt en postkolonial fase.

Hadde USAs stilling overfor Levantsystemet vært samme eksterne, rent materialistiske (olje)interessedrevne posisjon som i Golsystemet, ville det vært en smal sak å gjøre støtten til Israel avhengig av at palestinerne får opprette en egen stat. Det ville ikke på noen måte true USA, og det ville gjøre landets forhold til de sentrale OPEC-oljeprodusentene mye lettere. Men med Israel som okkupasjonsmakt, og med militær, økonomisk og politisk amerikansk støtte til Israel, anses USA – i alle araberland, ikke bare i Levanten – som medskyldig i Israels overgrep mot palestinerne. På grunn av forholdet Israel/USA/araberstatene (punktene 1-4 over) foreligger det i Levantsystemet et stort potensiale for *destabiliserende koblinger* til de øvrige sikkerhetskompleksene. Slike koblinger får også internasjonale ringvirkninger. Vi analyserer nedenfor både *oljeprisøkningene* og *terrorismefrykten* som ringvirkninger av koblinger mellom minst to av de tre sikkerhetskompleksene.

USAs utøvelse av hegemoni i Levantsystemet har primært gått ut på å prøve å legge lokk på konfliktene der, slik at de ikke brer seg til de store oljestatene i Golsystemet. Levantsystemet skal isoleres ved hjelp av barrierer mot destabiliserende koblinger. Forsøkene på å drive fram stadig nye fredsprosesser i forholdet mellom Israel og Palestina, samt økende militær/finansiell støtte også til arabiske Levantstater som vil forsone seg med Israel, fungerer som slike barrierer. På den måten ønsker USA å ha

spillerom for å øve innflytelse i Golsystemet, der landet, også på vegne av den vestlige verden som sådan, har adskillig mer håndfaste interesser.

Men siden USA er en bundet hegemonimakt med lite handlingsrom (punkt 3) overfor Israel, er det vanskelig å hindre at Israel setter til side alle andre hensyn enn egendefinerte sikkerhetsinteresser (punkt 2 og 4). USA er ute av stand til å fungere som ekstern geopolitisk hegemonimakt som kan skifte sin støtte mellom Levantssystemets forskjellige stater ut fra et overordnet maktbalansesperspektiv. Noen anser dette som et særtrekk ved Midtøsten, USAs posisjon der «er kompromittert av landets massive, åpenlyse støtte til Israel».²⁵ Men det er viktig å se at dette i utgangspunktet bare gjelder for Levantssystemet. På grunn av de regionale koblingene blir dette likevel en nøkkel til USAs tvetydige politikk overfor Midtøsten som sådan.

Vi går nå over til å analysere *Sør-Asiakomplekset*, som i hele perioden for 1979 utviklet seg uavhengig av de prosessene vi hittil har studert, selv om det i Iran grenser mot Golfkomplekset. I Sør-Asia foreligger et eksistensielt arvefiendeforhold mellom India og Pakistan, oppstått ved oppdelingen av britisk India etter religiøse/territorielle linjer i 1947, med påfølgende folkeforflytninger. Til komplekset regnes også Bangladesh, Bhutan, Nepal og Sri Lanka, men deres regionale rolle overskygges av konflikten India-Pakistan. I Sør-Asia er verken passasje eller ressurser av noen særlig betydning for USA som hegemonimakt. Det er snakk om en regional stormaktskonkurranse der religiøse (hindu/muslim) markører gjøres gjeldende. Konflikten ligger åpen i Kashmir, som de to regionale stormaktene har kriget om tre ganger (1947, 1965 og 1999). På 1960- og 1970-tallet var det lite som tydet på at det kompliserte forholdet mellom India og Pakistan ville ha ringvirkninger i Midtøsten.

Etter Storbritannias tilbaketrekning fra India hadde situasjonen i Afghanistan vært relativt stabil, med afghanske herskere som effektivt balanserte mellom USA og USSR. Shahens Iran, godt festet i Golfens sikkerhetsdynamikk, utgjorde en barriere mellom Sør-Asia og Midtøsten. USA har her på ingen måte overtatt for britene i samme grad som landet har gjort i Golfkomplekset. Ingen av partene har «lidelseskapital» å binde USA med, slik USA er bundet til Israel i Levantkomplekset. Men det bekymrer USA at de to landene bygger opp hver sin egen atomvåpenkapasitet. Først gjennom 1980-tallet, som vi skal se, danner det seg et tredje brennpunkt i de nordlige grenseområdene mellom Afghanistan og Pakistan.

Skjemaet på neste side er en systematisk oppsummering av forskjeller og likheter mellom de tre kompleksene i lys av de egenskaper vi legger vekt på: hvordan kompleksene er strukturert, forskjeller mellom brennpunkter/grunnkonflikter, konfliktenes spredningspotensiale, og den posisjon hegemonimakten USA inntar i forhold til dem.

Tre sikkerhetskompleser, hegemoni og ringvirkninger

	<i>Levantkomplekset</i>	<i>Golfkomplekset</i>	<i>Sør-Asiakomplekset</i>
<i>Viktige stater</i>	Flere	Flere	To
<i>Strategiske ressurser</i>	Ingen, bare små oljeforekomster.	Olje	Ingen
<i>Kjernevåpen</i>	Israelsk monopol	Påstander om at Iran vil utvikle dette	India og Pakistan
<i>Økonomisk utvikling</i>	Svak. Israel eneste utviklingsstat.	Svak. Noen oljeland bruker statsfond aktivt.	Svak. India anser seg som utviklingsstat.
<i>Brennpunkt/ grunnkonflikt</i>	Israel/Palestina, uløst settlerkonflikt, blokkert statsdannelse. Andre stater: Svakt funderte statsdannelser, udemokratiske regimer.	Klassisk geopolitisk strid om regional dominans.	Militarisering av politisk Islam, grenseområdene mellom Afghanistan og Pakistan.
<i>Regionale ringvirkninger</i>	Palestinakonflikten som regionens symbolske kjernekonflikt. Palestina-flyktningene som regional konfliktkilde. Libanon som krigsskueplass for regional konflikter.	Israels sikkerhetsbehov defineres inn i Golfsystemet. Iranskdominert sjiamuslimsk «akse» Iran/Syria/Libanon (Hizbollah). Mulig iransk atomvåpenprogram utfordrer israelsk kjernevåpenmonopol.	Bred identifikasjon av politisk Islam som terrorister, også de bevegelser som bekjemper Israels folkerettsstridige okkupasjon.
<i>Internasjonale ringvirkninger</i>	Religiøse politiske partier og grupperinger på høyresiden over hele den vestlige verden tar Israels posisjon i Palestinakonflikten som en del av grunnlaget for sine politiske programmer. Dessuten kobling både til oljekrise og terrorangst.	Oljekrise	Terrorangst
<i>USAs rolle som hegemoni-makt</i>	Bundet: Sterkt involvert, men svakt handlingsrom overfor Israel. Det unike forholdet Israel-USA som sikrer Israels regionale overlegenhet.	Balanserer de tre store fra utvendig posisjon.	Begrenset fordi polariseringen India/Pakistan dominerer.

USA i Midtøsten på 1960- og 1970-tallet

USA ble først trukket inn i de oljerike Golfstatene (Iran, Irak) for å bistå Storbritannia, men forholdt seg tilbaketrukket i forhold til Levanten på denne tiden. Under Suezkrisen i 1956 grep USA under Eisenhower inn og iredtesatte de europeiske stormaktene, England og Frankrike, for deres samarbeid med Israel i forsøket på å styrte Nasser. USA tvang også Israel til å trekke seg ut av Sinaihalvøya i mars 1957. Dette ga USA en viss legitimitet i forhold til viktige arabiske allierte.

Men USA måtte finne seg i at Egypt fastholdt de sterke bånd som var etablert til USSR tidligere på 1950-tallet. Som vi har sett skremte det panarabiske forsøket på å koble sammen Golf- og Levantsystemene Israel til å bygge opp kapasitet til å føre preventiv krig. Det framskyndet også landets bestrebelser på å skaffe seg atomvåpen. Panarabismen ble svekket. I 1962-67 var Egypt indirekte i krig med Saudi-Arabia siden de to landene støttet henholdsvis republikanere og royalister i borgerkrigen i Jemen.

Utviklingen i Levantkomplekset tok form av kriger i sirkel rundt Israels grenser. Israel har Levantkompleksets araberstater som en indre sirkel rundt seg. Golfstaten Irak regnes også til den sirkelen, mens Iran og Saudi-Arabia er en noe fjernere periferi. Israels kriger mot Egypt, Syria og Jordan i 1967 og 1973 bidro for alvor til at Levantkompleksets spenninger forplantet seg til Golfkomplekset. Seksdagerskrigen i juni 1967 var et israelsk forkjøpsangrep som respons på panarabisk innsirkling og økende palestinsk geriljaaktivitet. Fra og med dette første slaget mot sine naboland, utviklet Israel sitt nære og spenningsfulle forhold til USA. Krigen ble en anledning for Israel til å demonstrere sin militære overlegenhet i regionen, en posisjon USA siden har garantert. Samtidig ledet krigen i 1967 til Israels okkupasjon av rest-Palestina (Vestbredden med Øst-Jerusalem og Gazastripen), samt de syriske Golanhøydene og den egyptiske Sinaihalvøya (sistnevnte oppgitt 1982).

De sekulære militær-byråkratiske regimene i Israels naboland organiserte egne militære enheter med palestinske flyktninger for å holde dem under kontroll og kunne bruke dem i bestemte typer aksjoner. Etter okkupasjonen i 1967 kom PLO under sterkere innflytelse fra væpnede grupper, og organiserte en geriljahær uavhengig av de arabiske regimene siden araberstatene åpenbart ikke ville gå i bresjen for frigjøring av Palestina.

Bare Levantstater var involvert i 1967-krigen, men Golfstatene var involvert i finansiering og støtte til de arabiske styrkene og palestinsk gerilja. De oljerike konservative, religiøse statene (særlig Saudi-Arabia) kom i etterkant av 1967-krigen overens med de radikale republikanske regimene. De støttet gjenreisning av de militære styrkene, mot at republikanerne innstilte sine forsøk på å eksportere sin revolusjon (etter egyptisk modell) til de konservative kongedømmene. Egypt skiftet samtidig til vestlig allianse. Reorienteringen startet allerede da president Sadat i 1972 sendte nesten alle de om lag 20 000 sovjetiske militære rådgiverne ut med få ukers varsel. Fra

dette tidspunktet fikk Egypt overføringer og militær støtte fra USA som nesten kom opp mot det som Israel fikk.

Samtidig ble PLO under Yassir Arafats ledelse en viktig maktfaktor i arabisk politikk. Organisasjonen beveget seg i løpet av 1970-tallet i en stadig mer forsonende retning ved å gå bort fra kravet om frigjøring av hele Palestina, selv om det ennå skulle gå mange år før reelle forhandlinger kom i gang. Enkelte venstreorienterte PLO-grupper gikk mot forhandlingslinjen og dannet «Avvisningsfronten» med støtte fra bl.a. Syria. Med nøytraliseringen av Egypt kunne Israel fokusere på kampen mot PLO, som også hadde styrket seg i de okkuperte palestinske områdene. Israels gamle erkefiende Egypt løftet ikke en finger da Israel invaderte Libanon første gang i 1978 og deretter i 1982 (se under).

Under Den kalde krigen var det viktig for USA at USSR ikke fikk bygget opp sterke brohoder eller klientstater i Golfen. Ingen av Golfstatene var i seg selv utfordrere til USA. Under Krigen mot terror, derimot, har USA forsøkt å definere både Irak og Iran på denne måten. Golfstatene ble tidligere, som vist, trukket inn i finansieringen av kriger mot Israel gjennom press fra panarabismen. Slik sett var de utfordrere til Israel. Dette understreker igjen hvor viktig det var for USA å isolere og dempe Levantkonfliktene, slik at ikke urett mot arabere (og særlig palestinerne) i Levanten ga de store Golfstatenes militær-byråkratiske eliter grunn til å trekke alliansen med USA i tvil. Om brennpunktet (Israel/Palestina) i Levanten kunne mestres kunne USA lett pleie sine oljeinteresser gjennom et maktbalansespill i Golfen.

Den begynnende egyptiske orienteringen mot Vesten sto ikke i veien for at Egypt sammen med Syria i 1973 angrep Israel (Oktoberkrigen/Yom Kippur-krigen) med det begrensede målet å vinne tilbake henholdsvis Sinai og Golan. Angriperne lyktes de første dagene, men ble drevet tilbake av Israel. Likevel sjokkerte angrepet israelerne og skapte usikkerhet om deres overlegenhet. Nå reagerte Golfstatene med et mer effektivt virkemiddel enn bare støtte til Israels militære motstandere. I 1973 brukte de både embargo-våpenet og OPEC-kartellets markedsrett til å lage et *oljeprissjokk* som rystet hele den industrialiserte verden. Statsklassene tvang også igjennom krav om større andeler av grunnrenten fra oljeselskapene. De kunne potensielt droppe klientrollen og søke mer selvstendighet. De økende inntektene påvirket i sin tur industrialiseringsambisjonene. De skapte også et voldsomt kapitaloverskudd som påvirket endringen av internasjonale finansmarkeder fra midten av 1970-tallet.

Oljekrisen i 1973/4 viste hvilke maktmidler Golf/OPEC-landene hadde: de kunne skape uro i verdensøkonomiens kjerneområder hvis ikke Israel ble holdt i tømmene. USAs støtte til Israel fikk verdensøkonomiske ringvirkninger. Bare USA kunne løse opp grunnlaget for disse. Washington innså nødvendigheten av forhandlingsløsninger som kunne isolere og dempe konfliktene i Levantsystemet, ellers ville oljestatene i Golfen fortsette å spille

en destabiliserende rolle overfor en verdensøkonomi hvis teknoøkonomiske system var svært avhengig av en lav og stabil oljepris. I tillegg til råvare diplomati i forhold til Golfstatene, måtte USA stabilisere Israels forhold til araberstatene gjennom avtaler begge sider kunne respektere. Israels forhold til palestinerne statsdannelsesambisjoner var det såreste punktet og skapte flest problemer for slikt diplomati. Resultatet var den diplomatiske prosessen fram til Camp David avtalene i 1978 med Egypt som pådriver. Disse avtalene førte fram til den egyptisk-israelske fredsavtalen i 1979 med påfølgende eksklusjon av Egypt fra Den arabiske liga, siden landet hadde inngått en *separat* fredsavtale med Israel. Dette lå også bak attentatet på president Sadat i 1981.

Med disse utspillene under Carter-administrasjonen lyktes det USA i noen grad å isolere Levantkomplekset, med det israelsk/palestinske brennpunktet, fra Golfkomplekset mot slutten av 1970-tallet. Fra Camp David og fram til 2011 har Israel hatt sikkerhetspolitisk stabilitet i forhold til Egypt og Saudi-Arabia. I tillegg var Tyrkia en pålitelig lokal USA-alliert inntil det amerikanske angrepet på Irak i 2003. Den fortsatte regionale usikkerheten lå særlig i korridoren Libanon, Syria, Irak, Iran. Disse spenningene utviklet seg fra midten av 1970-tallet, som vi skal se.

Midt på 1970-tallet spilte USA et eget geopolitisk spill i forhold til Golfsystemets interne konfliktlinjer. Det rådet en krigsliknende tilstand mellom Irak og Iran fram til midt på 1970-tallet.²⁶ Midt på 1970-tallet var Irak det landet som utfordret det amerikanske hegemoniet. USA la stor vekt på å støtte Iran. Shahen ønsket å endre grensen til Irak ved Shatt-al-Arab vannveien (Eufrat/Tigris-deltaet) i Irans favør. Irak motsatte seg et slikt inngrep mot landets eneste innseiling fra Golfen. På denne tiden hadde Israel et tett samarbeid med Iran, som jo var en ikkearabisk, USA-støttet Golfstat. Koordinert av USA involverte de to landene seg i de bakre linjer av kurdiske militære operasjoner. Irak fikk dermed ikke ro fra kurdernes mobilisering for å danne egen stat.²⁷ Irak var til slutt tvunget til å gi konsesjoner til Shahens Iran, USAs hovedallierte. Algiers-avtalen av mars 1975 etablerte en midt-linjedeling av Shatt-al-Arab-vannveien. Sent på 1970-tallet hadde USA innflytelse i alle de tre hovedlandene i Golfkomplekset, sterkest i Iran og Saudi.

Saudi-Arabia har i mange sammenhenger vært en stabiliserende faktor i Golfsystemet. Landet har vært en sentral amerikansk alliert som samtidig er roffestet i regionen. Dette er en markert kontrast til Levantkomplekset der USAs hovedallierte Israel ikke er roffestet i regionen. USA var midt på 1970-tallet ute av Vietnam og anså alliansen med Shahens autoritært sekulære regime i Iran som sikrere enn alliansen med det autoritært-religiøse regimet i Saudi-Arabia.

Med revolusjonen i Iran i 1979 ble denne stabiliteten rystet. Iran framsto som Golfsystemets brennpunkt. Men ulikt i Levantsystemet, går spenningen

her mellom stater, ikke mellom en stat og et folk som blokkeres fra statsdannelse. Iran ble til en teokratisk, antivestlig orientert stat, men søkte nøytralitet i forhold til Den kalde krigens øst/vest-spenninger. Denne type urosenter kunne USA som hegemonimakt fortsatt klare å takle gjennom maktbalansering, noe som ville minimere ringvirkninger ut over Golf-komplekset. Derimot kunne USA ikke hindre regionale ringvirkninger via sjaaaksen Iran-Syria-Libanon. Denne aksen gjorde Israel mye for å svekke, noe som igjen skapte problemer for USA som hegemonimakt.

Den økende betydningen av politisk islam

Fram til midten av 1970-tallet var den arabiske nasjonalismen primært sekulær. Siden Israels posisjon i området ble ansett som illegitim, ga den pan-arabiske mobiliseringen mot denne fienden de sekulære militær-byråkratiske elitene legitimitet i folket, selv om demokratiet manglet. Men ettersom USAs relasjon til de store statene ble stadig mer åpenlys (i begge komplekser, særlig i sekulære stater som Egypt og Iran), økte omfanget av mobilisering nedenfra. Denne skulle vise seg å få en stadig mer religiøs orientering.

Politisk islam vokste fram som et mobiliserende alternativ til den venstreorienterte arabiske nasjonalismen. Dette må ses i lys av det katastrofale og ydmykende nederlaget mot Israel i 1967, og at de arabiske nasjonalistregimene med Nasser i spissen heller ikke innfridde forventningene fra frigjøringskampene mot kolonimaktene og deres håndtlangere, de «dekadente monarkene». Politisk islam tilbyr et alternativt regionalt forankret frigjøringsparadigme, frigjort også fra vestlig-inspirert nasjonalisme og sosialisme. Kriteriene hentes fra Koranen og tilknyttede kanoniske tekster. Selv om utgangspunktet er en stat, gjør mobiliseringens religiøse grunnlag at noen av bevegelsene får enten regionalt eller transnasjonalt omfang. Siden grunnlaget er fortolkning av skriftene, finnes det en rekke særgrupper og ofte sterkt fiendskap mellom forskjellige fraksjoner. Politisk islam er et samlebegrep som skiller et mangfold av bevegelser: intolerante eller pluralistiske, tilhengere eller motstandere av vitenskap, religiøst kontemplative eller politiske aksjonister, demokratiske eller autoritære, pasifistiske eller voldelige.

Det muslimske brorskap bygger på sentrale muslimske reformtenkere og opposisjonelle fra midten av 1800-tallet, men er den første moderne bevegelsen innen politisk islam, grunnlagt i 1928 i Egypt. Dens fremste mål er regionalt: et religiøst begrunnet kalifat som omfatter hele det muslimske området. En sentral representant var den egyptiske forfatter og teolog Sayyid Qutb, som tidlig på 1950-tallet etter et studieopphold i USA fordømte den amerikanske livsstilen i harde ordelag. Brorskapet avviste opprinnelig politisk vold. Sør-Asia har sin egen islamist bevegelse, Jamiat-e Islami, grunnlagt i 1941 av Maulana Maududi, etter hvert med nære forbindelser til Det muslimske brorskapet.²⁸

Grunnet Den kalde krigen motarbeidet USA panarabismen i dens ekspansjonsperiode fram til 1967. Selv om de kritiserte vestlig innflytelse, fikk de religiøse bevegelsene, som skapte hindringer for de sekulære panarabiske regimene, støtte fra USA. På 1950-tallet var USA opptatt av å motvirke både nasjonalistisk oljepolitikk og utenrikspolitisk drift i retning av allianse med USSR. USA støttet Det muslimske brorskapet og tilsvarende nettverk mot den radikale nasjonalismen til Nasser i Egypt og Mossadegh i Iran. Under den venstreorienterte panarabiske offensiven tidlig på 1960-tallet benyttet USA seg av sine kontakter med Saudi-Arabia. Saudierne støttet forskjellige tiltak, ikke minst flere islamske sentra, konferanser og verdensomspennende nettverk. Mot den radikaliserende panarabismens kobling mellom Levant- og Golfkompleksene, drev Den kalde krigens geopolitikk USA til utvidet samarbeid med det konservativt-fundamentalistiske regimet i Saudi-Arabia. Regimets hensikt var å stimulere en islamsk vekking som koblet alle tre kompleksene og dermed sikre en islamsk blokk fra Nord-Afrika til Pakistan og Afghanistan. Støtten fortsatte på 1970-tallet. Sågar Khomeini ble i forkant av den iranske revolusjonen av mange kalde krigere betraktet primært som en antikommunist. Via Israel og Jordan støttet USA også muslimske fundamentalister i Syria på 1970-tallet.²⁹

Med sine store rustnings- og militærutgifter hadde flere av de sekulært ledede statene i denne perioden problemer når det gjaldt økonomisk og sosial utvikling. Samtidig hadde de en raskt voksende befolkning med store ungdomskuller. Nye muligheter for høyere utdanning og eksponering for vestlige lands levestandard fostret misnøye. Statene måtte på den ene siden holde den politiske opposisjonen nede. Så lenge regimene benyttet seg av omfattende etterretning, angiveri, fengslinger og nedkjempelse av protest, var det mest effektivt å dyrke fram protesten mot regimene på religiøs basis. Et alternativ til slik teksttro, tilbakeskuende religiøs-politisk mobilisering ville være en moderniserende islam som vektla skillet mellom stat og religion, men det manglet et rom for politisk opposisjon som kunne trekke mobiliseringen i denne retningen. Opposisjonen ble drevet inn i moskeene, og statsloyale religiøse ledere var ofte ute av stand til å kontrollere den. Når opposisjonen viste tendenser til å samle seg om politisk islam, med dens kritikk av vestlig sivilisasjon, ble statene også fristet til å svare med samme mynt: for å tekkes opposisjonen spilte de på antiamerikansk retorikk.³⁰ Det samlede resultatet var oppsving for antivestlig politisk islam, til tross for at både statene og den religiøse opposisjonen på forskjellig vis også hadde USAs støtte.

Situasjonen varierte fra stat til stat og over tid, men i alle landene viste det seg at politisk islamske bevegelser virkelig skjøt fart fra 1970-tallet og framover. Grunnlaget var der, som vi har vist fikk islam som en lov-religion større betydning i etterkant av den iranske revolusjonen. En mye brukt typologi skiller mellom tre varianter av politisk islam som alle har gitt

opphav til brede politiske bevegelser.³¹ *Tradisjonister* tolker islam med referanse til lokal kultur og aksepterer den lokale øvrighetens politiske autoritet. Disse finnes i dag for det meste utenfor byene, ofte knyttet opp mot stammenettverk eller brorskap av sufier. *Fundamentalistene* ønsker politisk makt for å bringe samfunnet tilbake til den religiøst uklanderlige livsførsel som kom til uttrykk i profetens handlinger som beskrevet i *haditene* (nedtegnelsene om profetens ord og gjerninger). Den tredje typen er *islamistene*, som søker en alternativ modernisering av staten, basert på en nyfortolkning av religionen.

De fundamentalistiske gruppene rekrutterer særlig fra den urbane middelklassen, som blant annet reagerer på de økende massene av fattige innflyttere til byene. Men etter hvert som Koranskolene rekrutterte bredere, fikk man også en type «nyfundamentalisme» med større appell til fattige grupper. Fundamentalistene har vært pionerer i en teknikk som alle de politisk-islamske bevegelsene nå praktiserer: man eksponerer seg selv for anti-islamske krefter, trekker seg deretter tilbake i mindre grupper for å styrke hverandres fromhet og vender til slutt tilbake for å forandre storsamfunnet. Egypteren Qutb's opphold i USA er et eksempel vi allerede har nevnt.

I disse bevegelsene spiller de skiftlærde (*ulama*) en særlig stor rolle, og Koranskolene (*madrassaer* hos sunniene og *hawza* hos sjiaene) er sentrale arnesteder. Madrassaene ble etablert i det gamle India som anti-britiske institusjoner som skulle skolere ungdommen i islam. Både religiøse skoler og lederskap styrket seg kraftig gjennom Afghanistans frigjøringskrig mot Sovjetunionen på 1980-tallet.³² Fra slike institusjoner kom studentene som mobiliserte for revolusjonen i Iran og de geistlige som bygger opp om regimet i Saudi-Arabia.

Den politisk-islamske posisjonen har altså kommet til makten i Iran og Saudi-Arabia, slik vi tidligere har redegjort for i forbindelse med den religiøse varianten av den militær-byråkratiske staten. Når en religiøs bevegelse blir statsbærende på denne måten, må den inngå en rekke kompromisser i forhold til velferdspolitik, militære prioriteringer, overklasse-livsstil og korrupsjon. Den religiøse bevegelsen blir innenrikspolitisk orientert, men spiller inn i regionale eller internasjonale konflikter. Khomeini søkte allianser med sjiaislamistiske bevegelser i land med sunni-islamsk majoritet, i sin streben etter å eksportere revolusjonen.

Vår interesse her gjelder imidlertid særlig de delene av politisk islam som ikke har blitt statsbærende, men som fungerer som opposisjonsbevegelser med nasjonalt, regionalt eller transnasjonalt fokus. Vi betrakter skillet mellom den fundamentalistiske og islamistiske varianten av politisk islam i dette perspektivet. Det dreier seg primært om politiske partier. I de landene der den politiske offentligheten frisettes etter den arabiske våren (2011) vil slike partier gjøre seg gjeldende med større eller mindre oppslutning ved

valgene, som både Det muslimske brorskapet og Salafistene i Egypt høsten 2011.

Den *islamistiske* varianten kan forstås som en reaksjon på fundamentalismens begrensninger. Mange av regimene (som Saudi-Arabia) satset på å kooptere det tradisjonelle religiøse lederskapet for å gi staten og dens ledere – som egentlig ikke lever opp til profetens forbilde – religiøs legitimitet. De høyere skriftlærde ble gjerne utnevnt av regimet til egne råd som formelt ble konsultert i en del spørsmål. Islamistene ville motvirke en slik tilknytning til den verdslige makten. De mente derfor at samfunnet av troende muslimer – *umma* – måtte spille en sentral rolle og være med på å prege mobiliseringen. De religiøse tekstene krever fortolkning. Radikalismen i de *islamistiske* gruppene ligger ikke bare i at de utfordrer eksisterende politiske regimer, de utfordrer også den religiøse orden gjennom å kreve at legfolk skal delta i det teologiske ordsiftet. Disse gruppene rekrutterer særlig innen profesjoner som ble eksponert for moderne vestlig innflytelse: studenter, ingeniører, leger. Deres argumentasjon er også preget av vestlige inspirasjoner, som vitenskapsskepsis og kulturkritikk. Modernisering og vestlig innflytelse ble ansett som moralsk korruperende. Elitepartiet var en mye brukt modell for politisk organisering (Qutb, Mawdudi). De legger vekt på institusjonsbygging og bruk av ny teknologi.

De autoritære regimene er tvunget til å bruke store midler på sitt maktapparat (militære og politi), mens velferdsytelser til befolkningen nedprioriteres og dessuten ofte er organisert på klientelistisk eller direkte korrump vis. Det er derfor ingen tilfeldighet at mange av de islamistiske organisasjonene har høstet folkelig oppslutning gjennom å bygge opp omfattende velferdsstiltak. Dette styrker deres legitimitet i opposisjonen mot regimer som har lite å tilby sine borgere.

Enkeltgrupper som Hamas blant palestinerne, Hezb-e Islami i Afghanistan eller Hizbollah i Libanon fokuserer på en nasjonal politisk arena. Selv om alle varianter av politisk islam gjennom sin religiøse basis søker å favne om alle stater i den islamske verden, skiller de seg fra hverandre etter hvilken kontekst de forholder seg til. Det transnasjonale rommet blir viktig for å diskutere ideologi, dele taktisk lærdom og formidle støtte. Men det blir sjelden en arena for politisk handling. Selv grupper som tyr til voldshandlinger mot internasjonale mål gjør det ofte i tilknytning til en nasjonal agenda, som ved angrep på det som sees som okkupasjonskrefter i Afghanistan eller Irak.

Vi knytter altså politiske islamske partier til opposisjonen mot militærbyråkratiske enkeltstater. Vi har skilt dette fra politisk islam som er statsbærende og støtter internasjonal misjonering (Saudi-Arabia, Iran). Men vi må også skille disse bevegelsene fra et annet internasjonalt utslag av politisk islam. Like mye som fundamentalistiske stater blir del av internasjonale forhold kan *underjordiske nettverk* bli det. Slike nettverk fungerer analogt

med en motstandsbevegelse i en stat preget av væpnet konflikt: de må dekke alle spor, kan ikke fungere som en masseorganiserende organisasjon, men er organisert som hemmelige celler som planlegger overraskende, voldelig aksjoner for å spre frykt bak fiendens linjer. Militær trening i geriljaaktige aktiviteter er en sentral komponent her. Al-Qaida er det åpenbare eksemplet på dette, som vi betegner som *globale militante islamistnettverk*. Hamas og Hizbollah kan overfladisk sett likne, men dette er masseorganisasjoner med politisk reformerende siktemål, de er lokalt grunnnet og voldelige aksjoner inngår i et større konfliktbilde der legitimitet hos befolkningen spiller en stor rolle.

Hamas er en typisk *islamistisk* bevegelse. Politisk islam har en lang historie på Vestbredden og Gaza. Det konservative Muslimske brorskapet sto sentralt på Vestbredden som alliert i jordanske kong Husseins kamp mot panarabismen. Mens Egypt administrerte Gaza organiserte Brorskapet palestinske studenter på 1950-tallet. Disse splittet seg etter hvert i nasjonalister og islamister. Nasjonalistene bygget opp Fatah fra 1958/9 og senere PLO. Fatah startet geriljakrig mot Israel fra 1965. Islamistene ble nesten marginalisert i en sekulær bølge inspirert av Nasser, Baath-partiene og Fatah. Etter okkupasjonen av Vestbredden og Gaza i 1967 behandlet Israel Brorskapet som en viktig motvekt mot PLO. Den senere grunnleggeren av Hamas, Sheik Yassim, fikk bygge ut et nett av moskeer, velferdssentraler og skoler. Disse ble sentra for islamisering av deler av den palestinske befolkningen, som til da hadde vært blant Midtøstens mest sekulariserte og vestlig orienterte folk. Samtidig ble PLO hardhendt forfulgt. Ikke bare USA (i Afghanistan), men også Israel (i de okkuperte områdene) så på 1980-tallet politisk islamske bevegelser som nyttige medløpere.³³

Hizbollah i Libanon har militær opprinnelse. Siden grunnleggelsen i 1982 er denne bevegelsen utvidet til et politisk parti med en betydelig velferdsaktivitet, altså helt i tradisjon med den islamistiske typen. Hizbollah og Hamas ser på vold som legitimt virkemiddel i en lokal konflikt der Israels okkupasjon og intervensjon ikke kan forsvares ut fra folkeretten.

Men når Vesten rammes av frykten for de underjordiske islamistnettverkene, er det lett og dessuten ofte politisk og strategisk opportunt å identifisere selv de lokale islamistiske grupperingene som globale trusler. I forhold til Hamas/Hizbollah i Levantsystemet skjer dette (de listes på de lister over terroristorganisasjoner som EU, USA og andre store land har etablert),³⁴ selv om det først og fremst er Israel de truer.

Mens Hizbollah og Hamas åpenbart passer definisjonen av islamisme, er det vanskelig å si om al-Qaida skal regnes som fundamentalistisk eller islamistisk. Dette fordi de spesialiserer seg i rene angstskapende terroraksjoner (i så måte kunne man kalle dem «terroristisk islam»), mens forskjellen mellom de to typene først viser seg for bevegelser som søker politisk innflytelse som massebevegelser.

Ved siden av al-Qaida spiller Taliban en stor rolle i vår analyse. Denne bevegelsen er lokalt tilknyttet Afghanistan, men kan lettere knyttes til den fundamentalistiske typen. Taliban betyr «de som søker sanning», et uttrykk som brukes om religiøse seminarister. Bevegelsen oppsto i madrassaene og innen det religiøse lederskapet.³⁵ Men i motsetning til de fleste fundamentalistiske bevegelsene i politisk islam, var ikke Taliban ledet av de høyere skriftlærde, *ulamaen*. Snarere tok de menige skriftlærde, mullahene, ledelsen i et religiøst basert opprør mot det de så som vanstyre og umoral. Taliban har intet velferdsprogram, slik skiller de seg fra den islamistiske typen. Taliban kjennetegnes av vekt på fysisk sikkerhet, islamske rettferdsbegreper, total mannsdominans og av sin basis i de religiøse nettverkene. Hamas og Hizbollah er derimot dominert av grupper med moderne utdanning, folk som vil ta makten fra de skriftlærde. Taliban hadde ingen borgerskaps-bakgrunn eller intellektuell tilknytning. De høyere skriftlærde – *mawlawi*/*ulama* – fikk bare perifere posisjoner. Det ledende sjikt var ganske enkle landsby-mullaer, menige religiøse ledere, riktignok mange av dem med noe utdanning fra sentrale Deobandi-madrassaer i Pakistan, som Darum-ul Haqqania nord for Islamabad. Som vi skal se, tok Taliban, etter å ha mottatt solid pakistansk støtte, makten i Afghanistan midt på 1990-tallet. Med suksessen fulgte også sterke påvirkninger utenfra. Taliban har også vært betegnet som en *uintendert etnisk bevegelse*. Den vil rekruttere fra alle folkegrupper, men de fleste av lederne og sympatisørene er etniske pashtunere.

Vi har nå gjennomgått de viktigste historiske og begrepsmessige forutsetningene for å analysere utviklingen i de tre kompleksene over de seneste tre tiårene. Hvis USA kunne rose seg av å ha isolert Levantkomplekset og skapt en viss stabilitet med Camp David-avtalen i 1978, tok det mindre enn ett år før to historiske vendepunkter – relativt uavhengige av hverandre – reaktiverte gamle og skapte nye kilder til permanent uro.

I vår neste hoveddel analyserer vi utviklingen 1979-2010. Nye vendepunkter gjorde seg gjeldende ved begynnelsen av hvert tiår: slutten på Den kalde krigen 1989-91 og starten på Krigen mot terror i 2001. Vi undersøker USAs bestrebelser på å unngå at brennpunkter i hvert av kompleksene skaper destabiliserende ringvirkninger lokalt og globalt, og følger de uintenderte konsekvensene av hegemonimaktens politikk i regionen.

Vi studerer hvert kompleks for seg. Først Sør-Asiakomplekset, dit Den kalde krigen forplantet seg da USSR invaderte Afghanistan i desember 1979. Deretter Golfkomplekset, der dynamikken ble preget av den fundamentalistiske revolusjonen i Iran i april 1979. I tredje omgang drøfter vi hvordan utviklingen i disse to kompleksene virket sammen med den videre utviklingen i Levantkomplekset og slik skapte den situasjonen som har rådet i Det utvidede Midtøsten det siste tiåret.

Utviklingen i de tre sikkerhetskompleksene 1979-2010

Sør-Asiakomplekset

USA var i 1979 ikke en etablert aktør i Sør-Asiakomplekset. Den lokale spenningen mellom India og Pakistan hadde lite med Den kalde krigen å gjøre, så det var ikke nødvendig for USA å bidra til «oppdemming». Men med en gang motparten i Den kalde krigen gjorde seg gjeldende, gjennom USSR's invasjon i Afghanistan romjula 1979, begynte USA å bekymre seg generelt for den globale balansen i systemkonkurransen med Østblokken, og for passasjen til Persiabukta spesielt, siden enhver ustabilitet her kunne få store konsekvenser for sikkerhet knyttet til oljeleveranser herfra. Dermed var det etablert en kobling mellom Sør-Asia- og Golfkompleksene.

USA tolket USSRs invasjon offensivt, mens det i etterkant har vist seg at aksjonen var drevet av USSRs ønske om å moderere det afghanske kommunistpartiet.³⁶ Om USA hadde et mer langsiktig og offensivt håp om at invasjonen kunne føre til at USSR simpelthen overanstrengte seg, er et spørsmål vi skal la ligge her. Men mange har i etterkant hevdet at USA bevisst la opp til å undergrave USSRs posisjon som supermakt.

I det siste tiåret av Den kalde krigen kan vi imidlertid spore røttene til det som med 9/11-2001 ble *Krigen mot terror*. Denne krigen innledet USA som eneste supermakt mot al-Qaida som det viktigste globale militante islamist-nettverket. Vi definerte forrige avsnitt dette som en spesielt transnasjonalt orientert og underjordisk form for politisk Islam. Vi skal i det følgende spore den prosessen som starter med koblingen av Golf- og Sør-Asia-kompleksene og ender i *Krigen mot terror*.

USAs posisjon i Afghanistans nærområde var radikalt endret med tapet av Iran som alliert. Med Iran som partner kunne USA ha bidratt med indirekte støtte via Irans grense mot Afghanistan. Nå måtte de ty til eneste alternativ, nemlig gjennom grenseområdene i Pakistan. Siden USA fram til 1979 hadde støttet Iran mot Irak, var Saudi-Arabia nå hegemonimaktens eneste sikre allierte i Golfen. Men sheik/imam-alliansen der var – som vi har vist – labil. Opp mot tusen militante islamister besatte stormoskeen i Mekka 20/9-1979.³⁷ Etter femten dager ble opprøret nedkjempet av franske elitetropper og opprørerne henrettet. Opprørerne hadde kritisert den vestlige alliansen og kritisert kongefamilien for ikke å lede landet «etter Guds bok». De meget bekymrede saudiske elitene (de hadde sett revolusjonen i Iran), fikk hjelp av USA til å dempe presset ved å sende ut de mest radikale islamske elementene som hellige krigere i kampen for å kaste Sovjetsoldatene ut av Afghanistan. Kongehuset Saud ble kvitt sine mest brysomme kritikere, og kunne stå fram som ledende i det internasjonale forsvaret av islam. Man tok brodden av saudiarabiske aksjonister på hjemmeplan og fikk motiverte frontkjempere i den fordekke «counter-insurgency» strategien mot USSR i Afghanistan. Amerikanerne oppnådde at det iranske regimet ikke fikk monopolisere

tolkningen av hva politisk islam var.³⁸ USA hadde som nevnt også tidligere støttet opp om politisk islam mot sekulære radikalere. Alle avskygninger av politisk islam ble sett på som trygge samarbeidspartnere i den kalde krigen mot kommunistene. Dette ble ikke minst betont av CIA-sjefen Bill Casey. Men de utilsiktede konsekvensene ble dramatiske. Tjue år senere hadde nettverk utgått av politisk islam overtatt USSRs plass som USAs hovedfiende i verdenspolitikken.

En kompleks sammenfletning av årsaker omgjorde de geografisk ugjestmilde grenseområdene mellom Afghanistan og Pakistan til et nytt brennpunkt. Seks faktorer var av betydning i den konteksten som rådet da USA i all hemmelighet gikk i gang med å organisere fordekte geriljaoperasjoner fra dette området.³⁹

For det første hadde en lang rekke afghanske flyktninger søkt eksil i området rundt Peshawar som en respons på radikaleringen i Afghanistan. Amerikanerne hadde kontakt med disse allerede før invasjonen i desember 1979. Disse gruppene – *mujahedin* – var grunnstammen i de geriljagruppene som USA bidro til å bygge opp. For det andre har vi sett at USA og Saudi-Arabia samarbeidet om å bringe inn hellige krigere for å lette presset på det saudiske kongehuset. For det tredje lå Kina i en egen kald krig med Russland fram til 1985.⁴⁰ Den vordende asiatiske stormakten i øst sluttet seg derfor også til alliansen mellom Saudi-Arabia og USA. For det fjerde var CIA i stor grad diskreditert av politiske skandaler på 1970-tallet. Organisasjonens framferd i regionen måtte derfor holdes strengt hemmelig. Militær assistanse og våpen fra de allierte ble formidlet via den pakistanske etterretningstjenesten ISI. For det femte var den rådende sikkerhetsoppfatningen helt dominert av Den kalde krigen. USA hadde ikke mye erfaring med erkefiendeforholdet mellom India og Pakistan, og undervurderte hvor egenrådig utenrikspolitikk Zia Ul Haqs militærdiktatur i Pakistan førte. Innenfor det afghanske eksilmiljøet i Peshawar valgte pakistanerne å støtte bare de mest ytterliggående representantene for politisk islam. Mer sekulært orienterte politiske motstandere av USSRs okkupasjon ble ikke tilgodesett med støtte. For det sjette er Afghanistan og grenseområdene tradisjonelle områder for valmuedyrking. Det eksisterte historisk sett et lokalt marked (der Iran spilte en stor rolle) for opium. I løpet av 1980-tallet ble det opprettet en rekke heroinlaboratorier i grenseområdene. Sammenflettet med opptrappingen av geriljakrigen i Afghanistan oppsto nye smuglerruter: Pakistanske militære kjøretøyer fraktet våpen inn og heroin ut.⁴¹ Området sto etter hvert for halvparten av all herointilførsel til Vesten. Dette var viktigste komponent i en omfattende lokal svart økonomi.

Vi har påpekt at USA i Levantkomplekset står som en bundet hegemonimakt overfor Israel. I Golfsystemet skapte tapet av Iran bare forbigående problemer, og som vi skal se senere engasjerte USA seg her snart i kynisk maktbalansering. Men USA sto ikke like sterkt i forhold til Sør-Asia-

komplekset. Pakistan spilte hele tiden et spill overfor India. Fordi USAs innsats mot invasjonen i Afghanistan måtte hemmeligholdes, var det umulig å motarbeide pakistansk egenrådighet ved å finstyre overføringene. USA ble her i noen grad «brukt» av Pakistan, om enn ikke i samme grad som Israel hadde vist seg i stand til å bruke hegemonimakten til egne formål. Det pakistanske militære (særlig ISI) hadde hånd om den militære assistansen – etterkrigstidens til da største hemmelige paramilitære operasjon – mens geriljakrigrerne ble rekruttert fra de mest islamistiske delene av det afghanske eksilmiljøet, støttet opp med saudiske aktivister. Så lenge disse kjempet på Den kalde krigens premisser, altså til de hadde kastet ut Sovjetstyrkene, var de alle USAs allierte. Men med den utviklingen som fant sted etter Den kalde krigen, fra tidlig 1990-tall og framover, ble noen av nettverkene av geriljakrigere knyttet til et globalt militant islamstnettverk, nemlig al-Qaida.

Da USSR trakk seg ut av Afghanistan i 1989, mistet USA helt interessen for Sør-Asia. Den løse alliansen mellom USA, Saudi-Arabia og sunni-muslimske aksjonistnettverk gikk i oppløsning. Afghanistan ble latt tilbake som en skueplass for lokale aktører som India, Pakistan og Russland. De vaktet over en eskalerende borgerkrig mellom de tidligere mujahedin-gruppene, knyttet til de forskjellige krigsherrene. I denne konteksten etablerte Taliban seg som utbrytere fra mujahedin i 1994.

Som vi skal se i neste avsnitt, grep USA så inn i Golfkompleksets geopolitiske spill. Golfkrigen i 1991 ble hegemonimaktens første store militære oppgave i regionen etter avslutningen av Den kalde krigen. Golfkrigsalliansen bekreftet at det postsovjetiske Russland innordnet seg og aksepterte USA som eneste gjenværende supermakt. Det så ikke ut til at inngrepet i Golfkomplekset skulle få noen betydning for Sør-Asiakomplekset. Med Den kalde krigens avslutning syntes Sør-Asia enda mer betydningsløs, verken stormaktskonkurranse eller transportruter i området telte for USA. Sentral-Asia fikk riktignok sterkt økende betydning på grunn av sine oljeressurser, og Sør-Asia var periodevis inne i bildet i forbindelse med olje/gassrørledninger,⁴² men dette fikk aldri avgjørende betydning. USA mente vel at borgerkrigen i Afghanistan kunne få brenne seg ut, og anså framveksten av Taliban og deres maktovertakelse som noe de kunne ta lett på.

Men derved kom USA til å se bort fra en ny type kobling som var i ferd med å oppstå mellom Sør-Asia – særlig stammeområdet på grensen mellom Pakistan og Afghanistan – og Golfkomplekset. Koblingen ligger nettopp i etableringen av al-Qaida som et globalt militant islamistnettverk med global mobilitet.⁴³ De kom også tilbake til Afghanistan, men det sentrale er egentlig ikke tilknytningen der. Nettverksbyggingen startet opp i geriljakrigperioden. USA hadde tidlig på 1990-tallet ikke noen analyse av denne mobiliseringens særtrekk. De regnet kanskje med at den ville degenerere til betydningsløs religiøs fanatisme når USAs støtte opphørte. Videre kunne de heller på ingen måte forutse den koblingen som oppsto i det Taliban vokste fram i den

kaotiske situasjonen USA hadde bidratt til i Afghanistan da de trakk seg ut av Sør-Asia.

Første Golfkrig var en reaksjon på Iraks invasjon av Kuwait i august 1990. Saudi-Arabia var eneste mulige brohode for de amerikanske troppene. Fra september 1990 utplasserte USA opp mot en halv million tropper til Saudi-Arabia. Dette var en provokasjon både mot aktivistiske og reformistiske grupper innen landets religiøse sirkler. For å beskytte Saudi-Arabia etablerte USA sågar permanente militærbaser i landet. Det er oppsiktsvekkende at landet aksepterte dette og klarte å glatte over uroen landets allianse med de «vantro» skapte. USA kan neppe ha forestilt seg at geopolitiske disposisjoner i Golfkrigen, og særlig i Bin Ladens hjemland, Saudi-Arabia, skulle forvandle al-Qaida nettverket til en hovedfiende og at terror fra en slik gruppe skulle gi navn til en hel geopolitisk konstellasjon fra 2001 (Krigen mot terror).

Den harde undertrykkelsen innad gjorde at Bin Laden definerte sitt nettverk som en form for «eksternalisert» saudi-arabisk opposisjon som skulle legge opp en transnasjonal strategi å ramme USA på lang sikt. Bin Laden hadde vært tilbake i hjemlandet siden 1989, men gikk nå i eksil til Sudan. I 1993 ble Bin Laden erklært uønsket i sitt hjemland og utstøtt fra familien. Al-Qaida skulle straffe de «vantro» som fikk plassere sine tropper på Saudi-Arabias jord. I Bin Ladens begrunnelse lå også referansen til grunnkonflikten i Levantsystemet, til USAs felles ansvar med Israel for urett begått mot palestinerne som et muslimsk broderfolk.

Retrospektivt er det ikke vanskelig å se hvordan et antall hendelser på 1990-tallet indikerte at militante islamske aktivistnettverk begynte å aksjonere mot USA. I februar 1993 ble seks mennesker drept og tusen skadd da en bilbombe ved nordtårnet på World Trade Center detonerte uten å rasere selve bygningen. Kuwaiteren som ledet aksjonen var trent av al-Qaida i Afghanistan. Den egyptiske Jihadorganisasjonen, som i 2001 gikk inn i al-Qaida, sto bak angrepet på Egypts ambassade i Islamabad i 1995 (16 drept).

I september 1996 kom Taliban til makten i Afghanistan med pakistansk støtte. Taliban-lederen Mullah Omar ble vertskap for Bin Laden, som etablerte leire for å trene til aksjoner. Avskåret fra sin familieformue finansierte han nå sine prosjekter i tilknytning til den afghanske svarte narkotikaøkonomien, og med støtte fra politiske meningsfeller i Golfen.

Den kraftigste aksjonen var koordinerte bilbomber som drepte flere hundre mennesker i de amerikanske ambassadene i Dar-es Salam, Tanzania og Nairobi, Kenya i 1998. Bin Laden og al-Qaida kom nå for alvor i søkelyset både til amerikansk etterretning og offentlighet. Men de ansvarlige instanser var ikke i stand til å forhindre 9/11-2001, til tross for at de jaktet på Bin Laden og al-Qaida fra 1998 av.⁴⁴ Det er umulig å si noe om dette ville blitt annerledes om USA hadde vært mer oppmerksomme under Clintons regjeringstid, en periode der man feiret fredsgevinster etter Den kalde krigen.

Selvmordsflyene mot World Trade Center i New York 9. september 2001 ble et avgjørende vendepunkt. De utløste internasjonale ringvirkninger av den koblingen som siden 1979 hadde utviklet seg mellom Sør-Asia og Golfkompleksene. USA gikk deretter til krig mot Taliban sammen med allierte, fikk FN-støtte og etter hvert ble NATO trukket inn (ISAF). Bakkekrigen ble utført av afghanere fra den såkalte Nord-alliansen, dominert av hazarer, uzbeker og tadsjiker – med koblinger særlig til Iran, Russland og India – som fortsatt utgjorde landets internasjonalt anerkjente regjering. Etter at seieren var en faktum ble de gamle krigsherrene i Nordalliansen belønnet med sentrale posisjoner. Taliban ble utsluttet av det legale politiske liv i Afghanistan og lå i 2002-2003 med brukket rygg, uten noen særlig oppslutning, selv i kjerneområdene i sør. Men godt hjulpet av intervensjonsstyrkenes hardhendte fremferd, enorme forventninger til økonomisk fremgang, og underliggende politiske spenninger, klarte Talibanledelsen igjen å mobilisere.⁴⁵

De internasjonale styrkene ble part i en borgerkrig. De var nødt til å samarbeide med krigsherrer med tvilsomme rulleblad, og var ute av stand til å begrense en eksplosiv vekst i den svarte narkotikaøkonomien. Vi kommer tilbake til dette i avsnittet om erfaringer fra Afghanistan og Irak, nedenfor.

I denne situasjonen tok USA krigføringen inn på pakistansk territorium. Grenseområdene var blitt et brennpunkt, ikke bare gjennom problemene i Afghanistan, men også via de globale militante islamistnettverkene. Fordi det geografisk og politisk ugjennomtrengelige stammeområdet er et sentralt område for koordinering, trening og rekruttering til slike underjordiske nettverk, fører amerikanerne ennå fra sin posisjon i Afghanistan en dronekrig inn i grenseområdene. Dette øker antiamerikanismen i Pakistan.

USA ble ytterligere viklet inn i spenningene mellom India og Pakistan. Karzairegimet driver balanseringspolitikk. Sør-Asias ledere er i stigende grad skeptiske til USA og bygger flere bånd til Russland og Kina. USA er fanget i en kostnadskrevende ond sirkel: de har avsatt Taliban-regimet i Afghanistan, men Pakistan bidrar til at det blir vanskeligere for USA å trekke seg ut. Pakistan er en svært upålitelig og potensielt destabiliserende alliert.

USAs invasjon i Afghanistan var i utgangspunktet en straffereaksjon, men gjorde det raskt nødvendig for USA å engasjere seg ikke bare i regimeendring, men også i bestrebelser på å etablere politisk konsensus og konvergens i sivilsamfunnet. Vi skal i det følgende gå tilbake til den iranske revolusjonen i 1979 og vise hvordan utviklingen i Golfkomplekset fra 1980 og framover, sammen med 9/11-erfaringen, ledet amerikanerne til å gå seg fast i ytterligere et forsøk på regimeendring gjennom invasjon, nemlig i Irak.

Utviklingen i Golfkomplekset 1979-2010

Revolusjonen i Iran i april 1979 var det andre store vendepunktet ved inngangen til 1980-tallet. Vi har tidligere antydnet at revolusjonen fulgte som

en uintendert konsekvens av USAs forsøk på å bygge opp en sterk alliert i tillegg til Saudi-Arabia på 1960- og 1970-tallet. Også Saudi-Arabia ble sent på 1970-tallet rammet av protester med en viss likhet til utviklingen i Iran før revolusjonen. Aksjonen i Mekka i 1979, med derpå følgende utskipping av hellige krigere til grenseområdene Pakistan/Afghanistan, ble nevnt i forrige avsnitt. Konsekvensene er allerede analysert i forbindelse med USAs Første Golfkrig, da de militante nettverkene utvidet sitt fokus og begynte å planlegge aksjoner utenfor regionen.

Etter revolusjonen var Iran preget av sjiaretningens særtrekk og Irans historiske erfaringer med stormaktsovergrep.⁴⁶ Men selv om regimet hadde sine misjonerende sider om å spre budskapet til den bredere sjiamuslimske verden, la den som regional og ikkearabisk stormakt seg snart på en nøytral utenrikspolitikk. Iran forvaltet sine oljeinteresser som et vanlig OPEC-medlem.

De sentrale prosessene i Golfkomplekset kan knyttes til en sekvens av kriger. To av de tre stormaktene – Irak og Iran – ble involvert først. Vi har ovenfor vist til spenningene mellom Iran og Irak på 1970-tallet, og til at Saddam Hussein tok diktatorisk makt i juli 1979. Da Iran, som skulle vært den sentrale sekulære allierte, var tapt for USA, gikk hegemonimakten over til å støtte Irak. Spenningene mellom Iran og Irak brøt ut i full krig i 1980 da Saddam Hussein antok at Irak var svekket som følge av revolusjonen.⁴⁷ De to landene utmattet hverandre gjensidig i en langvarig krig med største tapstall siden Andre verdenskrig. Krigen ble en gullgruve for internasjonale våpenhandlere, særlig for de europeiske.⁴⁸ De aller fleste araberlandene støttet Irak, med unntak av Syria og Sør-Jemen.

Oljeprisen steg kraftig allerede i forbindelse med revolusjonen i Iran, men ble gradvis redusert fram til 1986, da den falt kraftig. Det dannet seg et oljeoverskudd på grunn av både lavere økonomisk aktivitet i verdensøkonomien tidlig på 1980-tallet og av energiøkonomiseringstiltak igangsatt som respons på 1970-tallets oljekrise – en internasjonal ringvirkning av prosesser i Midtøsten, som vist over. OPEC-landene ble svært presset, mens oljeprodusenter utenfor OPEC – blant annet Norge – tok stadig større andeler av de vestlige industrilandenenes markeder. Dette skapte en oljekrise i revers. Den synkende prisen rammet alle OPEC-landene, men selvsagt særlig de tre største Golfstatene. Iran og Irak lå i full krig med hverandre, og Saudi-Arabias regime var helt avhengig (som vist over) av stabil oljepris for å sikre regimets legitimitet i befolkningen. Det dramatiske oljeprisfallet i 1986 hadde nettopp sammenheng med at Saudi-Arabia ikke lenger var i stand til å fungere som swingprodusent. Det var umulig for landet å senke sin oljeeksport nok til å holde prisen stabil, de politiske kostnadene ville ha blitt for store.⁴⁹ Bare to år senere (1988) hadde Iran og Irak forhandlet seg til en fredsavtale. Irak fikk tilbake tapte områder ved Shatt-el-Arab. Man var tilbake til Algiers-avtalen fra 1975.

Irak var etter krigen i en vanskelig økonomisk situasjon på grunn av oljeprisfallet. Saddam Hussein valgte til slutt å gå inn i Kuwait. Bushadministrasjonen måtte nå vie oppmerksomhet til regionen igjen. I Den første Golfkrigen ledet USA en allianse som kastet irakerne ut herfra, men unnlot å fjerne Saddam Hussein fra makten. USA spilte her bevisst den kynisk tilbaketrukne geopolitiske stormaktsrollen: Man skulle ikke svekke Irak så mye at Iran fikk fordeler av det, og man skulle ikke gå for langt av hensyn til alle de araberstatene – militær-byråkratiske stater de også – som hadde støttet inngrepet i Irak. Irak skulle fortsatt holdes nede gjennom omfattende sanksjoner pålagt av FN. Dette ga imidlertid regimet gode kort på hånden i forhold til folkelig oppslutning. Stormaktsovergrep var noe landets befolkning – akkurat som i Iran – hadde dyp historisk erfaring med. Saddam Hussein kunne dermed holde nede den indre opposisjon som ellers kunne ha utviklet seg til å bli grunnlaget for en regimeendring innenfra. Etter krigen posisjonerte Saddam Hussein seg som en slags «Midtøstens Castro», men spilte samtidig et forutsigbart spill innen regionens oljerelaterte geopolitikk.

Vi har sett ovenfor at Første Golfkrig fikk avgjørende konsekvenser. Som forberedelse til operasjon *Desert Storm* fikk USA forhandlet seg til å plassere opp mot en halv million tropper på Saudi-Arabias territorium, og provoserte dermed både regimetro og opposisjonelle politisk-islamske grupper.⁵⁰ Mens det internasjonale terrornettverket drev sitt underjordiske spill (Bin Laden henholdsvis i Afrika og så tilbake i Afghanistan) på 1990-tallet var det en viss stabilitet i Golfkomplekset mellom 1991 og 2001.

Et viktig skifte gjelder forholdet Iran/Israel/USA. Mens Iran og Irak på 1980-tallet hadde utmattet hverandre gjensidig, måtte USA nå demme opp for to av Golfstatene samtidig.⁵¹ Påvirkning fra den amerikanske Israellobbyen hadde her stor betydning. Det foreligger her en regional kobling til Levantssystemet (Israels invasjon i Libanon), som vi skal diskutere nærmere i neste avsnitt.

9/11-2001 hadde mer dramatisk betydning for Golfkomplekset enn slutten på Den kalde krigen. Bush jr-administrasjonen gikk til invasjon av Irak i 2003. Motivasjonen for å gjøre dette har vært mye diskutert.⁵² I et geopolitisk perspektiv er det viktigst å legge vekt på at Bin Laden lyktes med å fornede USA. Administrasjonen reagerte med angst og hevngjerrighet, med følelser og hybris i stedet for kald geopolitisk analyse. Hegemonimakten endte med å foreta en invasjon som raskt fikk meget kostnadskrevende konsekvenser (disse oppsummeres i konklusjonen). Mange kommentatorer, også nær sentrum i amerikansk politikk, anser dette som en pervertering av 1990-tallets visjon om USA som eneste supermakt. Inngrepene i Afghanistan og Irak, som begge forlenget seg til tid- og ressurskrevende regimeendringssaksjoner, viser at et underjordisk aktivistnettverk med fundamentalistisk islamsk motivasjon kunne lykkes i å få den ledende stormakten til å for-

strekke seg. Tidligere hadde slik «imperial overstretch» bare fulgt av andre staters strategier.

USA trakk sine siste styrker ut og erklærte Irakoperasjonene avsluttet i desember 2011. Allerede tidlig etter invasjonen ble det klart at svekkelsen av Irak førte til en betydelig relativ styrkelse av Iran innen Golfkomplekset. En slik konsekvens hadde Bush sr-administrasjonen unngått ved ikke å styrte Saddam Hussein. USA brakte Hussein-regimets motstandere, sjiamuslimske grupper med bånd til Iran, til makten. Vi kommer tilbake til dette nedenfor. Invasjonen ga opphav til dype og alvorlige sekteriske voldsprosesser i Irak og de fortsetter i dag etter USAs tilbaketrekning.

Ut fra en geopolitisk balansenkning burde USA ha vurdert en eller annen form for allianse med Iran. Iranerne merket seg at USA på tre uker nedkjempet en hær som Iran ikke hadde klart å ta knekken på gjennom åtte års krig. Iran var til god nytte for USA 2000-2, og forsøkte å få til en diplomatisk overenskomst i 2003, noe de også hadde forsøkt i forkant av Madridkonferansen i 1991 (se under).⁵³ Tanken var at de to landene har felles geopolitiske interesser i forhold til Irak og Afghanistan.

Men av flere grunner fulgte ikke amerikanerne opp disse initiativene. Vi gir i neste avsnitt en nærmere analyse av Israels avvikling av sine kanaler til Iran i 1993. USA sluttet seg til denne oppdemningsstrategien mot Iran, og demmet således dobbelt opp både mot Iran og Irak. På amerikansk oppfordring hadde Iran startet et atomkraftprogram tidlig på 1950-tallet. Dette ble rammet av blokade etter revolusjonen i 1979. Ved slutten av Den kalde krigen fant Iran ut at Russland var villig til å samarbeide. Arbeidene ble gjenopptatt i 1995. Iran erklærte seg i stand til å anrike uran i 2006 og åpnet sin Buhsehrreaktor i september 2011. En lang rekke FN-resolusjoner ble vedtatt for å stanse denne aktiviteten og å blokkere overføring av atom- og raketteknologi til Iran. President Ahmadinejad erklærte i 2010 at Iran var en «atomstat», at all anriking ble gjort for fredelige formål, og at om de ville bygge en atombombe, så ville de offentliggjøre planene.⁵⁴

USA så Irans fortsettelse av atomprogrammet som et uttrykk at landet strebet etter å dominere Golfsystemet, noe hegemonimakten måtte motarbeide. Fra januar 2002 sto også tolkningen av 9/11 sto i veien for et diplomatisk utspill. USA har brukt store midler på å forsøke å stimulere til regimeendring i Iran. Bush jr koblet da Golf- og Sør-Asiakomplekset ved å inkludere Iran i «Ondskapens akse» (med Irak og Nord-Korea) i et forsøk på å knytte War on Terror til eksistensen av bestemte territorialstater. Iran, Irak og Nord-Korea støttet angivelig terrorisme, ved siden av at deres militarisering ble utlagt som oppbygning av masseødeleggelsesvåpen mot Vesten. Kuba, Libya og Syria ble sett som støtte for disse regimene. Dette passer også med at militærapparatet i stor grad fortsatt er organisert med fokus på territoriell logikk. Men Krigen mot terror er jo egentlig rettet mot den flyktige fienden i et underjordisk transnasjonalt nettverk.

Hovedkonklusjonen er at sammenliknet med situasjonen på 1980-tallet har USAs invasjon i Irak gjort det vanskeligere for dem i Golfsystemet, særlig fordi Iran er så styrket.

Utviklingen i Levantkomplekset 1979-2010

Siden grunnkonflikten i Levantkomplekset er den mest gjenstridige i Midtøsten, integrerer vi i det følgende de viktigste koblinger vi finner til de to andre systemene: forholdet Israel/Iran som Levant-/Golf-kobling og Krigen mot terror som Sør-Asia/Golf-kobling. Israel har ved USAs hjelp fått sikret sine grenser i øst og sør: I nordøst sto Syria og Irak som de mest truende naboene. Israel hadde utviklet en geopolitisk periferidoktrine: landet er omkranset av en «radikal indre sirkel», men presset herfra kunne balanseres hvis Israel allierte seg med periferien utenfor sirkelen.⁵⁵ Derfor var Israel gjennom hele 1980-tallet opptatt av å opprettholde kanaler til Teheran og aller helst komme tilbake til det samme tette allianseforholdet som før 1979. Iran hadde på 1980-tallet et sterkt kortsiktig motiv for å opprettholde kanaler til Israel, landet var nemlig underlegen i krigen mot Irak og trengte desperat våpen og reservedeler til sitt militærapparat, som var fullstendig basert på amerikanske standarder. Men ideologisk sett var Iran ikke på linje med Israel, så iranske utsendinger var samtidig aktive med å spre den sjiafundamentalistiske revolusjonen, ikke minst i Israels naboland, Libanon.

Samtidig holdt Israel fast på sin geopolitiske doktrine om å forholde seg til naboene ut fra overlegen styrke. Men det kom ikke i denne perioden til direkte krig mellom Israel og de sterkeste araberstatene i nordøst. Syria/Israel-grensen har faktisk etter Israels okkupasjonen av Golanhøydene (1967-krigen) vært en stabil front der partene har respektert de røde linjene. Men den lille, svake, etnisk-religiøst sterkt fragmenterte staten Libanon ble skueplass for regionale, voldelige geopolitiske prosesser på hele 1980- og 1990-tallet. Det lille landets kompliserte politiske balanse mellom kristne, sunnier og sjiaer (kristen maronitt som president, statsminister fra sunni-muslimene og leder av nasjonalforsamlingen fra sjiaene) kom under press midt på 1970-tallet. Landet hadde da 16 palestinske flyktningeleire med et visst indre selvstyre basert på Kairo-avtalen fra 1969 som regulerte PLOs nærvær i landet. PLO opererte som gerilja fra baser i Sørøstlibanon langs Israels nordgrense og hadde fra 1970 hovedkvarter i Beirut. Det brøt ut borgerkrig i 1975. Denne krigen, med parter organisert så vel langs sekteriske linjer som langs en høyre-venstreakse, tok snart opp i seg nabolandenes forskjellige konfliktlinjer i et innviklet mønster som vi her bare kan gi det groveste riss av.

Kristne militsgrupper kjempet mot PLO og dens muslimske og venstreorienterte allierte i 1975. Syrias president Assad fryktet at PLO skulle vinne, fordi dette kunne provosere Israel til å invadere Libanon. Syria invaderte Libanon i juli 1976 og reddet den kristne høyresiden siden fra å bli

nedkjempet. USA hadde garantert at verken hegemonimakten eller Israel ville gripe inn hvis Assad støttet de kristne. Syria ble stående fram til 2005, formelt med en fredsstyrke under Den arabiske liga. Det var i lengden ikke noen velsignelse for de kristne. Generelt er det sagt om denne krigens raskt skiftende allianser at «da krigen var over, hadde nesten hver eneste part alliert seg med og deretter forrådt hver eneste av de øvrige partene minst en gang».⁵⁶ I 1978 invaderte Israel Sør-Libanon i tre måneder for å knekke PLO. FN gikk inn med en fredsbevarende styrke, UNIFIL, der blant annet norske styrker deltok. Israel trakk seg snart ut igjen, men allierte seg nært med SLA (South Lebanon Army), en kristen utbrytergruppe fra den libanesiske hæren. Israel bidro til at SLA kontrollerte et stort område i Sør-Libanon.

Til tross for USAs stabiliseringsrolle og en uformell israelsk-syrisk forståelse om «røde linjer» i Libanon, invaderte Israel på nytt i 1982, rykket nord til Beirut og kastet ut PLOs ledelse, som deretter etablerte seg i Tunisia. Igjen var poenget å knekke PLO som nå hadde bygget seg sterkt opp i de oppkuperte områdene. Siden Libanons sjiamuslimer tradisjonelt hadde hatt nære bånd til Iran, ble landet interessant for Irans forsøk på å eksportere sin revolusjon. Avdelinger fra den iranske revolusjonsgarden var i Libanon, men ble aldri direkte involvert i kamp med Israel. De bygget imidlertid opp Hizbollah som en sjiafløy av politisk islam. Hizbollah ble både milits og parti, i kamp mot Israels invasjon, støttet av iranske oljepenger. Selve Levantkompleksets grunnkonflikt var her vevet sammen med andre, mindre varige geopolitiske konflikter innad i Levantsystemet og mellom Levant- og Golfkompleksene.

Mens Israel/Palestinakonflikten fram til krigene i 1967/73 hadde vært kjernen i omfattende regionale sammenstøt mellom stater, ble den nå forflyttet til Israels nærområder. Etter at Israel involverte seg i Libanon har den utspilt seg på to hovedarenaer: viklet inn i den libanesiske borgerkrigen og på de okkuperte områdene. Israel ble den første vestlig orienterte staten som kom i militære trefninger med militante grupper utgått av politisk islam, Hizbollah i Libanon og Hamas i de palestinske områdene.

USA hadde lagt bånd på Israel for å få Syria over på sin side, men i og med Israels okkupasjon i sør, anslag mot Beirut og de kristne militsenes massakre i palestinske flyktningeleire (Sabra, Shatillah, 1982), hadde hegemonimakten få muligheter til å påvirke konfliktflokken i Libanon. Israel beholdt en «bufferzone» i Sør-Libanon helt fram til 2000, da de ble tvunget ut etter effektiv motstandskamp ledet av Hizbollah. I en situasjon midt på 1980-tallet der USA måtte involvere seg for å frigj gisler i Libanon, Israel ville pleie gode relasjoner med Irak (periferidoktrinen) og Iran var desperat etter våpen og reservedeler til krigen mot Irak, førte et nettverk av uoffisielle relasjoner til den såkalte Iran/Contras-skandalen, et legitimitetstap for USA da den ble avslørt i 1986.

I de okkuperte områdene øvet Det muslimske brorskapet liten motstand mot Israels okkupasjon fram til 1987. Vi viste ovenfor at deres rolle primært var å motarbeide PLO og den sekulære nasjonalismen. Men i 1987 brøt den første intifadaen ut i de okkuperte områdene. Dette var en bred og samlet palestinsk ikke-voldelig mobilisering mot den israelske okkupasjonen. En sentral aktivist innen Brorskapet, Sheik Yassin, dannet Hamas i 1986/7. Da Hamas deltok i protestene, ga Israel opp sin splitt og hersk strategi og arresterte Yassin og andre Hamasledere i 1989. Men selv om Hamas og PLO dempet motsetningene seg imellom, fortsatte Hamas samtidig Brorskapets tradisjon med å motarbeide PLO, og motsetningene skulle senere slå ut i full blomst.⁵⁷

Den kalde krigen fant sin avslutning midt under den første intifadaen. I tillegg til den konkurrerende religiøse opposisjonen, led PLO nå under tap av støtte fra Østblokken. USA sto som unilateral hegemonimakt, og da Irak angrep Kuwait, sikret man, med FNs Sikkerhetsråd i ryggen, en bred internasjonal allianse mot Irak. De fleste araberstatene, inkludert det pro-iranske Assad-regimet i Syria, deltok. Nå ble Israel holdt unna av USA. Saddam Hussein så dette og prøvde å undergrave USAs arabiske allianse ved å koble sin aksjon i Golfkomplekset til Israels rolle i Levantsystemet: Hvis Israel hevet sin okkupasjon ville han trekke seg fra Kuwait. Da dette ikke førte fram, bombet han Tel Aviv og andre israelske mål med 34 Scud-raketter. Det skapte ingen varig kobling, men førte til at USA i etterkant av Første Golfkrig innså at Israel måtte trekkes med i et nytt fredsinitiativ. Forholdet til Golfkomplekset var – nå som før – utslagsgivende: Midt på 1970-tallet hadde oljekrisen gitt USA en lærepenge, nå telte hensynet til legitimitet fra araberstatene. Det var nødvendig for at USA kunne fortsette å stabilisere forholdet mellom Golfens oljeprodusenter. USA garanterte sine arabiske allierte at Israel/Palestina-konflikten ville bli løst gjennom en «New Middle East order» om de støttet krigen mot Irak.⁵⁸

Slutten på den kalde krigen lettet det eksterne geopolitiske presset på Israel. De arabiske statene kunne ikke lenger hente støtte fra noen alternativ østlig supermakt. Dermed var særlig den syriske østfronten passivisert. Saddams angrep på en annen araberstat satte en endelig sluttstrek for panarabismen. Dessuten kunne Israel bedre sin posisjon i den «demografiske krigen» mot palestinerne. I løpet av et par år innvandret en million russiske og østeuropeiske jøder. Israelske bosettinger i de okkuperte områdene tiltok fra 1980-tallet: fra 100 000 tidlig på 1990-tallet vokste tallet til 300 000 på Vestbredden i 2010.⁵⁹ Dette ble en impuls bak bosetterbevegelsen og bidro til å vri israelsk politikk mot høyre.

Høyredreiningen i Israel har styrket landets totalmobiliserte forlegningsstat, militarisme og økonomiens avhengighet av det militær-industrielle komplekset. Statsminister Benjamin Netanyahu, som i forbindelse med Oslo-prosessen på 1990-tallet representerte en ytterliggående høyrefløy, er nå sentrum-høyre i Israelsk politikk. Det israelske Arbeiderpartiet er i full

opløsning fordi det ikke har klart å utvikle et reelt alternativ til høyresiden. Israel har alltid skrytt av å være regionens eneste demokrati, men dette demokratiet er nå mer etnisk-eksklusivt enn noen gang. Som nevnt diskuterer høyresiden på alvor administrative tiltak for å fordre palestinere bosatt innenfor Israels grenser.

Israels utfordringer er nå konsentrert i landets umiddelbare nærhet. Intifadaen økte kostnadene ved okkupasjonen. På grunn av Golfkrigalliansen mellom USA og araberstatene fryktet Israel at landets posisjon som den mest begunstigede pro-vestlige allierte i regionen var truet.⁶⁰ Israel fryktet særlig at USA skulle føre en mer forsonlig linje i forhold til Iran. Ved Den kalde krigens slutt var Iran geografisk plassert midt mellom verdens to største olje/gass-områder: Golfen og Kaspiahavet, og begge var nå åpne for vestlige interesser.

Forholdet mellom Israel og USA nådde et lavmål da USA september 1991 nektet å gi Israel lånegarantier for 10 milliarder dollar for å få fart i boligbygging for russiske innvandrere, blant annet i okkuperte områder. USA krevde israelske lovnader om stans i nybyggerprosjekter på de okkuperte områdene, og presset på for at Israel skulle delta i fredsforhandlingene etter den første Golfkrigen.⁶¹ Akkurat i denne perioden var USA ikke helt bundet i sin politikk overfor Israel, gitt israelerne umiddelbare behov for USAs sikkerhetsgarantier og militære støtte under og etter krigen. PLO på sin side sto enda svakere: de hadde støttet Saddam mot den allierte invasjonen, mistet sine østlige støttespillere og var presset av Hamas. Partene i Levantsystemets grunnkonflikt gikk derfor med på å møtes i Madrid i oktober 1991. USA skulle nok en gang prøve å isolere og dempe grunnkonflikten i Levant-systemet, men nå ved å ta det store grepet: Løse den arabisk-israelske konflikten og etablere en ny regional sikkerhetsorden som skulle inkludere Israel og palestinerne. Da Madridforhandlingene kjørte seg fast i 1992 oppsto det hemmelige diplomatiet senere kjent som Oslokanalen. Til alles overraskelse lyktes dette forsøket og den første prinsipperklæringen om fred mellom Israel og PLO (Osloavtalen) ble undertegnet i september 1993. De norske regjeringenes tilretteleggelse av denne prosessen ble et bidrag fra en mindre belastet alliert til å kompensere for USAs bundne hegemoni i Levantsystemet.

USAs nye orden i Midtøsten inkluderte ikke Iran, selv om landets nye og mer moderate ledelse la mindre vekt på Khomeinis ide om å spre revolusjonen. Iran håpet at dets «positive nøytralitet» i forhold til Første Golfkrig ville inspirere USA til å gjenopprette gode forbindelser. Iran unnløt sågar å støtte sjaopprøret mot Saddam, noe som bidro til at Irak ikke oppløste seg i ren borgerkrig, og altså fortsatt var en motvekt mot Irans egen styrke. Men USA var preget av Iran/Contras-skandalen og av Israels økende skepsis mot Iran. Iran ble som eneste viktige land i regionen ikke invitert til Madrid-forhandlingene.

Da Saddams styre ble gjenreist, fryktet Iran at arvefienden ville foreta hevnaksjoner med langdistanseraketter. De satte derfor i gang utvikling av egne slike raketter (basert på nord-koreansk modell), og tok opp igjen sitt atomprogram (som Khomeini hadde lagt på is). Mens verden ble unilateral, ble nå forholdet mellom de ledende makter i Levantsystemet (Israel) og Golsystemet (Iran) polarisert.⁶² Hadde USA vært mer imøtekommende, eksempelvis invitert Iran i Madrid, kunne Golsystemet i større grad vært isolert fra Levantsystemet. Men det er vanskelig å vite hvorvidt USA da ville hatt større muligheter for å sette hardt mot hardt i forhold til Israel.

Etter mange forsøk på tilnærming til USA, endte Irans revisjonister med å knytte sine strategiske interesser nærmere til sine ideologiske interesser. Teheran begynte å motarbeide Israel, som på sin side stengte uoffisielle kanaler til Iran. Hver på sin side motarbeidet Israel og Iran nå amerikanske initiativer som de trodde ville være fordelaktig for den andre. Iran motarbeidet fredsprosessen, og konvergente dermed med den avvisende posisjonen som Israels høyreside etter hvert inntok. Israel på sin side motarbeidet dialog mellom USA og Iran, siden de fryktet konsekvensene av et slikt samarbeid for Israels sikkerhet. Slik har dynamikken i forholdet mellom Israel og Iran vært fra 1992 og helt fram til i dag.⁶³ Dermed ble USA på 2000-tallet stående i det dobbelte oppdemningsforholdet (mot både Iran og Irak), som ble nevnt i forrige avsnitt.

I 1990 ble det oppnådd fredsslutning i den libanesiske borgerkrigen. Syria fortsatte å være til stede, og hadde USAs tillit ved deltakelsen i Golfkrigkoalisjonen. Borgerkrigen krevde over 100 000 liv. Opp mot en million mennesker (en fjerdedel av befolkningen) ble skadet og like mange emigrerte. Ved fredsslutningen ble alle libanesiske og palestinske militser avvæpnet, bare ikke Hizbollah, som fikk fortsette å bekjempe SLA og Israels aktiviteter i den israelsk-okkuperte sonen i sør. Fredsavtalen innebar en rekonstruksjon av det politiske systemets særegne balanse. Syria sto med styrker i landet fram til 2005. Noen politiske grupper boikottet derfor valg, slik at parlamentet har hatt syrisk-vennlig overvekt. Israel engasjerte seg også i sør. I 1996 angrep de Hizbollah og sivile mål. Sjiamuslimske Hizbollah fikk høy legitimitet, sågar blant mange kristne, for å ha fungert kompromissløst som en libanesisk motstandsbevegelse.

I 2000 trakk Israel seg ut av Sør-Libanon. SLA brøt sammen, og Hizbollah tok *de facto* kontroll. Hizbollah fortsatte sin militære aktivitet i grenseområdet med henvisning til Israels fortsatte okkupasjon av et lite, omstridt område (Shebaa farms) og til libanesiske fanger i Israelske fengsler. Hizbollah bygget opp et betydelig arsenal av raketter importert fra Syria og Iran. Her var altså fortsatt en kobling – via en «sjiamuslimsk akse» – til Golsystemet.

Sommeren 2006, etter først å ha bombet Gaza, angrep Israel Sør-Libanon og bombet deler av hovedstaden Beirut. Denne gang var formålet å knekke

Hizbollah, som hadde tatt israelske soldater til fange. Israel trakk seg ut etter 34 dager. Hizbollah ble påført harde slag, men var også i stand til å slå tilbake og Israels relative nederlag var åpenbart. Dette var Israels hittil siste krigføring ut over landets selvdefinerte grenser, hvis vi ser bort fra Gaza. Det siste tiåret har Israel bekymret seg mindre med beltet av arabiske nabostater, og desto mer med palestinerne på de okkuperte områdene, samt med Iran, den periferien de tidligere hadde vært alliert med.

I forkant av Osloavtalen (1993) anerkjente PLO Israel, og Israel anerkjente PLO som representant for det palestinske folk. PLO flyttet sitt hovedkvarter tilbake fra Tunisia og startet statsbygging på Vestbredden og Gaza. Deres selvstyreadministrasjon var avhengig av vestlig bistand og israelsk godkjenning i alle ledd, og preget av mange av de svakheter (klientelisme, korrupsjon) vi kjenner fra øvrige militær-byråkratiske stater i regionen. Israels fortsatte okkupasjon, totale kontroll av alle grenser og apartheidaktige administrative praksis gjorde det ikke lettere. Men selv om denne selvstyrestrukturen i økende grad får preg av et «bantustan», med kontrollposter, ekspanderende israelske nybyggerområder og infrastruktur som palestinerne ikke får anvende, var den likevel kanskje palestinerne siste sjanse til å skape en ny ramme for videre mobilisering i kampen for en egen stat. Den nye såkalte al-Aksa-intifadaen (2000-4) kan tolkes i dette perspektivet.

Hamas fikk økende tillit hos palestinerne da de holdt fast på militær mostand mot Israel. Ironisk nok var organisasjonen fortsatt til nytte for Israel, i hvert fall for høyresiden i israelsk politikk. Høyresiden var mot fredsprosessen med PLO og pekte på Hamas for å rettferdiggjøre egen ekstrem politikk. Etter massakren mot en moské i Hebron (1994) fulgte en bølge av selvmordsaksjoner fra Hamas som hevn, og deretter kom mordet på Arbeiderpartiets statsminister Yitzhak Rabin utført av en høyreekstrem israeler. Dermed lå fredsprosessen i ruiner for aldri igjen å gjenvinne sin dynamikk. Da Arbeiderpartiets Ehud Barak vant valget i 1999 på et program om å fullføre en fredsavtale med palestinerne skapte det nytt håp hos president Clinton i USA. Clinton engasjerte seg personlig og direkte og forhandlinger mellom Arafat og Barak ble arrangert på Camp David sommeren 2000. Disse brøt etter kort tid sammen, og et siste desperat forsøk fra Clinton ble gjort i januar 2001, bare dager før han selv skulle gå av, men også dette forsøket mislyktes.⁶⁴ Bush jr sto klar til å overta i Washington, Baraks regjering brøt sammen, Høyresidens Ariel Sharon overtok som statsminister i februar, og Arafat kom tilbake til sine egne som var i ferd med å trappe opp al-Aksa-intifadaen.

Denne andre intifadaen hadde pågått i nesten et år da den fatale koblingen mellom Sør-Asia- og Golfkomplekset fikk uttrykk i 9/11-2001. Denne koblingen spredte terrorfrykt over hele den vestlige verden. Den smittet også over på Levantkomplekset. Israel kunne nå enda lettere fortsette å realisere sin geopolitiske doktrine. Med krigen mot terror som grunnleggende

sikkerhetspolitisk verdensoppfatning var det sammenfall mellom Israels tolkning av sin lokale situasjon og hegemonimaktens tolkning av verdenssituasjonen. Israel kunne sette likhetstegn mellom de bevegelsene de lå i primær konflikt med (palestinernes PLO og Hamas, Libanons Hizbollah) og de militante islamske aktivistnettverkene som hadde angrepet USA (se skillet definert over, s. 144). Det ble dermed enda lettere å tilsløre at Hamas' og Hizbollahs aktivisme tross alt dreiet seg om krigshandlinger i forhold til Israels folkerettsstridige okkupasjoner. Landets militære elite sto enda sterkere enn før. USAs forhold til araberstatene ble også svekket. USA invaderte Irak i 2003, uten FN-sanksjon, i spissen for en «koalisjon av villige», et førtitalls land hvorav bare USA, England, Australia og Polen sendte tropper. Derfor krevdes det heller ikke – ulikt Første Golfkrig – noen kompensasjon til araberstater i form av nye fredsinitiativer, selv om Bushadministrasjonen sørget for å legge fram et veikart for fred i forkant av invasjonen. Bush forsøk på fredsinitiativ mot slutten av sin siste periode ga mindre resultater enn noen gang.

I de okkuperte områdene var det flere onde sirkler enn noen gang. Israels statsminister Sharon svarte offensivt på intifadaen fra 2001 av. Hamas gjorde gjengjeld, og det ble vanskeligere for PLO å dempe ned Hamas. Da Abbas ble palestinsk president etter Arafats død i 2004, forsøkte amerikanerne å kooptere den nye palestinske ledelsen. Men ved parlamentsvalgene i selvstyreområdene i januar 2006 fikk Hamas absolutt flertall. Israel viste på ny styrke ved å bombe Hamas' kjerneområde, Gaza, sommeren 2006. Dette underminerte USAs koopteringsstrategi. Palestinerne ble ytterligere splittet, inntil en militær konfrontasjon sommeren 2007 førte til at Hamas tok full kontroll over Gazastripen, mens Israels muligheter for å forfølge egne prioriteringer på tvers av amerikanske planer bare økte. Det er altså ikke tegn på at grunnkonflikten i Levantssystemet mister sin posisjon som regionens viktigste brennpunkt.

President Obama har ikke skilt seg fra andre amerikanske presidenter. Han lovet å finne en løsning på Israel/Palestina-konflikten i første del av sin presidentperiode. Hans Kairo-tale 4. juni 2009 slo an en forsonende amerikansk tone i forhold til den muslimske verden generelt og palestinerne spesielt. Han krevde ikke minst stans i videre israelsk bosetting i de okkuperte områdene. Men det har nok en gang vist seg at USAs hegemonimakt over Israel er bundet: Statsminister Netanyahu har helt ignorert Obamas forsøk på å påvirke israelsk politikk og har appellert direkte til den amerikanske kongressen med stort hell. I september 2010 kunne Obama fortsatt stå på FNs talerstol og love at han ville ønske Palestina velkommen som nytt medlem av FN innen et år. Høsten 2011 er det klart at Obama har kapitulert overfor de proisraelske kreftene i USA. USA nedla veto i Sikkerhetsrådet mot palestinerne søknad om å bli tatt opp som fullverdig medlemsstat i FN.

Mens USA tidlig på 1990-tallet var i stand til å motstå Israels lokale unilateralisme, er USA deretter blitt viklet stadig mer inn i regionen, og det på måter som ikke er «funksjonelle» i forhold til hegemonimaktens behov for legitimitet i alle de tre kompleksene i de utvidede Midtøsten!

Israel kan ikke ha håp om å kolonisere Gaza. Ved invasjonen i Gaza julen 2009 var bombingene og soldatenes framferd spesielt skånselsløs. Den forsterkede og fornedrende blokaden etter tilbaketrekningen bare ytterligere styrker inntrykket av en strategi som skal gjøre livet maksimalt vanskelig for innbyggerne. I mai 2010 seilte seks skip fra Hellas mot Gaza med humanitær hjelp og bygningsmaterialer. Aksjonen gjorde oppmerksom på skadevirkningene av Israels helt urimelige og arrogante blokade. Dette ble den første internasjonale solidaritetsaksjonen med Gazabefolkningen som vant verdensomspennende oppmerksomhet. Den 31. mai bordet israelske marine-soldater båtene og tvang dem til israelsk havn. Ved et av skipene kom det til trefninger og ni aksjonister ble drept. Dette førte til at de tidligere nære forholdene mellom Tyrkia og Israel surnet ytterligere og det foreligger nå et brudd mellom de to landene som vi skal kommentere senere.

Langsiktige tendenser og koblinger

Vår første problemstilling gjaldt langsiktige tendenser i forholdet USA/Midtøsten etter hvert som USAs økonomiske styrke som verdensmakt svekkes relativt. Oppdelingen i tre sikkerhetskomplekser tjener til å spesifisere de avgjørende prosessene.

Vi startet i Sør-Asia og så at koblingen til Golfsystemet ledet til utviklingen av militante islamske aktivistnettverk fra Afghanistan 1979 til 9/11-2001. Fra da av ble Krigen mot terror den dominerende sikkerhetsoppfatningen. Første Golfkrig var uttrykk for en moderat unilateralisme, mens Krigen mot terror forledet hegemonimakten til uoverveid unilateralisme i form av invasjoner for regimeendring i Afghanistan og Irak. Innen Levant-systemet har vi kartlagt hvordan Midtøstens grunnkonflikt – Israel/-Palestinakonflikten – har endret form fra krig med arabiske nabostater via krig mot palestinsk og libanesisk gerilja for så å bli konsentrert om å forhindre etablering av en uavhengig palestinsk stat i de okkuperte områdene. I begge tilfelle har Israel måttet forholde seg til politisk islam som en ny faktor. Hizbollah har vært en entydig ny motstander i Sør-Libanon, mens forholdet mellom Hamas og Israel har flere dimensjoner i de okkuperte områdene. Da Krigen mot terror ble overordnet referanseramme etter 9/11-2001, konvergente Israels lokale sikkerhetsoppfatning med hegemonimaktens. Israel kunne dermed lettere legitimere at landet fjernet seg mer og mer fra den fredsprosessen som fulgte Osloavtalen, og USA var i større grad enn før en hegemonimakt med lite handlingsrom i Levant-systemet.

Vi kan også oppsummere tiår for tiår og framheve de viktigste koblingene på tvers av kompleksene: 1980-tallet var den kalde krigens siste tiår. Innen

denne krigens sikkerhetsoppfatning var det umulig å tenke seg at støtten til arabiske og afghanske hellige krigere skulle få langsiktige konsekvenser som ville drive USA over i en helt ny sikkerhetsoppfatning. Golf- og Levant-systemet var i det tiåret relativt isolert fra hverandre, selv om Irans aktiviteter i Libanon og de lyssky (iransk-israelsk-amerikanske) transaksjonene i den forbindelse var en avgrenset regional kobling. Selv om Iran/Contras-skandalen skadet USA ga den ikke langvarige ringvirkninger på samme måte som oljekrisen på 1970-tallet og terrorangsten etter 2001.

Også på 1990-tallet var de tre kompleksene relativt isolert fra hverandre. Dette første tiåret etter den kalde krigen var preget av en dreining mot unilaterale og av Clintonadministrasjonens forsøk på å gjenreise amerikansk økonomisk styrke ved å høste en «fredsgevinst». Men i tilbakeblikk kan vi se at Osloavtalens gradvise sammenbrudd (fra februar 1994 etter Baruch Goldsteins massakre av 29 muslimer i bønn i Ibrahim-moskeen i Hebron, med påfølgende bølge av selvmordsaksjoner fra Hamas) og økende al-Qaida-aktivitet (særlig 1998) ga bud om de to prosessene som skulle definere USAs forhold til Midtøsten det neste tiåret. Utbruddet av al-Aksa-intifadaen (2000) og terrorangrepet den 9/11-2001 koblet Levantkompleksets grunnkonflikt til terrorfrykten som var den internasjonale ringvirkningen av koblingen mellom Golf- og Levant-systemet. Den koblingen ledet USA til å intervensjonere først i Afghanistan (2001) og så i Irak (2003).

Sør-Asiakompleksets spenninger er altså blitt koblet sammen med historisk eldre spenninger i Levanten og Golfkompleksene. I tillegg til 1970-tallets oljeprisrelaterte internasjonale ringvirkninger, er terrorfrykten etter 9/11 en ny slik ringvirkning. Begge kobles sammen med ringvirkningene av grunnkonflikten i Levantkomplekset, og har ført til at USA som hegemonimakt er blitt mer involvert i alle tre kompleksene enn noen gang før.

Det utvidede Midtøsten i dag

Etter slik å ha besvart vår første problemstilling, skal vi i vår avsluttende hoveddel belyse vår andre problemstilling om hegemonimaktens kortsiktige tilpasning i dagens situasjon. Vi analyserer først USAs regimeendrende strategi, konsekvensene av den i Irak og Afghanistan, og hvordan disse har svekket USA som hegemonimakt. Til slutt skisserer vi analyser av den dagsaktuelle situasjonen i hvert av de tre kompleksene. Før dette har vi imidlertid lagt inn et avsnitt om en helt ny tendens. Analysen av mobiliseringen under den arabiske våren er i noen grad en avstikker fra vårt tema, men vi tar den med av aktualitetshensyn og fordi konsekvensene av denne mobiliseringen vil ha betydning for USAs muligheter i Midtøsten i årene framover.

De USA-ledede intervensjonene ledet til at Bush jr-administrasjonen lanserte «The greater Middle East»-initiativet i januar 2004 og ved G-8

toppmøtet i juni samme år. Geografisk dekker begrepet de arabiske statene, samt Afghanistan, Iran, Israel, Pakistan og Tyrkia. Det skulle dels blidgjøre statene i dette området etter den upopulære amerikanske invasjonen i Irak. Det skulle også forsone USA med de frafalne EU-landene etter splittelsen om invasjonen i Irak.

Hovedpoenget med Det utvidede Midtøsten som et politisk program er den ambisiøse ideen om *regimeendring*. I følge Bush-administrasjonens nykonservative ideologer, skulle regimeendring skje ved hjelp av eller garantert av USAs overlegne militærmakt. Man skulle arbeide for politisk, økonomisk og sosial endring: demokrati, godt styresett, kunnskapssamfunn, større økonomisk dynamikk, samt for kvinneverettigheter som skulle øke kvinners rolle i utviklingen. Man skulle arbeide mot korrupsjon, styrke sivilsamfunnet og gjennomføre finansielle reformer. På dette grunnlaget fikk man mange tidligere liberale amerikanere til å støtte Bush sitt program for å skape et Midtøsten i USAs bilde.

Den praktiske politikken ble liggende langt fra dette idealet om å omforme regionens militær-byråkratiske stater. Bushadministrasjonen så lett bort fra klientstaters (eksempelvis Saudi-Arabia) autoritære styresett. Sikkerhetshensyn var ikke nevnt, siden det med en gang ville bringe Israel/Palestina på banen. Begrepet så behendig bort fra alle regionale og internasjonale forhold mellom stater. Vi bruker derimot begrepet til å betone slike forhold, spesifisert som tre relativt avgrensede sikkerhetssystemer. Hvert system har en egen konflikt-dynamikk, men i 2004, da amerikanske strateger lanserte begrepet, var det utvidede Midtøsten som vi har vist preget av at de tre kompleksene var nært koblet sammen.

Regimeendring utenfra og ovenfra – erfaringene fra Afghanistan og Irak

Invasjonene i Afghanistan (2001) og i Irak (2003) skulle sette i verk nettopp det Bush-administrasjonen i etterkant kalte regimeendring. Man oppdaget fort at stabiliteten til et regime avhenger av forhold i statenes sivilsamfunn. Felttogene ble til mannskapskrevende og til slutt lite vellykkede prosjekter for endring av sivilsamfunn. Fragmenterte sivilsamfunn som lenge har vært undertrykt (Irak) eller har lidd under krigstilstand som bare har styrket tradisjonelle paternalistiske forhold og klanorganisering (Afghanistan), tvang invasjonsstyrkene inn i tid- og ressurskrevende bestrebelsers på stabilisering for å gjenopprette forsoningsprosesser og konsensusorienterte forhandlinger som basis for det politiske regimet. Den vestlig dominerte alliansen skulle ideelt sett bidra til inkluderende prosesser, institusjonsbygging og praktisering av ikke-voldelig konfliktløsning.

Vi har skilt mellom teokratiske og sekulære varianter av den militær-byråkratiske staten. Talibans Afghanistan var i nærheten av den første typen og Saddam Husseins Irak tilhørte klart den andre. Begge har tradisjonelt heterogene sivilsamfunn. Den afghanske staten hadde historisk sett langt

svakere kapasitet og mindre sentralstyring enn andre teokratiske stater som Iran eller Saudi-Arabia.

De amerikansk ledede militæraksjonene hadde ingen problemer med å beseire de gamle regimene militært. Men hvor store deler av det gamle regimets maktapparat skulle elimineres? Hvor langt ned i det militære hierarkiet og i statsadministrasjonen skulle man sparke folk? Jo mer disse postene hadde vært bemannet av en privilegert gruppe – jo mer var utfordringen hvordan maktposisjoner skulle fordeles og enighet oppnås på fredelig vis mellom grupper i et sivilsamfunn som var vitalisert etter regimeendringen.

Revitaliseringen var i seg selv ingen garanti for forsoning og konvergens i demokratisk retning. Det gamle regimets eliter og klientgrupper valgte i noen grad å gå under jorden. Saddamlojale grupper gikk til aksjon i Irak. I Afghanistan utvidet Taliban sin tilstedeværelse i mange regioner og trappet opp voldelige angrep i hovedstaden Kabul. Selv om de ikke hadde noe håp om å gjenvinne makten, kunne de gjennom geriljaaksjoner, selvmordsbombing og annen terror destabilisere situasjonen. Slik undergraving av forsoningsprosesser i sivilsamfunnet gjorde det tid- og kostnadskrevede for det nye regimet og dets internasjonale støttespillere å stabilisere samfunnsforholdene. Psykologisk presset av frykten for å bli rammet i bakhold eller kryssild ble de utenlandske styrkene tvunget til å bruke flere ressurser på egen sikkerhet. Militærutgiftene har i Afghanistan vært mer enn ti ganger så høye som den sivile støtten. Eksistensen av utenlandske stabiliserende styrker har også uintenderte konsekvenser som at sivilbefolkningen tyr til angiveri for å vinne fram i helt lokale og personlige konflikter og feider.

Sivilsamfunnet styrkes når det gamle autoritære styret er styrtet. Men i fravær av et nytt maktapparat med bred legitimitet, kan det oppstå borgerkrigsliknende tilstander. Under det styrtede autoritære regimet hadde visse regioner, visse religiøse grupper (sunnier i Irak), visse klaner og etniske grupper fordeler, mens andre var tilsvarende undertrykt. Invasjonen snudde de politiske forholdene på hodet. Tidligere forviste politiske grupper, med andre etniske og klansmessige bånd, gjør krav på posisjoner. Dette gjelder ikke bare i politikken. Det kan også utløse økende etnisk segregering av boområder og andre former for interne fordrivelser. I Irak forsterket selvmordsbombing fragmentering i religiøst eksklusive boområder. Folk ble påtvunget religiøs identitet, og ble forhindret fra å krysse grenser mellom slike områder. Etniske og andre konflikter forverres av kriminalitet og fattigdom. De nye makthaverne kan dessuten ha andre internasjonale kontakter som utfordrer okkupasjonsstyrken: sjiaene i Irak har bånd til Iran. Visse etniske grupper kan videre lykkes med separatistiske strategier: Kurderne klarte å konsolidere sin adskillelse fra resten av Irak, og har styrket sin selvstyreadministrasjon.

Okkupasjonsmaktens administrasjon har verken nok midler eller god nok kompetanse til å hindre at slik destabilisering ofte ender i voldsspiraler. Bestrebelsene på å bygge opp hær og politistyrker fra grunnen av tar tid, og det er vanskelig å unngå at de nye institusjonene blir dominert av visse maktgrupper. I Afghanistan er det et problem at ferdigtrente soldater/-politimenn går over til geriljaen, og at andre spiller et dobbeltspill fordi det er sosialt umulig for dem å bryte lojalitetsbånd de har i sine hjemstavsområder.

De internasjonale okkupasjonsstyrkene måtte prioritere militære oppgaver til fortrenghet for arbeid med forsoning og forhandling i sivilsamfunnet. Militære organisasjoner – ikke minst de amerikanske – er dessuten dårlig skolert til å takle utfordringer som ikke kan løses med våpenteknologi, og militære mannskaper har ikke den sosiale og kulturelle finfølelse som trengs i en slik situasjon. I Afghanistan var over 40 land involvert, og det var store koordineringsproblemer mellom USA/Nato og FN. FN har bedre kompetanse i freds- og nasjonsbygging enn Nato, men fikk ikke koordinere dette arbeidet.

For USAs vedkommende er det liten tvil om at de amerikanske styrkenes framferd svekket det USA som et vestlig land måtte ha av «myk makt», av moralsk autoritet i det internasjonale samfunnet. Siden fienden i krigen mot terror ikke kunne defineres som andre staters militære styrker, var det færre restriksjoner på maktbruk nå enn i den kalde krigen.⁶⁵ Det er godt dokumentert at USA brøt menneskerettigheter, særlig retten til å få sin sak prøvet for domstol, og retten til ikke å bli torturert. Guantanamo-basen, Abu Graib og den systematiske torturen på allierte baser i vennligsinnede land med vag lovgivning er en skamlett på USAs rykte som en sivilisert stat. Både i Irak og Afghanistan led sivilbefolkningen, hvilket tallene for sivile tap, internt fordrevne og flyktningstrømmer viser. Tidlig i 2007 var antallet internt fordrevne i Irak 2 millioner, og nesten like mange flyktninger fra Irak satte særlig Syria og Jordan under et enormt press. Alt i alt har levekårene for storparten av sivilbefolkningen knapt bedret seg. Anti-amerikanismen har tiltatt i mange områder.

Problemet øker i den grad de militsorganiserte gruppene i det invaderte landet faktisk utgår fra viktige grupper i samfunnet. Taliban består primært av pashtuner, som er anslagsvis 40 prosent av Afghanistans befolkning. I Irak er to tredjedeler av befolkningen sunnier. I sine bestrebelsene på å få i stand regimeendring har den amerikanske okkupasjonsadministrasjonen vært nødt til å betale forskjellige sunnigrupper for å slutte opp om de reformerte politiske institusjonene. Amerikanernes troppeøkning («the surge») i 2007 lyktes med å dempe den sekteriske volden og å fragmentere motstanden fra sunnimuslimsk side.⁶⁶ Det ble arrangert valg i 2010, og etter hvert kom en regjering på plass etter langvarige og kompliserte interne forhandlinger. Men når USA i desember 2011 avsluttet invasjonen i Irak for godt, så var spenningene mellom sunnipolitikere og de dominerende sjiapartiene sterke.

Det er sagt at USAs aksjon i Irak erstattet «en kjeltringstat som man på rimelig vellykket vis demmet opp for» med en «feilslått stat som truer med å kreve evigvarende okkupasjon».⁶⁷ Selv om en kunne påvise enklaver av suksess, er den sosiale balansen meget skjør og kan lett svikte etter at de internasjonale styrkene er trukket ut. Strategene bak forsøkene på regimeendring gikk gjennom en læringskurve og lærte seg det indirekte styrets teknikker. Høye idealer om demokrati og statsbygging ble forlatt, og kravene til stabilitet ble minimumskrav for å legitimere at man kunne trekke seg ut og erklære at oppdraget var utført. Dette ble desto mer prekært etter som de vestlige delene av verdensøkonomien ble rammet av økonomisk krise, først i 2007 og så i 2010/11.

USA erklærte operasjonene i Irak som avsluttet i desember 2011. Det er usikkert om den irakiske staten på sikt vil bli en stabil samarbeidspartner for USA innen Golfkomplekset. USA har fått på plass en del avtaler, men ønsket om å ivareta et visst militært nærvær i Irak strandet på kravet om straffereettslig immunitet for soldatene. Det kan vise seg at USA har etablert et visst minimum av institusjonell stabilitet og fått oljeøkonomien på fote igjen, bare for å se at euroasiatiske stormakter (EU, Russland, Kina) er i stand til å posisjonere seg med gunstige avtaler innen energisektoren.

Hegemoniets kostnader – «imperial overstrech»

I perioden 2001-2009 var USAs strategier som verdensmakt preget av en politisk elite med nær tilknytning til oljeindustrien. Dens beslutninger var til dels drevet av et hevnmotiv. USAs nykonservative eliter definerte USA som en ydmyket stormakt og satte hele sitt militære apparat inn i preventiv krigføring for å forhindre ny terror på amerikansk jord.

Bush jr-administrasjonen tok ikke inn over seg at USA som hegemonimakt sto overfor betydelige strukturendringer i verdensøkonomien. Ved inngangen til det nye årtusen var Kina blitt sentrum for verdens industriproduksjon. EU var i ferd med å etablere en pengeunion for å konsolidere verdens største hjemmemarked. I USA rådet imidlertid stor optimisme på vegne av den «nye» amerikanske økonomien – ledende innenfor ICT – gjennom 1990-tallet. Men situasjonen ble stadig sterkere preget av finanskapitalens løsrivelse.⁶⁸ Dette ledet til dot.com-sammenbruddet i 2001 og skapte ytterligere bobler og finansiell ustabilitet som kulminerte i den globale finanskrisen 2007/8. USA var definitivt en økonomisk svekket hegemonimakt.⁶⁹

Kostnadene ved USAs revansjistiske inngrep ble mye høyere enn planlagt. Krigen i Irak kostet 3 til 5 billioner (tusen milliarder) USD, hvilket er tre ganger mer enn verdien av USAs samlede vareeksport og 23% av USAs BNP i 2006.⁷⁰ Siden det har kostnadene steget ytterligere. Nesten halvparten av alle hjemkomne soldater mottar uføretrygd. Totale helsekostnader av denne typen vil komme opp på 600 til 900 milliarder USD.⁷¹

Selvmordsraten blant veteraner er svært høy. Det er nå vanskeligere å rekruttere soldater. Bush underfinansierte styrkene, administrasjonen dekket ikke engang grunnleggende utgifter, f eks til pansrede og minesikrede kjøretøy, eller medisinsk støtte til veteraner. USA må nå være mer tilbakeholden med bruk av militærmakt – desto mer siden USA og dets viktigste allierte er inne i en dyp økonomisk krise.

Rent økonomisk sett skaper finansieringsmåten problemer. Bush jr-administrasjonen fridde til velgerne ved å unnlate å øke skattene og ga de rike skattereduksjoner. Denne skattepolitikken ble fortsatt etter invasjonen i Irak. I stedet for å skattlegge mer, finansierte man Irakkriegen – som første amerikanske krig siden uavhengighetskrigen 1776-81 – helt ut ved lån i utlandet. Siden krigen bidro til ny usikkerhet i Golsystemet, økte oljeprisen og dermed amerikanernes utgifter til importert olje.

Når USAs politiske og militære makt nå er kredittfinansiert, foreligger en betydelig spenning mellom politisk/militært hegemoni og økonomiske realiteter.⁷² Da Bush ble valgt var budsjettoverskuddet 2 prosent av BNP, nå er det enorme underskudd og en farlig gjeldssituasjon. Problemene forsterkes ytterligere av situasjonen i amerikansk politikk. Den isolasjonistiske «teaparty»-bevegelsen innen Det republikanske partiet kombinerer isolasjonisme og ultraliberalisme. Den utøver således politisk press i disfavør av skatteøkninger og høyere tak på utenlandsgjelda. Neste generasjon vil betale renter og avdrag på en føderal statsgjeld på ca. 9000 milliarder USD. Sommeren 2011 ble USA sågar nedgradert av et ratingbyrå.

Nesten to tiår etter at Den kalde krigen ble avsluttet er USAs militære utgifter nesten like store som hele resten av verdens. Noen av disse pengene er «sløst bort på våpen som ikke virker mot fiender som ikke finnes».⁷³ Al-Qaida er ikke en like stor trussel som tidligere, men prisen har vært høy.

Den arabiske våren – regimeendring nedenfra

Mens gjeldsproblemene tårnet seg opp og stagnasjonen bredte seg i verdensøkonomien gjennom 2011, fikk man i Midtøstens vestligste områder regimeendring helt uavhengig av amerikanske inngrep. Vi har sett hvilke problemer USAs to forsøk på regimeendring ovenfra har skapt. Den arabiske våren er derimot regimeendring nedenfra, en reaksjon på de militærbyråkratiske statenes manglende evne til å innfri lovnader om økonomisk modernisering. Økonomisk omstilling kunne skaffe arbeid til de økende massene av unge mennesker, hvorav mange har betydelig utdanning. Ironisk nok er mange av de reformområdene som ble nevnt i USAs visjon om et utvidet Midtøsten sentrale krav i mobiliseringen.

Den arabiske våren startet i Tunisia. Grønnsaksselgeren Mohamed Bouazizis frustrerte selvmord den 17/12-2010 var et fortettet uttrykk for mye av det som er galt med alle regionens militær-byråkratiske stater: høy arbeidsløshet (han måtte forsørge familien som undersysselsatt; han solgte

grønnsaker som han kjøpte på kreditt), vilkårlig maktutøvelse (en politikkvinne som antakelig ønsket bestikkelser, beslagla vektene hans, fornødret og slo ham) og likegyldige myndigheter (den lokale guvernøren ville ikke høre på klagen hans). Saken ble dekket av Al-Jazeera og budskapet om å mobilisere ble spredd via sosiale medier på internett, en kommunikasjonskanal som regimene ikke var i stand til å kontrollere. Det er bred enighet om at Al-Jazeera bidro vesentlig til mobiliseringen under den arabiske våren. TV-kanalen har en klar demokratiagenda og er den regiondekkende kanalen som har overlegent størst tillit i befolkningen.⁷⁴

Vår analyse har ikke omfattet Magreb-landene: Marokko, Algerie, Tunisia, Libya. Siden disse ikke har skapt konfliktkilder med stor regional og internasjonal spredning før den arabiske våren, har Magreb som et sikkerhetskompleks i liten grad flettet seg sammen med de tre andre. Libyas lefling med internasjonal terror og forsøk på å spille en politisk rolle i Midtøsten fikk ingen varige ringvirkninger, og Algeries politisk-islamske mobilisering med blodig borgerkrig på 1990-tallet har for det meste vært en intern sak, av andre land har for det meste bare Frankrike vært involvert.

Den arabiske våren har rammet sekulære militærbyråkratiske stater. Regimene som er styrtet har nesten uten unntak vært uten oljeinntekter (Tunisia, Egypt, Jemen). De fikk problemer i økonomiske nedgangstider: subsidier ble fjernet, offentlige tiltak ble privatisert, mens korrupsjon og selvberikelse blant elitene ble mer synlig. Jordan og Marokko var på vei inn i samme problemer, men klarte å reversere utviklingen. Regimer med oljeinntekt kunne motvirke misnøye ved å bruke slike inntekter til å øke offentlige lønninger og ansettelser, for eksempel subsidiere visse forbruksvarer. Unntaket blant de sekulære statene er oljestaten Libya, med en høyt utdannet befolkning, som samtidig var utsatt for en usedvanlig brutal og uberegnelig diktator som kvelte ethvert forsøk på å bygge et uavhengig sivilsamfunn.

Dessuten har de militære organisasjonenes profesjonalitet og forhold til sivilsamfunnet hatt betydning. Dette kan knyttes til skillet mellom stater med relativt homogene og relativt heterogene sivilsamfunn. Jemen og Libya skiller seg ut med lav profesjonalitet, da de væpnede styrkene ikke i særlig grad integrerer mannskapene på tvers av regioner (Jemen) og stammer/klaner/regioner (Libya).⁷⁵ Egypt og Tunisia er begge preget av homogene væpnede styrker, siden arabiske sunnier er helt dominerende sosialt. Styrkene er profesjonelle, men godtar den sosiale mobiliseringen, grunnet homogeniteten med flertallet. En stor gruppe stater (Syria, Bahrain, Jordan, Saudi-Arabia) har minoritetsbaserte væpnede styrker.

Syria var svært ustabilt med 22 kupp mellom 1949 og 1970. Enda mer enn Irak og mye mer enn Egypt mangler Syria en samlende statsidé. Siden diktaturet strammet til i 1970 har det ikke forekommet nye kupp, men heller ikke ordinære politiske prosesser. Opposisjonen er derfor ikke bare svært sammensatt, den mangler også politisk erfaring. Hæren er knyttet til de

alavittiske sjiamuslimenes mindretallsstyre, mens 80 prosent av befolkningen er sunnimuslimer. Bashar al-Assad har mye mer skolerte og godt utrustede militære styrker enn hva Gadaffi hadde i Libya. Hæren har så langt (februar 2012) ikke identifisert seg med det folkelige opprøret (eller inntatt en mer nøytral posisjon som i Egypt), noe som har ført til store sivile tap ettersom det ikkevoldelige opprøret i økende grad er møtt med vold fra regimets side.

I en mer generell forklaring av regimeendring nedenfra må en i tillegg vurdere karakteren av det alliansesystemet som underbygger regimet. De tradisjonelle autoritetsformene er her av stor betydning: folket forventer ikke at monarkiene skal vurderes med demokrati som standard. Sekulære autokrater er mer sårbare overfor folkets vrede (de bygger sin legitimitet tross alt på at de utgår fra folket) enn konger (Saudi-Arabia, Marokko, Jordan). De sistnevnte har dessuten i varierende grad sanksjon fra geistligheten (*ulama*). Det jordanske kongedømmet er nok likevel, av historiske årsaker, det mest utsatte av monarkiene.

Selv om regimeendring nedenfra unngår de problemer som knytter seg til endring utenfra og ovenfra gjennom fremmede militære styrker (Libya er et grensetilfelle, men Natos assistanse ble avvirket da regimet falt), er det fortsatt nok av utfordringer når sivilsamfunnet revitaliseres. Den upopulære herskeren (Ben Ali, Murbarak, Gadaffi) er kastet med hele sitt familiedynasti, men de militære styrkene og administrasjonen forblir. Spørsmålet er om disse er i stand til å fungere som interrimstyre. Kan de opprettholde administrative rutiner, sikre stabilitet uten å forfordle særinteresser, og legge til rette for demokratiske prosesser? Utviklingen i Egypt viser at selv med tradisjoner for et relativt homogent sivilsamfunn, kan det oppstå voldelige sammenstøt basert på etniske og religiøse konfliktlinjer eller spenninger mellom politi/militære og sivilbefolkningen.

Samtidig må revitaliseringen av sivilsamfunnet være genuint demokratisk og således også tillate partidannelser basert både på islamistiske (Brorskapet i Egypt) og fundamentalistiske (salafistene) tradisjoner. Det er ingen vei utenom å ta de politiske utfordringer den nye friheten gir. Den nye situasjonen preges av den foregående. De sekulære militær-byråkratiske regimene var udemokratiske, preget av autoritær politikk og korrump administrasjon. Samtidig forsøkte de å holde seg inne med religionen og de geistlige. De har dermed skapt en kontekst der politisk islam siden 1970-tallet har seilt i medvind. Dessuten har politisk islam ofte bidratt med viktige velferdstiltak. Når folk får stemme i valg basert på full frihet for politisk mobilisering, kan slike partier få stor oppslutning, slik man nå ser i Egypt. Utfordringen er at ikke alle disse partiene ville akseptere den fulle friheten om de fikk makten.

Egypt er det land der radikale politisk islamske grupper først ble dannet. Det er vanskelig å forutsi hvordan dette landets demokratiseringsprosess og konstitusjonelle revisjon vil arte seg. De militære spiller en viktig rolle, og de

ledende militære har betydelige eierinteresser i næringslivet. Det er uklart om et nytt regime vil klare å takle de omfattende korrupsjonsproblemene i den egyptiske administrasjonen. Utfordringen om økonomisk utvikling vil være ved: eiendomsforhold, agrarstruktur, korrupsjon og klientelisme er viktige aspekter ved dette og store strukturelle problemer.

Tyrkia, med sine skift mellom økende antall partier og militær makt-overtakelse gir kanskje en antydning av en type politisk utvikling man kan forvente å se i noen av den arabiske vårens land. Om man ser historisk på saken er imidlertid ikke det tyrkiske forbildet bare oppløftende: fra 1950-tallet og framover gikk Tyrkia gjennom en lang prosess med svinginger fra ett- til to- til flerpartisystem (se s. 129 over). Når koalisjonssituasjonen ble kaotisk fikk man militære inngrep! Hvis Egypt skal kopiere den utviklingen kan det ta lang tid før det oppnås stabilitet.

USA er i dag svekket som økonomisk stormakt, og har store gjelds-problemer. Midtøsten er den verdensdel der USAs utenrikspolitiske engasjement er mest kostnadskrevende. Derfor kan gjeldsproblemene i noen grad dempes ved at USA reduserer sin aktivitet i området.⁷⁶ Men de brennpunkt vi har påvist i de tre sikkerhetskompleksene gjør at USA ikke nødvendigvis kan redusere sitt engasjement like raskt overalt. Skal vi se framover, må vi vurdere utsiktene til regionale og internasjonale ringvirkninger i årene framover. Vi må studere Israels rolle, oljeressursenes betydning for verdensøkonomien, og forholdene i de statene som gir næring til militante aksjonistnettverk. Igjen skal iv behandle hvert kompleks for seg.

Dagens situasjon i Sør-Asiakomplekset

Selv om grupper innen politisk Islam hadde gått til voldelige aksjoner tidligere, var det først med al-Qaida-aksjonene på 1990-tallet og i 2001 at de militante nettverkene fikk internasjonale ringvirkninger. Selv om disse hadde utgangspunkt i en konfliktkilde som kan lokaliseres til grenseområdet mellom Aghanistan og Pakistan, er de ikke med nødvendighet knyttet til noe bestemt geografisk område. Grenseområdene er fortsatt et arnested grunnet ustabiliteten i begge landene. Her fører USA en direkte krig mot militante aksjonistnettverk, i form av droneangrep, styrt utenfra inn på pakistansk territorium.⁷⁷

Men som nettverk er al-Qaida og andre tilsvarende organisasjoner uavhengige av bestemte lokaliteter. De er ofte organisert i uavhengige celler. De rekrutterer i forhold til utvalgte lokale konflikter som de ønsker å destabilisere gjennom voldelige aksjoner. Disse konfliktenes kan være hvor som helst: 9/11 knyttet seg i utgangspunktet til konflikten om de amerikanske troppene i Saudi-Arabia fra 1991 av, men andre aksjoner har knyttet seg til India/Pakistan-konflikten, til uroen i Irak eller til de muslimske innvandrerens frustrasjoner i den vestlige verden (aksjonene i London i 2005). Ringvirkningene i form av terrorangst og stemping av religionsutøvelse som

sådan er like reelle selv om den konflikten som påvirkes er forskjellig fra gang til gang. Om angsten gir opphav til motreaksjoner oppnås ytterligere destabilisering. Det er således mulig å forstå høyreekstrem terror (som terroren i Oslo og på Utøya 22. juli 2011) som en ytterligere ringvirkning.

Siden antallet konflikter som kan utnyttes på denne måten er stort, og siden nettverkene er omflakkende og organisert som celler, er det vanskelig å vurdere om Krigen mot terror er i ferd med å svekkes som en overordnet sikkerhetsoppfatning. Al-Qaida er svekket etter at Bin Laden ble drept i 2011, USA er ved nyttår 2012 ute av Irak, og Afghanistan står for tur i 2014.⁷⁸ USA trenger sårt å tette noen av sine geopolitiske utgiftssluk. Men en preventiv politikk overfor militante aksjonistnettverk krever at USA opprettholder gode relasjoner til stater – og særlig til etterretningstjenester – der disse aksjonistene kan rekruttere, stikke seg bort og trene. USA har, som vist, vært nødt til å utvikle et forhold til Pakistan siden 1979. Særlig forholdet til Pakistans militære og til etterretningstjenesten ISI har vært sentralt. Med en befolkning på 160 millioner mennesker, er Pakistan et land der fundamentalistiske bevegelser og partier interagerer med et regime som ligger på grensen til militærdiktatur. Selv om landet kaller seg demokrati, holdes Pakistan sammen av de militære, verken av nasjonal identitet eller sivile myndigheter.

Sikkerhetsoppfatningen i Sør-Asiakomplekset er helt preget av polariseringen mellom Pakistan og arvefienden India, der sistnevnte nå er inne i en økonomisk ekspansjonsperiode. Krigen i Afghanistan har forverret dette forholdet. Karzai-regimet har holdt Pakistan på armlengdes avstand. India har fått etablere et betydelig diplomatisk og økonomisk nærvær etter 2001. Indierne er store bistandsyttere, de støtter og driver skolering (opplæring av byråkrater) og har bygd opp igjen en omfattende etterretningsaktivitet i landet. En av nøklene til dagens situasjon i Afghanistan er at Pakistan frykter å bli sirklet inn av India.⁷⁹

Det er fare for at de utenlandske troppenes tilbaketrekning fra Afghanistan vil legge landet åpent for nye runder med rivalisering mellom etablerte krigsherrer og politikere. Lokale aktører vil blande seg inn. Jo mer det nærmer seg tilbaketrekning, jo mer motarbeider Pakistan amerikanske interesser. Amerikanerne samarbeider med etterretningstjenesten ISI, men ISI støtter ofte Taliban, for Pakistan støtter enhver aktør som kan bidra begrense indisk aktivitet i Afghanistan og slik hindre innsirkling. Pakistan må ha et vennligsinnet regime i Afghanistan for slik å sikre «strategisk dybde» i konfrontasjoner med erkerivalen.

Krigen mot terror fikk et tidsskille da amerikanske elitestyrker skjøt Bin Laden i mai 2011. Det faktum at Bin Laden lenge hadde gjemt seg i Abbottabad i Khyberprovinsen, byen der Pakistans militærakademi er lokalisert, bare 50 km fra hovedstaden Islamabad, økte spenningen mellom USA og Pakistan. Relasjonen mellom Pakistan og USA ble enda

vanskeligere, og kongressen gjorde sitt ved å kutte i de omfattende bistands-overføringene.

I forbindelse med terrorangrep utført av Haqqani-nettverket i Afghanistan høsten 2011 anklaget admiral Mike Mullen, leder for USAs Joint Chiefs of Staff, den pakistanske regjeringen, hæren og ISI for å støtte «voldelige ekstremister og dermed bruke dem som et politisk instrument». Den pakistanske regjeringen protesterte. Statsminister Yousuf Raza Gilani uttalte at «US can't live with us and without us»!⁸⁰ Da 24 pakistanske soldater omkom i et Nato-raid i nærheten av en grensepost i november 2011, stanset Pakistan den viktigste ruten for leveranser av drivstoff og materiell til koalisjonsstyrkene.⁸¹

Som hegemonimakt er USA også bundet til Pakistan som eneste muslimske land med atomvåpen. USA har allerede støttet Pakistans motpart. India fikk tilgang til amerikansk atomteknologi, mot signering av en garanti (oktober 2008) om at teknologien ikke skal anvendes i produksjon av atomvåpen. Men India er ikke medlem av NPT (ikkespredningsavtalen). USA er svært skeptisk til at Pakistan har utviklet atomvåpen for å balansere India. Pakistan ville aldri fått en slik avtale som India har, noe Pakistan på sin side anser som en amerikansk provokasjon.⁸² Men koblingen til Pakistan må fastholdes som en forsikring mot at landets atomvåpen skal falle i hendene på et fundamentalistisk regime med planer om offensiv bruk av atomvåpen. Pakistanske styresmakter, på sin side, frykter at USA's samarbeid er et skalkeskjul for å kunne sette atomvåpnene ut av spill.

Den pakistanske situasjonen er til dels svært ustabil. Som en uintentert konsekvens av landets støtte til radikale sunnigrupper i Afghanistan, har de fått økt voldsbruk mot sin egen sjiaminoritet. Det er god grobunn for anti-amerikanisme i landet, selv om Obama kanskje har mer tillit enn Bush. Pakistan har et nært forhold til Kina, mens forholdet Kina/India er kjølig.

Selv om USA vil fortsette å føre krig mot terror, kan muligens konfliktene i Sør-Asiakomplekset regionaliseres. Aktivistiske nettverk har fortsatt grobunn, men muligens vil deres aksjoner bli mer regionalisert. Det betyr at USA og dets allierte kan trekke seg ut, eventuelt med et legitimitetstap som de nok kan tåle.

Afghanistan kan synke tilbake i en situasjon som likner på borgerkrigsperioden 1989-96, kanskje med enda større voldsintensitet som følge av opprustning og nabolands innblanding. Konflikten kan komme til å speile kivingen mellom India og Pakistan – med Kina i bakgrunnen – i Kashmir. Den konflikten oppsto med delingen av britisk India. Selv om indiernes framferd mot politisk islamske gruppers aksjonisme fra tidlig 1990-tall og framover (som de hevder er rene pakistanske aksjoner) har blitt sammenliknet med Israels brutalitet i de okkuperte områdene, så forblir den konflikten, ulikt Israels konflikt, regional.⁸³ Den involverer heller ingen internasjonal diaspora og befolkningens historiske lidelser kan ikke omsettes

i stormaktsstøtte ut over det regionale komplekset. Hvorvidt dette vil forbli en isolert regional spenning avhenger av spillet mellom de to regionale stormaktene som begge er rustet opp med atomvåpen.

Dagens situasjon i Golfkomplekset

Golfkomplekset preges av geopolitiske spenninger mellom tre store stater som alle tilstreber regional dominans. Hensynet til oljetilførsel og pris gjør at USA ikke kan la spenningene i Golfsystemet bli rent regionale. Men i det USAs forsøk på regimeendring i Irak ble rammet av de problemene vi analyserte over, ble de andre regionale stormaktene potensielt mye sterkere. La oss se på de to.

Den arabiske våren har kommet i sekulære stater. Ingen av de teokratiske statene hatt noe tilsvarende. Saudi-Arabia var først og fremst en reaksjonær kraft i den arabiske våren, med aggressiv invasjon som knekket protestbevegelsen i nabolandet Bahrain. De to store fundamentalistiske Golfstatene har oljeinntekter, og kan dempe presset ved å bruke oljepenger som motvekt mot regimekritisk mobilisering. Saudi-Arabia har nylig kjøpt seg til innenlands stabilitet ved å bevilge milliarder av dollar til skoler og utdanning. Landets egentlige borgere er en arbeidsfri klasse, det meste av praktisk arbeid gjøres av importert arbeidskraft med begrensede rettigheter. Borgerne betaler ikke skatt, historisk sett et viktig element for fremveksten av krav om politisk innflytelse og demokrati. Iran på sin side, som har et langt mer avansert politisk system, nedkjempet mobilisering for regimeendring i forbindelse med valget i juni 2009. Dette har tæret på den sekulære og mer moderat-religiøse bevegelsen for regimeendring nedenfra. I forbindelse med spillet om det iranske atomkraftprogrammet er landet nå utsatt for stadig kraftigere sanksjoner i regi av USA med Israel som pådriver og med støtte fra EU. Dersom det ikke er funnet en politisk løsning innen juli 2012 vil den iranske oljeeksporten kunne bli lammet. Denne trusselen har satt i gang en militær opptrapping som når som helst kan utløse en omfattende krig, enten ved at Israel angriper atomanleggene slik de åpent truer med, at Iran stenger Hormuz-streket som de også har truet med, eller ved utilsiktede hendinger. Flere har sammenliknet dagens situasjon med forløpet til første verdenskrig og skuddet i Sarajevo.

Saudi-Arabia er en solid alliert til USA. Men landet har ikke blitt styrket. Som swingprodusent i verdens oljemarkeder er landet viktig for å motvirke destabiliserende internasjonale ringvirkninger knyttet til oljeprisfluktasjoner. Det eneste som kan destabilisere Saudi-Arabia er synkende oljepris. Her er en fare sett fra Vestens side. Det hefter også usikkerhet ved maktforholdene innad i kongefamilien. Situasjonen minner om Sovjetunionen før Gorbachev. Kongen og hans nærmeste slektninger i makteliten er alle nå over 75 år gamle. En meget innflytelsesrik kronprins, Sultan bin Abdulaziz al-Saud, avgikk ved døden i oktober 2011. Arverekken er meget komplisert. Får

man arvestrid samtidig med oljeprisfall, er det usikkert hva slags regime som vil oppstå. Det er således vanskelig å si noe mer om eventuelle varige regionale eller internasjonale ringvirkninger av uro i Saudi-Arabia. Hva som skjer med oljefeltene vil være sentralt. Disse befinner seg i den østlige delen av landet der det også er en stor sjiamuslimsk minoritet som stadig protesterer mot diskriminering.

USA skal helst ikke utfordre elitene i Saudi-Arabia. De har også egne agendaer, ikke minst i retning av å spre bestemte former for politisk Islam. Som i Pakistan, må USA samarbeide på etterretningssiden om å unngå terror, ikke minst mot oljeinstallasjoner. Har Saudi-staten nok kontroll med sitt utdanningssystem til å blokkere fortsatt rekruttering til ytterliggående politisk Islam? Hvor lenge vil de ledende geistlige legitimere regimet? USAs politikk overfor Saudi-Arabia må konsentrere seg om dette. Det er få muligheter til å bygge opp Saudi-Arabia som en ytterligere motvekt på Iran. Saudi-Arabia må dessuten bekrefte sitt egen sheik/imamsystem i forhold til Irans variant av fundamentalistisk styre.

Med et Irak svekket av regimeendring med uvisst resultat, og et Saudi-Arabia som mest må takle egne utfordringer, er Iran blitt det helt sentrale landet i Golfsystemet. Iran har koblinger til alle konfliktområdene i det utvidede Midtøsten. Da USA fjernet Taliban- og Ba'ath-regimene, fjernet de to regimer som begge var sunniforankrede og motvekter mot Iran. De nye regimene der består for det meste av tidligere opposisjonelle miljøer som Iran lenge har støttet. Aksjonene under invasjonen i Irak og Afghanistan har ikke alltid vært tilstrekkelig fininnstilte til å skille mellom samarbeidsvennlige og konfronterende sunnier. Dermed har Iran vunnet sympati selv hos moderate sunnier, og disse preger det store flertallet av opposisjonsbevegelser i den muslimske verden i dag. USA rammes av sviktende legitimitet her. Ofte blir det Teheran som sitter igjen med gevinsten og kan ordne opp på en måte som passer regimet der.

USA er svakere stilt overfor Golfkomplekset når det gjelder å kontrollere oljen. I Levantssystemet har USA alltid hatt begrensede muligheter til å fungere som ekstern balanseakt, og det er ikke stort bedre i Sør-Asia-komplekset. En mulighet for USA er at man lykkes med teknologiske gjennombrudd som gjør landet mindre avhengig av fossile energikilder i utlandet. Dette er et mål Obamaadministrasjonens energistrategi. En slik strukturendring kan på lang sikt kan forandre den rollen Golfkomplekset spiller internasjonalt. Høy oljepris og bevissthet omkring global oppvarming vil stimulere til forsøk med fornybare energiformer som biobrensel. Dessuten er USA i full gang med å utnytte innenlandske skifergassressurser. Men om denne omstillingen går for tregt, kan en spekulere om storpolitiske scenarier med USA og Kina som sentrale aktører med motsatte interesser. En annen langsiktig konsekvens av synkende oljepriser er mindre tiltalende for USA: svekkelse av det Saudi-Arabiske regimet.

Dagens situasjon i Levantssystemet

I Levantkomplekset ligger konfliktkilden i blokkert statsdannelse og irreversibel kolonisering. Konflikten er nå mindre mellomstatlig enn før, og mer konsentrert i Israel og de okkuperte områdene. Selv om USA løste seg helt fra ressursavhengigheten i Golfsystemet og Sør-Asias konflikter ble helt regionalisert, vil båndene til Israel fortsatt være ved. USA skulle gjerne kunne sette hardt mot hardt, stanse forskyvningen av «facts on the ground» på Vestbredden og mildne den hardhendte boikotten av Gaza. Men når det nå går mot amerikansk valg, er Obamas politikk overfor Israel like bundet som tidligere presidenters. USA synes dømt til å sikre Israel, båndene synes enda sterkere i Krigen mot terror enn under Den kalde krigen. Men USA må samtidig vedlikeholde allianser og unngå å destabilisere vennligsinnete arabiske nabostrater. Ikke for deres egen skyld, men fordi det de er misfornøyd med også skaper misnøye i Golfstatene. Israel/Palestina-konflikten har nå som før både regionale og internasjonale ringvirkninger.

Israelsk politikk har gått mot høyre. Noen regimeendring nedenfra er usannsynlig. Israel har en fredsbevegelse og bevegelser som arbeider for palestinerne sak, ikke minst veteranbevegelsen.⁸⁴ I det siste har den sosiale protesten tiltatt. Teltprotestbevegelsen er i noen grad parallell til den ungdomlige mobiliseringen under den arabiske våren: middelklassens unge er frustrert over høy arbeidsløshet, høye bokostnader, og med hvordan myndighetene lar både ortodokse og nybyggerne få ta seg til rette. Disse bevegelsene får imidlertid ikke mye i dekning i utlandet, og de pareres relativt effektivt av forlegningsmentalitet og ekstremt fleksible fortolkninger av sikkerhetsimperativer.

Som en etnisk, jødisk stat har Israel et problem i de demografiske forskjellene mellom folkegruppene i et «Stor-Israel». I de okkuperte områdene er palestinerne fruktbarhet blant verdens høyeste, og mye høyere enn i den jødiske befolkningen. Israels politikk i de okkuperte områdene går derfor bevisst inn for å gjøre livet der økonomisk og sosialt så vanskelig som mulig for palestinerne og de politiske forholdene så ustabile som mulig for deres selvstyremyndighet. Videreføring av okkupasjonen som kolonisering passer den sittende høyreregjeringen bedre enn en reell fredsprosess. Håpet kan være at kombinasjonen av kontinuerlig ekspanderende bosettinger, et apartheidliknende okkupasjonsregime og blokkerte fredsforhandlinger med tiden vil gjøre det umulig å etablere en bærekraftig selvstendig palestinsk stat.

PLO og Hamas er på sin side i ferd med å innse at ingen av dem oppnår sine mål om de er splittet. Hamas og Fatah (den sentrale organisasjonen i PLO) nådde en avtale med egyptisk hjelp i april 2011. De er enige om å etablere en overgangsregjering av teknokrater til å forberede valg i 2012. De skal koordinere sikkerhetsarbeidet på Vestbredden og Gaza. Stilt overfor Syrias problemer og de ikkevoldelige aksjonene under den arabiske våren har Hamas moderert seg videre. I oktober 2011 ble den IDF-soldaten Gilad Shalit

løslatt (i bytte mot over tusen palestinske krigsfanger, mange Hamas-medlemmer) etter fangenskap siden januar 2009 på Gazastripen. Men USA definerer Hamas som terrorgruppe og vil ikke akseptere en palestinsk regjering med et Hamas som verken anerkjenner Israel eller avviser voldelige aksjoner. USA kan da trekke sin finansiering av den palestinske selvstyreenheten.⁸⁵

USA har i stor grad bidratt til å stabilisere forholdet mellom Israel og de arabiske nabostatene i Levantkomplekset. Når hegemonimakten er tynget av gjeldsproblemer, vil den vurdere slike overføringer. For USA ville det vært oppoptunt om den arabiske våren fikk konsekvenser som tillot dem å redusere overføringer til sine allierte blant Israels nabostater. Det reiser spørsmål om konsekvensene av den arabiske våren for de berørte statenes utenrikspolitiske linje. I beltet av araberstater rundt Israel er Egypt endret, Jordan er inntil videre relativt stabilt, mens Syria er i borgerkrig. USA har sterke bånd med de to første. Kanskje kan Israel vinne på endringene i Syria, men om man får regimeendring i demokratisk retning i alle disse tre landene kan nye regimer der bli nødt til å ta mer høyde for stemningen på gateplan i den arabiske verden!

I alle de berørte landene er opprøret uttrykk for at unge grupper i byene reagerer i en verden av nye sosiale medier. De deler skepsisen overfor USAs rulleblad når det gjelder støtten til regionens autoritære regimer med deres brudd på menneskerettighetene. De ser hvordan USA gir reservasjonsløs støtte til Israel. Deres referanse er kanskje mest av alt til de europeiske delene av Vesten, områder som har vært et forlokkende arbeidsmarked for unge (og ofte godt utdannede) som gjerne skulle hatt anledning til å få innreise dit. For mange er også middelhavsstaten i nord, Tyrkia, med sin markerte økonomiske dynamikk, et forbilde. Men vil også dagens Tyrkia være et politisk forbilde for de arabiske islamistene som kan komme til makten gjennom demokratiseringen – eller vil de, oppmuntret av valgseirene i Tunisia og (særlig) Egypt, presse på for å innføre strengere islamistisk styre?

Israel har en enorm kapasitet til å trekke på amerikanske ressurser samtidig som de unndrar seg tiltak som kunne lette USAs situasjon i forhold til Levantssystemet og dets koblinger til det utvidede Midtøsten. USAs direkte støtte til Israels militærbudsjett er 3 mia USD i 2012. Det planlegges økt noe de neste fem årene.⁸⁶ Israel har unntak for gjenkjøpsordninger, derfor kan de bruke opp mot en fjerdedel av militærbistanden som subsidier til egen våpenindustri. USA tar gjennomgående Israels parti i internasjonale organer (FN). Krigen mot terror gjør, som vi har vist, at Israel kan styrke sitt tak på USA ytterligere, det er nå antakelig sterkere enn under Den kalde krigen. Israel forholder seg til det palestinske sivilsamfunn og dets organisasjoner fra en jernhard indre maktposisjon.

Israel har i stor utstrekning basert sin maktposisjon på en USA-dominert regional orden der hegemonimakten har disiplinert sine klientstater (Egypt,

Saudi-Arabia og andre) og sikret at disse ikke inngår en krigsallianse mot Israel. Dette har forutsatt antidemokratiske regimer som har hindret anti-amerikanske og antiisraelske strømninger å komme til overflaten. Når noen av disse diktatorene faller prøver USA å spille en mer tilbaketrukket og diskret rolle. USA bruker sine diplomatiske kontakter og eventuelt avtaler om overføringer til å fastholde sine bånd til de mest «lovende» elitegruppene, ikke minst de meget omfattende militære organisasjonene, som ofte har store næringslivsinteresser i tillegg til sitt voldsmonopol. Det egyptiske militære har et nært forhold til USA.

Sikkerheten på Israels østside er ennå uavklart. USA kom aldri i noe langvarig støtteforhold til Syria. Amerikanerne er ambivalente nå når (februar 2012) de ikkevoldelige protestene er i ferd med å gå over i ren borgerkrig. De har lært av Irak og vet hvilke fragmenterende krefter som vil bryte ut hvis diktaturet veltes. Derfor prøver de å samle den syriske opposisjonen. Det er vanskelig å spå hvilken rolle amerikanerne vil få, og om en eventuell regimeendring vil falle heldig ut for israelske interesser eller ikke. Vi har allerede nevnt at Israel vil dra fordel av at Hizbollah – som har vært sterkere enn Libanons væpnede styrker – svekkes om Assad faller. Men siden det kan bli vanskeligere for USA å påvirke de regimene som gjennomgår sterkest endring, kan et mer demokratisk Midtøsten også bli en trussel mot det «demokratiske» Israel.

Konklusjon

Et fellestrekk mellom Sør-Asia og Golfen er at USAs geopolitiske disposisjoner har styrket stater som kan komme til å forsterke eksisterende brennpunkter: Pakistan er en illojal alliert, en slags mild versjon av Israel i Levantkomplekset. Likevel har vi antydning at konfliktene knyttet til Sør-Asiakomplekset lettest kan regionaliseres.

Vi skal derfor til slutt komme tilbake til den helt aktuelle situasjonen mellom Levant- og Golfkompleksene. Ved årsskiftet 2011/12 trappet USA og EU opp sine sanksjoner mot Iran. Vi har sett at Israel og Iran begynte å motarbeide hverandre tidlig på 1990-tallet, og de vestlige stormaktene har i økende grad tatt inn over seg Israels bekymring om at Irans atomkraftutbygging egentlig er et dårlig skjult atomvåpenprogram. I en situasjon der USA egentlig bør senke kostnadene ved sitt hegemoni, skaper relasjonen til Israel et press i retning av ytterligere utgifter for å dempe på en konsekvens av politikken på 2000-tallet. Selv om invasjonen i Irak siktet mot å skape stabilitet i Golfkomplekset, er alle nå enige om at den snarere førte til en betydelig styrking av Iran.

Dette er ubeleilig for USA, som nylig har annonsert at landets geopolitiske fokus kommer til å skifte i retning Øst-Asia. Ytterligere press via sanksjoner og restriksjoner på Irans tilgang på internasjonale betalings-

tjenester kan imidlertid føre til spenninger i forhold til Kina. Ikke bare Kina, men også India er oljesultne utviklingsøkonomier inne i kraftige oppsving. Selv om veksten ikke kommer til å vare ved på det nivået, vil de ikke nødvendigvis finne seg i at vestlige land prøver å hindre leveranser av iransk olje østover.

Om USA skal arbeide seg ut av Midtøsten og reetablere seg som en rent ekstern «balanserende makt», bør landet ha et nært forhold til regionale allierte. Tradisjonelt har ikke-arabiske stater som Iran og Tyrkia vært viktige for USA. Siden forholdet til Iran er blokkert, hva med Tyrkia? Dette landet er på vei til å bli en regional stormakt med ambisjoner. Landets kystlinje knytter det til Levanten, mens det på land har grenser til Golfkomplekset. Landet har hatt betydelig økonomisk vekst og betrakter seg som en «framvoksende økonomi» på linje med Kina og India. Statsminister Erdogan står fram som en Tito-liknende figur. Hans regjering spiller ut i forhold til Iran, Irak og Israel. Tyrkia har vært diplomatisk formidler mellom Hamas og Israel. I samarbeid med Norge har landet tatt initiativ til å bringe partene i Sør-Asiasystemet sammen for å diskutere Afghanistans framtid. Obama var meget aktiv i forhold til den tyrkiske ledelsen etter den diplomatiske krisen i forbindelse med båtakksjonen mot Gaza første halvår 2010. Men denne aksjonen førte til splittelse mellom Tyrkia og Israel. Dette er den viktigste strukturendringen i Levantsystemet den siste tiden. Den gjør Israels situasjon mer usikker og blir dermed også en utfordring for USA.

Forholdet mellom Israel og Iran framstår i dag som den primære destabiliserende koblingen i 2010-tallets Midt-Østen. Slik det ser ut i dag går USA med Israel mot Iran, men med Tyrkia mot Israel. Denne spenningen spiller seg ut i en region der noen av de militær-byråkratiske regimene må tilpasse seg press fra både demokratisk og politisk-islamisk mobilisering, samtidig som de strir med dramatiske økonomiske utviklingsproblemer. Ut av denne situasjonen springer den dynamikken som kommer til å prege Midtøsten i dette tiåret.

NOTER

- 1) Vi takker Kristen Nordhaug og to anonyme fagfeller for kommentarer.
- 2) Nils A. Butenschøn, *Midtøsten. Imperiefall, statsutvikling, kriger*, Oslo 2008, s. 21-22.
- 3) Prinsipielt om denne metodiske tilnærmingen, se Lars Mjøset, «Stein Rokkan's thick comparisons», *Acta Sociologica*, 43(4), 2000; samme, «A case-study of a case-study», *International Sociology* 21(5), 2006; og samme, «En makro-kvalitativ studie av militær rekruttering», i Dag Album, Marianne Nordli Hansen og Karin Widerberg, red. *Metodene våre*, Oslo 2010.
- 4) Hans Bräker, *Es wird kein Friede sein. Der islamische Orient im Zangengriff von West und Ost*, München 1992, s. 37f.

- 5) Geoffrey Kemp & Robert E. Harkavy, *Strategic Geography and the Changing Middle East*, Washington DC 1997, s. 42.
- 6) Kemp & Harkavy, *Strategic Geography and the Changing Middle East*, s. 41.
- 7) Daniel Yergin, *The Prize*, New York 1991, 789 ff.
- 8) Butenschøn, *Midtøsten. Imperiefall, statsutvikling, kriger*, kap. 2 og 3.
- 9) Perry Anderson, «On the concatenation in the Arab World», *New Left Review*, 68, March/April 2011, s. 6f.
- 10) Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States*, Oxford 1990; Stein Rokkan, *State Formation, Nation-building and Mass Politics in Europe*, Oxford 1999.
- 11) Keith Krause, «Insecurity and State Formation in the Global Military Order: The Middle Eastern Case», *European Journal of International Relations*, 2(3) 1996.
- 12) Nils Butenschøn, «Enhet som motiv og dilemma i arabisk politikk», i S. Gjerdåker, T. Skålnes, T. Tvedt red., *Nasjonalstaten under press?* Oslo 1994, s. 224.
- 13) Ilya Harik, «The Origins of the Arab State System» i Giacomo Luciani, red., *The Arab State*, London 1990.
- 14) Bräker, *Es wird kein Friede sein*, s. 233-8.
- 15) Søren Hove, «Det saudiarabiske kongehus og oppositionel Islam før og etter 11. september 2001», i Mikkel Thorup og Morten Brænder, red., *Antiterrorismens idéhistorie*, Århus 2007.
- 16) Bräker, *Es wird kein Friede sein*, s. 237.
- 17) Richard W. Cottam, *Iran and the United States: A Cold War Case Study*, Pittsburg 1988, s. 58.
- 18) Kristian Berg Harpviken, «Caught in the Middle: Regional Perspectives on Afghanistan», *Comparative Social Research*, 27, 2010.
- 19) Stephen Philip Cohen, *The Idea of Pakistan*, Washington 2004.
- 20) Chibli Mallat, *The Renaissance of Islamic Law*, Cambridge 1993.
- 21) Bernard Reich, *Political Leaders of the Contemporary Middle East and North Africa*, Greenwood 1990, s. 242.
- 22) Nils A. Butenschøn, «Israel as a Regional Great Power: Paradoxes of Regional Alienation», i I. B. Neumann, red., *Regional Great Powers in International Politics*, London 1992.
- 23) Lars Mjøset, «Israels organiske nybyggerstat», *Vardøger* 29, 2004.
- 24) Barry Buzan & Ole Wæver, *Regions and Powers*, Cambridge 2003, skiller mellom sikkerhetskomplekser og subkomplekser. Magreb-, Levant- og Gølfsystemene er subsystemer i Midtøsten som sikkerhetskompleks, mens Sør-Asia er et eget kompleks.
- 25) Perry Anderson, «Jottings on the conjuncture», *New Left Review*, 48, Nov/Dec 2007, s. 15, som følger opp John J. Mearsheimer & Stephen M. Walt, *The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy*, New York 2007.
- 26) Fred Halliday, *The Middle East in International Relations: Power, politics and ideology*, Cambridge 2005, s. 186.
- 27) Trita Parsi, *Treacherous Alliance*, New Haven/London 2007, s. 53 ff.

- 28) Peter Mandaville, «Transnational Islam in Asia: Background, Typology and Conceptual Overview», *Project Report*. Seattle, The National Bureau of Asian Research 2009.
- 29) Robert Dreyfuss, *Devil's Game. How the United States Helped Unleash Fundamentalist Islam*, New York 2006.
- 30) Marc Lynch, «Anti-Americanisms in the Arab World», i P. J. Katzenstein & R. O. Keohane, red., *Anti-Americanisms in World Politics*, Ithaca & London 2007.
- 31) Olivier Roy, *Islam and Resistance in Afghanistan*, Cambridge 1986, Yahya Sadowsky, «Political Islam: Asking the Wrong Questions?» *Annual Review of Political Science*, 9, 2006, s. 215-40.
- 32) Kaja Borchgrevink, *Beyond Borders: Diversity and Transnational Links in Afghan Religious Education*, PRIO Paper, Oslo 2007.
- 33) Dreyfuss, *Devil's game*, 2005, kap. 8.
- 34) http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_designated_terrorist_organizations. Lest 24.12.2011.
- 35) John Butt, «The Taliban Phenomenon», i Edward Girardet & Jonathan Walter, red., *Afghanistan*, Geneve 1998.
- 36) Odd Arne Westad, *The Global Cold War*, Cambridge 2005, s. 316-26.
- 37) Thomas Hegghammer & Stéphane Lacroix, «Rejectionist Islamism in Saudi Arabia: The Story of Juhayman al-Utaybi Revisited», *International Journal of Middle East Studies*, 39(1), 2007.
- 38) Hove, «Det saudiarabiske kongehus», s. 274 f; Steve Coll, *Ghost wars*, London 2004.
- 39) L. E. Andersen, «Fra amerikansk jihad til jihad mot Amerika – USA's partisankrig i Afghanistan 1979-1992», i Thorup & Brænder, red., *Antiterrorismens idéhistorie*, s. 191, 187, 184.
- 40) Arne Overrein, «Kina og Russland – en verdenspolitisk konstellasjon», dette nummeret av *Vardøger*.
- 41) Alfred W. McCoy, *The politics of heroin. CIA complicity in the global drug trade*, New York 1991.
- 42) Ahmed Rashid, *Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia*, New Haven & London 2000.
- 43) Mariam Abou Zahab & Olivier Roy, *Islamist Networks: The Afghan-Pakistan Connection*. London 2004, s. 14-15.
- 44) Paul Thompson, *The terror timeline*, New York 2004, kap. 3.
- 45) Anand Gopal, *The Battle for Afghanistan. Militancy and Conflict in Kandahar*, Washington DC 2010 (http://newamerica.net/publications/policy/the_battle_for_afghanistan).
- 46) Said Amir Arjomand, *Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*, New York 1988, kap. 8.
- 47) Parsi, *Treacherous Alliance*, kap. 10-11; Chaitanya Davé, *Crimes Against Humanity: A Shocking History of U.S. Crimes Since 1776*, Bloomington 2008, s. 346.
- 48) Kees van der Pijl, *Global Rivalries. From The Cold War to Iraq*. London 2006, s. 338f.

- 49) Rune Skarstein, «OPEC-schizofreni?», *Vardøger*, 17, 1986; Yergin, *The Prize*, kap. 36.
- 50) Hove, «Det saudiarabiske kongehus», s. 274 f; Michael Pohly/Khalid Duran, *Osama bin Laden under der internationale Terrorismus*, München 2001.
- 51) Mearsheimer & Walt, *The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy*, s. 258-59, 286-91.
- 52) Michael Mann, *Incoherent Empire*, London 2003; Øystein Noreng, *Olje på bålet*, Oslo 2003.
- 53) Glenn Kessler, «In 2003, U.S. Spurned Iran's Offer of Dialogue», *The Washington Post*, 18. juni 2006, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/06/17/AR2006061700727.html>. Lest: 11.10.2011.
- 54) http://en.wikipedia.org/wiki/Nuclear_program_of_Iran. Lest 20.12.2011.
- 55) Parsi, *Treacherous Alliance*, s. 130.
- 56) http://en.wikipedia.org/wiki/Lebanese_Civil_War. Lest 29.12.2011.
- 57) B. Kimmerling & J. S. Migdal, *The Palestinian People. A History*. Cambridge 2003, s. 307.
- 58) Parsi, *Treacherous Alliance*, s. 140-1.
- 59) http://en.wikipedia.org/wiki/Israeli_settlement. Lest 19.12.2011.
- 60) Parsi, *Treacherous Alliance*, s. 148f.
- 61) Parsi, *Treacherous Alliance*, s. 150; Odd Karsten Tveit, *Krig og diplomati. Oslo – Jerusalem 1978-96*, Oslo 2006, s. 330.
- 62) Parsi, *Treacherous Alliance*, s. 142.
- 63) Parsi, *Treacherous Alliance*, s. xvi.
- 64) Robert Malley & Hussein Agha, «Camp David: Feilgrepenes tragedie», *Vardøger* 29, 2004.
- 65) David Calleo, *Follies of Power*, Cambridge 2009.
- 66) Andrew Phillips, «How Al Qaeda lost Iraq», *Australian Journal of International Affairs*, 63(1), 2009.
- 67) Calleo, *Follies of Power*, s. 77.
- 68) Carlota Perez, *Technological Revolutions and Financial Capital*, Cheltenham 2002.
- 69) Rune Skarstein, «Overakkumulasjon av produktiv kapital eller finanskapital. Om årsakene til den økonomiske krisa», dette nr av *Vardøger*.
- 70) J. E. Stiglitz & L. J. Bilmes, *The Three Trillion Dollar War: The True Cost of the Iraq Conflict*, New York 2008.
- 71) Joseph E. Stiglitz, «Terrorens pris», *Dagbladet*, 6.9.2011, s. 48.
- 72) Kristen Nordhaug & Rune Skarstein, «Chimerika», dette nr av *Vardøger*.
- 73) Stiglitz, «Terrorens pris», s. 48.
- 74) http://en.wikipedia.org/wiki/Al_Jazeera. Lest 20.12.2011.
- 75) F. Gregory Gause III, «Why Middle East Studies Missed the Arab Spring», *Foreign Affairs*, July/August 2011. Kristen Nordhaug har gitt innspill til vår analyse her.
- 76) Mearsheimer & Walt, *The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy*, s. 335 ff anbefaler at USA bør finne tilbake til en posisjon som «external balancer», slik landet agerte for eksempel under Suezkrisen.

- 77) Pir Zubair Shah, «My Drone War», *Foreign Policy*. http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/02/27/my_drone_war. Lest 29.2.2012.
- 78) De involverte landene planla i Bonn i begynnelsen av desember 2011 at alle tropper skulle være trukket ut innen 2014. Afghanske myndigheter mente de måtte ha finansiell støtte til 2030. *New York Times*, Dec. 5, 2011, http://www.nytimes.com/2011/12/06/world/asia/afghans-tell-conference-they-need-aid-for-at-least-another-decade.html?_r=1. Lest 31.12.2011.
- 79) Shahrbanou Tadjbakhsh, *South Asia and Afghanistan: The Robust India-Pakistan Rivalry*, PRIO Paper, Oslo 2011.
- 80) Mullen sitert i «Pakistan backed attacks on American targets, U.S. says», *Washington Post*, 23.9.2011. http://www.washingtonpost.com/world/national-security/pakistan-backed-attacks-on-american-targets-us-says/2011/09/22/gIQAf0q6oK_story.html. Gilani er sitert fra <http://www.emptywheel.net/tag/yousuf-raza-gilani>. Lest 12.10.2011.
- 81) <http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-india-16369301>. Lest 31.12.2011.
- 82) Jayshree Bajoria, «The U.S.-India Nuclear Deal», Council of Foreign Relations, Backgrounder, Nov 5, 2010. <http://www.cfr.org/india/us-india-nuclear-deal/p9663>. Lest 20/9-2011.
- 83) Sumantra Bose, *Contested Lands, Israel-Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus, and Sri Lanka*, Cambridge, Mass. 2007, kap. 4.
- 84) Trakassering og fornedrelse er satt i system ved Israels kontrollposter på de okkuperte områdene. Dette er dokumentert av en sosial bevegelse blant tidligere israelske soldater: *Occupation of the Territories: Israeli Soldier Testimonies 2000-2010*. Jerusalem 2011. <http://jffp.com/?p=19918>. Lest 10.9.2011.
- 85) Kilder: http://en.wikipedia.org/wiki/Fatah-Hamas_conflict; <http://www.ibtimes.com/articles/272154/20111223/hamas-plan-plo-israel-implications-u-s.htm>. Lest 30.12.2011.
- 86) Mitchell Bard «U.S. Aid To Israel», http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/US-Israel/foreign_aid.html. Lest 25.2.2012.

TIL MINNE OM INGJALD ØRBECK SØRHEIM

Ingjald Ørbeck Sørheim døde 18. september 2010, 73 år gammel. Knappt noen annen norsk politiker – utenfor den politiske eliten – har de seinere år blitt omtalt med større respekt fra både høyre og venstre i det politiske bildet enn Ingjald. Vardøger har – som tidsskrift – sine spesielle grunner til å minnes Ingjald.

Ingjald var fra første stund i 1969 en viktig støttespiller til Vardøger som teoretisk prosjekt innenfor den sosialistiske bevegelsen i Norge. Ulikt deltakerne i det intellektuelle miljøet rundt tidsskriftet, var Ingjald alltid et aktivt medlem av Det norske arbeiderparti (DNA). DNA hadde under Haakon Lies regime med dets ettervirkninger til ut på 1970-tallet, utviklet klare tendenser til antiintellektualisme. Dette var desto mer uheldig på bakgrunn av nettopp dette partiets massebasis og historiske oppgave. Denne tendensen ble dels forsterket av motsetningene mellom DNA og Orienteringskretsen rundt utenriks- og sikkerhetspolitiske spørsmål (NATO, atomvåpen, den kalde krigen) på 1950-tallet. Som ukeavis ble Orientering nødvendigvis sterkt profilert av skrivende mennesker – altså politisk intellektuelle. Det endte til slutt med partisplittelse og opprettelsen av SF i 1961.

Selv om Ingjalds politiske standpunkter i en rekke sentrale saker lå nærmere utbryterne fra DNA og den radikaliserende ungdom som utviklet seg i løpet av 1960-tallet, særlig på bakgrunn av Vietnamkrigen, valgte han realpolitisk å bli værende i DNA og kjempe der. Vardøger har – som parti-uavhengig tidsskrift – sitt utgangspunkt i denne radikaliserende og også rettet seg mot DNA som trofast NATO-parti. Ingjald støttet derfor tidsskrifts-arbeidet både økonomisk og moralsk, betinget av en erkjennelse av hvor viktig arbeidet med politisk og økonomisk teori er for arbeiderbevegelsens samlede strategi og taktikk. Organisatoriske skillelinjer måtte underordnes en slik helhetsforståelse for å kunne utvikle riktige allianser. Dette ga han tydelig uttrykk for blant annet på Vardøgerseminarene.

En bevegelse som ikke makter å kombinere sitt moralske engasjement i bekjempelsen av ulikhet og klasseforhold med kritisk innsikt i årsakene til ulikhetene, vil raskt bli et offer for ideologiske og politiske konjunkturer. Ingjald hadde både engasjement og innsikt. Han så klarere enn de fleste – ikke bare i sitt eget parti – betydningen av kritisk innsikt i de underliggende forhold som betinger disse konjunkturerne og som klasseforholdene og ulikhetene reproducerer seg gjennom. Ingjald representerte en unik syntese av slik innsikt og solid politisk erfaring fra vedvarende grunnplansaktivitet i DNA og posisjoner som dyktig byråkrat i departementer og politisk rådgiver i regjeringen under skiftende økonomiske, politiske og ideologiske konjunkturer.

BIDRAGSYTERNE

Amit Bhaduri er professor emeritus i samfunnsøkonomi ved Jawaharlal Nehru University og seniorforsker ved Council for Social Development, New Delhi. I tillegg til artikler og bøker om utviklingsproblemer og alternativ økonomisk teori, har han bidratt til politisk debatt i India, i det siste til kampen mot myndighetenes overgrep mot de kasteløse i forbindelse med Indias industrialisering. Han har publisert bøker om makroøkonomi og om liberalisering. Artikkelen i dette *Vardøger* er et utdrag fra boken *The Face You Were Afraid To See*, Penguin, New Delhi 2010.

amit.bhaduri@gmail.com

Nils A. Butenschøn er professor og direktør ved Norsk Senter for Menneskerettigheter, Juridisk Fakultet, Universitetet i Oslo. Siste bok, *Midtøsten – Imperiefall, statsutvikling, kriger*, Universitetsforlaget, Oslo 2008.

n.a.butenschon@nchr.uio.no

Kristian Berg Harpviken er direktør ved Institutt for Fredsforskning (PRIO), Oslo. Siste bok, *Social Networks and Migration in Wartime Afghanistan*, Palgrave, Basingstoke 2009.

Kristian@prio.no

Lars Mjøset er professor i sosiologi ved Universitetet i Oslo. Medlem av *Vardøgers* redaksjon. Siste bok, antologien *The Nordic Varieties of Capitalism*, Comparative Social Research, Vol. 28, Emerald, Bingley 2011.

lars.mjose@sosgeo.uio.no

Kristen Nordhaug er professor i utviklingsstudier ved Institutt for internasjonale Studier og tolkeutdanning, Høyskolen i Oslo og Akershus. Medlem av *Vardøgers* redaksjon.

kristen.nordhaug@hioa.no

Arne Overrein er førstelektor i filosofi ved Universitetet i Tromsø. Medlem av *Vardøgers* redaksjon. Siste bok, *Kampen om folkeretten*, Abstrakt forlag, 2. opplag, Oslo 2007.

arne.overrein@uit.no

Rune Skarstein er tidligere førsteamanuensis ved NTNU, Trondheim. Medlem av *Vardøgers* redaksjon. Siste bok, *Økonomi på en annen måte*, Abstrakt forlag, 2. opplag, Oslo 2009.

rune.skarstein@svt.ntnu.no

To Abstrakt-bøker av to Vardøger-redaktører

Rune Skarstein

Økonomi på en annen måte

Makt og penger fra europeisk føydalisme til globalisert kapitalisme

Denne boken henvender seg til alle samfunnsengasjerte som ønsker å forstå litt mer av kapitalismen i dens mange skikkelser. Hva er det historisk særegne ved denne økonomiske samfunnsformen? Hvilke krefter og konflikter driver kapitalismens endringsprosesser? Hvilken rolle spiller markedet under kapitalismen sammenlignet med i førkapitalistiske økonomier? Hvorfor fortsetter inntektsgapet mellom de rikeste og de fattigste landene å øke? Hva er årsakene til stadig tilbakevendende finans-

kriser og massearbeidsløshet? Er «velferdskapitalismen» med sterk statlig regulering den «normale» formen for kapitalisme, eller snarere et unntak? Hvilke drivkrefter fører til økonomisk globalisering? Er frihandel til fordel for alle? *Økonomi på en annen måte* forsøker å kaste lys over disse og andre spørsmål.

428 sider – kr 345,-

Arne Overrein

Kampen om folkeretten

Krig, makt og rett i verdenssamfunnet

Denne boka handler om folkeretten, dens historiske utvikling og dens forhold til makt og politikk. Hva slags rettsordning er egentlig folkerett? Folkerettens kjerne er forbudet mot angrepskrig og beskyttelsen av den enkelte stats uavhengighet. I det 20. århundre ble det utviklet en ny, global folkerett, hvor ikke bare forbudet mot krig, men også menneskerettene ble sentrale bestanddeler. Kampen om folkeretten behandler folkerettens utvikling i lys av det 20. århundres kriger og

konflikter. Én stat, USA, utfordrer i dag folkeretten og de juridiske hindre for krig og intervensjoner. Samtidig utfordres folkeretten også av global ulikhet, terrorisme og statskriser i den tredje verden. Boka drøfter erfaringene fra krigen i Irak, Kosovo og Afghanistan, terrorismen og USAs særegne forhold til FN og folkeretten.

297 sider – kr 298,-

abstrakt forlag

www.abstrakt.no | abstrakt@abstrakt.no